

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
АКАДЕМИК

№ 2, 273. 05.04.2025 г.

www.journal-academic.com

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (273), 2025 г.

АПРЕЛЬ, 2025 г.

Издаётся с июля 2020 года

Астана
2025

Содержание

ПРОАКТИВНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ МЕДИЦИНСКИХ ОШИБОК В МЕДИЦИНСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В.В. Балбачан, Н.З. Мухамедалиев, А.Б. Есенжулова, З.С. Хайруллина	4
ИННОВАЦИОННЫЕ IT РЕШЕНИЯ В СТАЦИОНАРЕ ПРИ ОКАЗАНИИ НЕОТЛОЖНОЙ ПОМОЩИ ПРИ ОСТРОМ НАРУШЕНИИ МОЗГОВОГО КРОВООБРАЩЕНИЯ В.В. Балбачан, Н.З. Мухамедалиев, А.Б. Есенжулова, З.С. Хайруллина	12
ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ И МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕРЕБРО-ЗОЛОТОРУДНОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ АМАНГЕЛДЫ Ануарбек Марат Маликұлы, Амралинова Бакыгжан Базарбековна	17
ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ШЕШІМІ Еламанов Біржан Серікұлы, А. Мырзашевна	23
НАЛОГ НА РОСКОШЬ В КАЗАХСТАНЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ И СОКРАЩЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА Асланова Аделя Аслановна, Демеуова Гульназ Кажмухановна	27
РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН Муркина Яна Алексеевна, Демеуова Г.К.	29
ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГИКАСЫ МЕН МЕТАЛЛОКОМПЛЕКСТІ КАРБОНИЛДЕУ ӘДІСІМЕН МӨЗ-НЫҢ ҚАҢЫҚПАҒАН КӨМІРСУТЕКТЕРІН КӘДЕГЕ ЖАРАТУ ТАҚЫРЫБЫН КІРКІТІРУ Өтемурад Айдана Айдосқызы	35
ВНЕДРЕНИЕ СИСТЕМЫ НДС-ПЛАТЕЖЕЙ «Е-ТАМГА» Ситко Маргарита Евгеньевна, Демеуова Г.К.	41
РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ АРХИТЕКТОРОВ И ДИЗАЙНЕРОВ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Авилова Елена Константиновна	47
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ БУРОВЗРЫВНЫХ РАБОТ НА ПРЕДЕЛЬНОМ КОНТУРЕ КАРЬЕРА Батырғожинов Султан Серикович	51
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕЛДІ МЕКЕН ЖЕР ТЕЛІМДЕРІНІҢ КАДАСТРЛЫҚ (БАҒАЛАУ) ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ Абдрахман Дидар Абдрахманұлы	55
ОСОБЕННОСТИ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ Абдрахман Дидар Абдрахманұлы	58
СӨЗДЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҒЫЛЫМИ ҰСТАНЫМДАР Мағауина Гульбакыт Муратовна, Прозовская Элеонора Андреевна	61
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ӨЗГЕРУІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ КЛАССИКАЛЫҚ ЖӨНЕ ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯЛАРЫ Мергенбаева А.Т., Муратова Г.В.	64
КӘСПОРЫНДАРДА ІШКІ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ Мергенбаева А.Т., Асқарбеков Д.С.	68
КӘСПКЕРЛЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ Мергенбаева А.Т., Мұсабек М.М.	72
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА МЕДИЦИНАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ Мергенбаева А.Т., Ембердиева Г.Ж.	75
ӨНДІРІСТІК ӘЛЕУЕТТІ БАҒАЛАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ Абдикеримова Г.И., Тасболат Б.Ш.	84
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІН ДАМУЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ ҮРДІСТЕРІ Мергенбаева А.Т., Ысқақова М.Ж.	91
МЕДИЦИНАЛЫҚ ҰЙЫМНЫҢ БРЕНДИНГ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ НЕЙМИНГ Кожамқұлова И.Е., Турсунов Т.У.	94
СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И СУБЪЕКТЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Мергенбаева А.Т., Тұрдыбай А.О.	99
ӨНІМ САПАСЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ЖОҒАРЛАТУДЫҢ МАҢЫЗЫ, НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ Мергенбаева А.Т., Жусипов Н.А.	104
ТАУАРЛАРДЫ ШЫҒАРҒАННАН KEЙІН КЕДЕНДІК БАҚЫЛАУ БӨЛІМШЕЛЕРІНІҢ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРҒА МӘЛІМЕТТЕР БЕРУ БОЙЫНША КЕДЕНДІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛІ Мергенбаева А.Т., Қайрбеков М.Б.	107
ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА КАЧЕСТВО ЖИЗНИ У БОЛЬНЫХ С СИСТЕМНОЙ СКЛЕРОДЕРМИЕЙ Исагулова Алия Думановна	110
FUNCTIONAL-LINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS (BASED ON THE SERIES "SUPERNATURAL") Veronika Sonnikova, Saule Zhabayeva	114
ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ДАЯРЛАУ Куантай Айгерім, Арыстанов Жалғасқали Мерғалиевич	118
СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҮЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ А.А. Байтұрсынова, А.К. Абылқайрова	121
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЛОГИКА ЭЛЕМЕНТТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ Хали Еламан, Абдыхалық Айдос Тұрсынбайұлы	125
ҚҰЛШЫЛЫҚТЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ Адилбаева Ш.А., Гажап Жәйінагүл	127
СПЕЦИФИКА ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ИСЛАМЕ Копбаева Шолпан Бериковна, Адилбаева Шамшат Амангельдиевна	129
МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР ӨСИЕТТЕРІ МЕН ДҮҒАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТТЕР Назерке Әбдіраш, Шәмшат Адилбаева	133
WEB-ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ КЛИЕНТТІК ЖАҒЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ӨСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ Манап Мұхтархан Сансызбайұлы, Жарқимбекова Айжан Темиржановна	137
CRIMINAL LAW REGULATION OF ONLINE VIRTUAL PROPERTY FROM THE PERSPECTIVE OF PROPERTY-INFRINGING OR PROPERTY-VIOLATING CRIMES Chen Linyi	143
THOUGHTS ON THE CRIMINAL LAW QUALIFICATION OF LITIGATION FRAUD Adali Ayibota	150

ПРОАКТИВНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ МЕДИЦИНСКИХ ОШИБОК В МЕДИЦИНСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

В.В. Балбачан, Н.З. Мухамедалиев*,
А.Б. Есенжулова**, З.С. Хайруллина***

**ТОО «Институт безопасности человека», г.Астана*

***ГКП «Актюбинский медицинский центр»*

АННОТАЦИЯ

Стремительный рост внедрения инновационных технологий в медицине усиливают риски возникновения неблагоприятных событий (инцидентов), связанных с оказанием медицинской помощи.

В статье представлены результаты сравнительного анализа регистрации инцидентов в медицинской организации. Сравнительный анализ проводился между традиционным бумажным заполнением медицинских инцидентов и цифровым.

В привычном отечественном менталитете, медицинские организации используют по данному вопросу подход: карательный или скрытие медицинских ошибок. Современные реалии проактивного менеджмента медицинских инцидентов требуют новой культуры выявления инцидентов и, соответственно, технически упрощенной для анализа и принятия своевременных управленческих решений.

Ключевые слова: медицинский инцидент, цифровые технологии, медицинская организация, менеджмент

ВВЕДЕНИЕ

Оказание медицинской помощи населению формирует ситуации с высокими рисками медицинских ошибок. Прямой угрозой при возникновении неблагоприятных событий является – недоверие у населения к медицинской организации, медицинским работникам, снижение имиджа, конкурентоспособности медицинской организации, конкурентоспособности медицинской услуги, а также судебные иски в результате ненадлежащего обслуживания населения.

Ежегодно около 400 тысяч госпитализированных пациентов испытывают предотвратимый вред здоровью и 200 тысяч предотвратимых смертей пациентов. При этом, некоторые эксперты оценивают затраты на возникшие неблагоприятные события более чем на 35,7- 45 миллиардов долларов в год [1].

Многочисленные исследования в нескольких странах последних десятилетий показали рост эмоционального выгорания и число самоубийств среди медицинских работников на фоне риска неблагоприятных событий в медицинских организациях. В последние 40 лет, в мире изменилось отношение к подходу на возникшие ситуации вреда здоровья, современные реалии стали рассматривать данную неблагоприятную ситуацию не как вина человека, а как выявление причины медицинской ошибки [2].

Больницы, в которых персонал сообщал о большем количестве инцидентов, сократили количество судебных исков, а когда штат врачей увеличивается, сообщается о меньшем количестве инцидентов, сообщающих о причинении вреда пациентам, в то время как потенциально опасные ситуации остаются прежними. Врачи сообщают о большем количестве инцидентов с причинением вреда, чем о потенциально опасных ситуациях. Открытая среда и снижение страха перед реакцией на применение карательных мер увеличивают количество сообщений об инцидентах. Создание отзывчивой, конфиденциальной учебной среды повысит вовлеченность персонала в раскрытие ошибок [3-5].

Безопасность пациентов в здравоохранении остается главным приоритетом. Извлечение уроков из событий безопасности имеет жизненно важное значение для перехода к более безопасным системам. В результате системы отчетности признаны краеугольным камнем

безопасности, особенно в отраслях с высоким уровнем риска. Тем не менее, в здравоохранении преимущества систем отчетности для содействия обучению остаются спорными. Несмотря на то, что отмечаются сильные стороны этих систем, такие как продвижение культуры безопасности и предоставление информации о потенциально опасных ситуациях, существуют проблемы, из-за которых отсутствует обучение.

Также важно понимать факторы, которые способствуют и препятствуют получению уроков из отчетности [6]. Должны быть разработаны стратегии для развития некарательной культуры с единственной целью учиться на ошибках и повышать безопасность пациентов [7].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Нами за период 1 января по 31 марта 2024 года и за аналогичный период 2023 года, был проведен сравнительный анализ двух вариантов учета инцидентов (медицинских ошибок): бумажный и цифровой (пилотный). База исследования: ГКП «Актюбинский медицинский центр», далее, Центр.

Цифровая программа имеет несколько интерфейсов для взаимодействия с пользователями: опросная форма на двух языках; ленту событий, в которой в онлайн режиме отображаются новые заполненные инциденты с возможностью ответить или прокомментировать любой из инцидентов; отчетная часть программы с графиками и аналитикой по инцидентам в много численных разрезах (более 10); безопасное файловое хранилище со всеми инцидентами. Исполнены на фирменном бланке в установленной форме на двух языках.

Алгоритм работы компонентов: Врач или другой желающий сканирует qr-code и попадает на опросную форму. В ней он может сообщить об инциденте, пояснить обстоятельства, при которых произошел инцидент и, при желании, запросить заполненную форму об инциденте на свою почту на фирменном бланке организации.

Как только форма об инциденте будет заполнена, она отправляется в ленту событий сотрудникам из отдела качества. В этой ленте событий сотрудники могут сразу или спустя время написать ответ на инцидент, обсудить его между собой или просто видеть для информации и истории.

Также сотрудники отдела контроля качества могут увидеть разнообразную статистику и отчетную информацию по инцидентам в разрезе любого раздела из формы для проведения анализа и выяснения корневых причин повторяющихся инцидентов, а также планирования и проведения мероприятий для их предотвращения (рисунок 1).

По месту регистрации инцидента

По месту регистрации инцидента	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	Всего
Клиническое отделение	41	33	25	0	99
Неклиническое отделение	48	41	17	1	107
Технические помещения	2	2	1	0	5
Другое	10	0	2	56	68
Итого	101	76	45	57	279

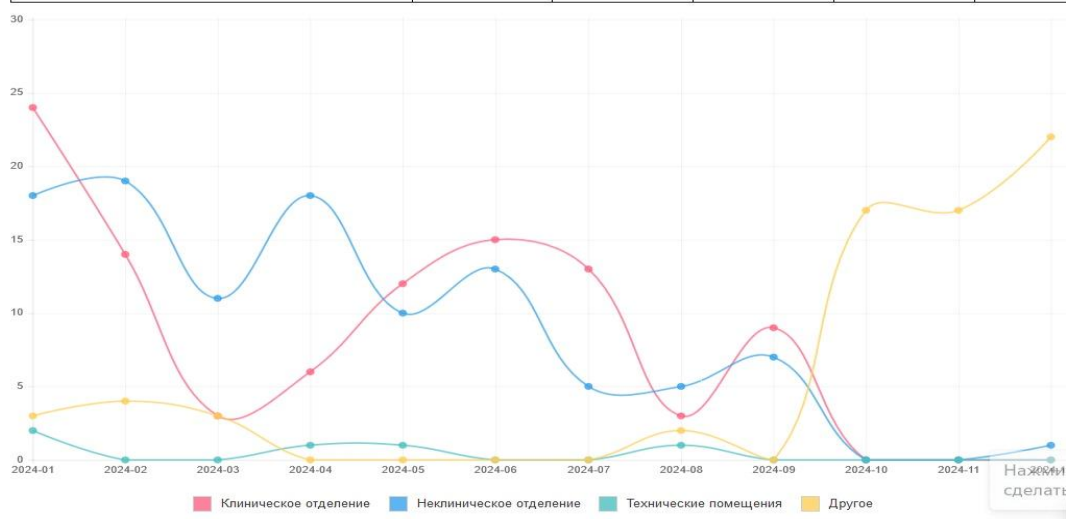

Рис.1. Категория пациентов/персонала

Нами был составлен онлайн опросник, для оценки текущей ситуации информированности сотрудников. Данная информация нужна была для оценки сравнения бумажного и цифрового оповещения об инцидентах в Центре. Опросник составлен на основе функционала google формы.

Для отправки информации отделу качества и работы генератора pdf отчета об инциденте в google форму добавлен код на java script. Он отправляет необходимые запросы через безопасный канал связи с применением технологий шифрования SSL на бек сервер и в ленту новостей.

Бек сервер развернут на виртуальный компьютере (VPS) с операционной системой Linux и всегда готов к приему новых отчетов об инцидентах. Бек сервер использует технологии Nginx для обеспечения безопасности передачи данных и написан на языке программирования python3.

Также для повышения стабильности системы вся бек часть была упакована в контейнер Docker, а распределение мощности и мониторинг работы идет через модуль Kubernetes. При отказе работы или при увеличении нагрузки система сама перераспределяет ресурсы, а администратор получает уведомление.

Лента событий представляет из себя приложение для мобильного телефона, мультиплатформенное и также работающее на нескольких языках. При появлении нового события, всем пользователям, которым открыли доступ, получают пуш уведомление, с возможностью перейти в один клик к событию.

Для генерации ответов на инциденты на фирменном бланке использована технология программы Canvas.

Были подготовлены макеты фирменных бланков на нескольких языках и сделана разметка, как макет должен меняться при том или ином ответе на вопрос при заполнении формы инцидента.

По запросу пользователя программа всегда готова пройти авторизацию в корпоративный почтовый сервер и сделать отправку письма от имени медицинской организации.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

Мы изучили отчеты Центра зарегистрированных официально инцидентов по нашей предложенной цифровой форме заполнения инцидентов и автоматически составленном отчете. В итоге, число медицинских инцидентов, зарегистрированных в автоматической системе, увеличилось (таблица 1).

Таблица 1. Регистрация медицинских инцидентов в Центре

Вид инцидента	1 квартал 2023г. (бумажный отчет)	1 квартал 2024г. (цифровой отчет)
Всего инцидентов	13	123
Потенциальные инцидент	9 (70%)	65 (53%)
Реальный инцидент	4 (30%)	58 (47%)

За отчетный период 1 квартал 2024г. Зарегистрировано 123 инцидента, из них произошедших (реальных) инцидентов 47%, потенциальных инцидентов – 53%.

При этом, в 114 случаях это стационарные пациенты, в 3 случаях – амбулаторные больные, 6 случаев – персонал, в 61 случаях пострадавших не выявлено (86%).

В сравнении с аналогичным периодом прошлого года отмечается увеличение количества регистрации инцидентов почти в 9 раз, при этом отмечается рост учета потенциальных инцидентов в 7,2 раза, реальных инцидентов в 14,5 раза.

Следует отметить, что в 51% отчеты об инцидентах заполнил средний медицинский персонал, в 34,2% - врачи, 14,8% - младший и немедицинский персонал. То есть к регистрации

инцидентов подключились сотрудники разного уровня оказания медицинской помощи, в том числе и технический персонал.

По локализации инцидентов – преобладали случаи в стационаре (рисунок 2).

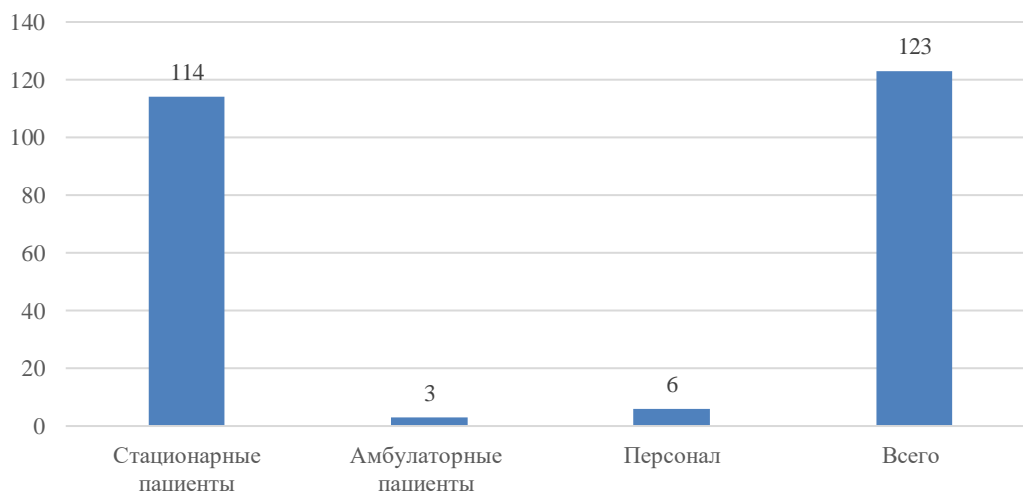

Рис.2. Виды инцидентов по локализации (по результатам отчетом цифровой программы 2024 года)

За период 1 квартала 2023г. Всего было зарегистрировано всего 13 инцидентов, что подтверждает преимущество цифрового формата регистрации, при наличии 123 случаев регистрации по итогам 1 квартала 2024г. В рамках пилотного проекта.

При оценке степени вреда здоровью: в 32% - потенциальный инцидент без вреда, 60% - реальный инцидент без вреда, в 8% - с незначительным вредом здоровью – преобладали реальные инциденты без вреда (рисунок 3).

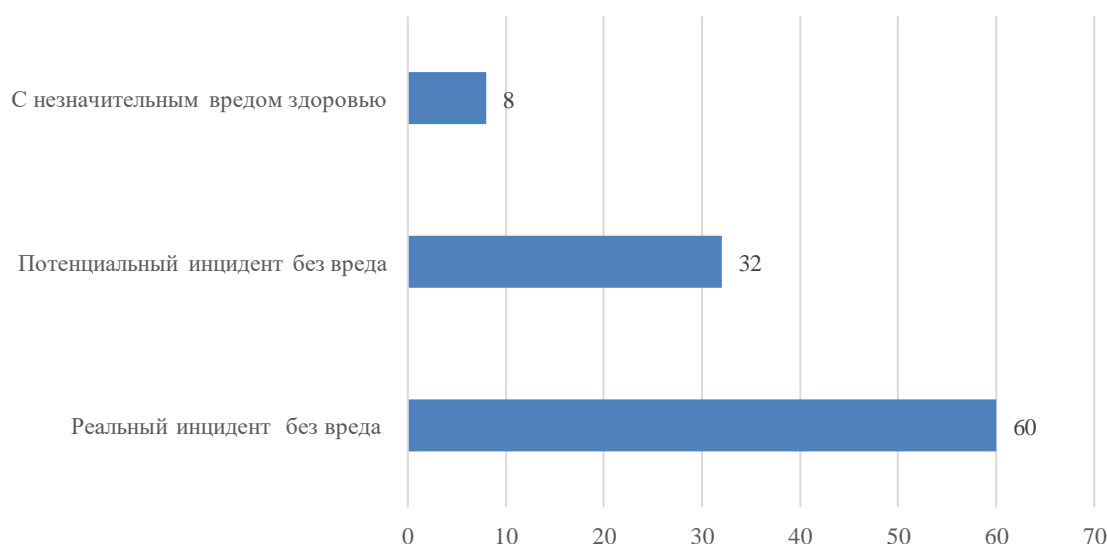

Рис 3. Оценка степени вреда здоровью, %

В 103 случаях, связанных с инцидентами, медицинская помощь не требовалась, в 5 случаях потребовалась госпитализация без развития экстремальных событий, в 11 случаях – оказана первая помощь, в 4 случаях инциденты были выявлены до операции и были устранены (рисунок 4).

Рис 4. Потребность в оказании медицинской помощи при выявлении инцидента

В структуре инцидентов 10 случаев связаны с уходом за пациентом, в том числе 7 случаев падения пациентов, 2 случая образования пролежней, 1 случай агрессивного поведения пациента, 1 случай нарушения асептики при уходе. 57% составили случаи некачественного ведения первичной медицинской документации, связанные с уходом за пациентами (16 случаев), у 6 сотрудников – укол иглой (рисунок 5).

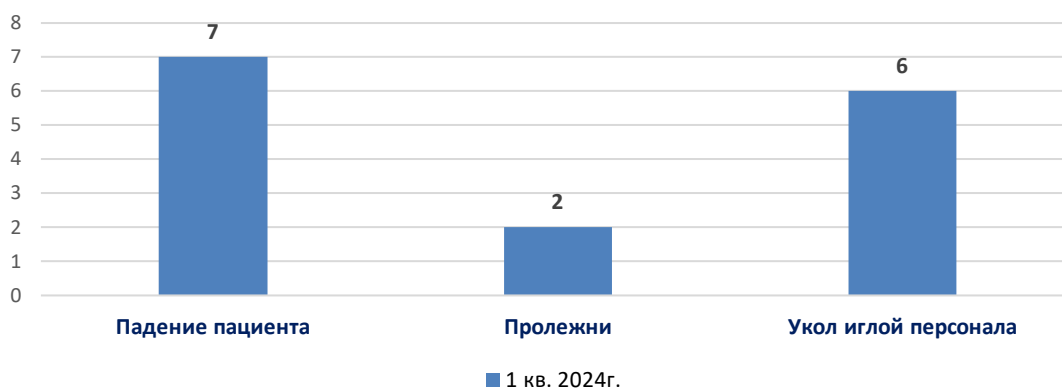

Рис. 5. Виды инцидентов

В 25 случаях имелись инциденты, связанные с хирургическими событиями, из них наибольшее число по видам инцидента представлены на (рисунок 6).

Рис 6. Хирургические события

За отчетный период зарегистрировано 13 инцидентов, связанных с оборудованием в виде неисправности, некачественное использование (рисунок 7).

Рис 7. Инциденты, связанные с оборудованием

Кроме того, за отчетный период зарегистрировано 23 инцидента организационного характера, в том числе по закупу изделий медицинского назначения – 3 случая, при плановой госпитализации причиной отказов в 16 случаях явился неполный перечень анализов.

10 инцидентов с назначениями лекарственных средств, в том числе нет в наличии лекарственных средств – 1, нарушение правила 5П – 8 случаев, окклюзия пупочного катетера – 1.

Инциденты, связанные с охраной и безопасностью – 10 случаев, в том числе пациент покинул стационар – 2, отсутствие охранника на посту – 4, несанкционированное проникновение – 2, «Белый код» - 1, прием алкоголя пациентом – 1.

Конфликтные ситуации – 12 случаев, из них между врачами и средними медицинскими сестрами – 3, между пациентом и персоналом – 9.

Технические вопросы – 20 инцидента, в том числе: красный код – 4, проблема с электроснабжением – 11, отопление – 2, интернет – 1, оргтехника – 2

Таким образом, за отчетный период по структуре выявленные инциденты распределены следующим образом: инцидент, связанный с уходом за пациентом – 10; хирургическое событие – 25; связанные с оборудованием – 13; организационные вопросы – 23; фармакотерапия – 10; охрана и безопасность – 10; конфликтные ситуации – 12; технические вопросы – 20.

Наибольшее число инцидентов, если обратить внимание на характеристику инцидентов имело место – хирургические события, дезорганизационные ситуации и технические вопросы. То есть такие ситуации, которые можно было бы избежать (рисунок 8).

Рис 8. Структура инцидентов по группам

С целью уточнения мнения персонала по результату внедрения пилотного проекта проведен опрос сотрудников Центра, в котором приняли участие 263 респондентов.

При этом осведомленность персонала об инциденте составила 99,6%, 1 – затруднился ответить (0,4%).

Преимущества цифровой технологии перед бумажной посчитали эффективной двое из трех сотрудников Центра. Внедрение цифровой технологии позволит оптимизировать рабочий процесс безопасности пациентов, документировать и мониторировать данные в автоматическом графическом и сводном формате, а также экономия времени; регистрация автоматическая в сводном отчете и обеспечить анонимность.

Таким образом, на основании сравнительного анализа учета инцидентов и результатов внедрения пилотного проекта в цифровом формате можно сделать следующие выводы:

1. В повседневной практике Центра в условиях роста объема инвазивных вмешательств, в том числе процедур высокого риска, с учетом реализации мероприятий по обеспечению качества и безопасности медицинской помощи, подтверждается потребность в функционировании эффективной процедуры регистрации инцидентов.

2. Простота и удобство учета инцидентов в цифровом формате повышает приверженность персонала к реализации политики/культуры безопасности.

3. Внедрение системы учета инцидентов в цифровом формате обеспечивает возможность эффективного и своевременного их мониторинга с целью оперативного реагирования и принятия мер по устранению дефектов.

4. В цифровом формате обеспечивается в автоматическом режиме формирование аналитических отчетов, позволяющих качественно и своевременно провести анализ корневых причин в рамках процедуры внутреннего аудита.

5. Большинство участников пилотного проекта подтвердили уверенность в конфиденциальности процессов сбора инцидентов, что потенциально положительно отразится на управлении рисками.

6. Цифровой формат регистрации инцидентов является простым и удобным инструментом контроля безопасности и оценки качества работы персонала, не требует значительных финансовых затрат.

Библиография

1. Rodziewicz TL, Houseman B, Vaqar S, Hipskind JE. Medical Error Reduction and Prevention. 2024 Feb 12. In: Stat Pearls [Internet]. Treasure Island (FL): Stat Pearls Publishing; 2024 Jan–. PMID: 29763131.
2. Sergi C, Davis DD. Incident Reporting. 2023 Jul 25. In: Stat Pearls [Internet]. Treasure Island (FL): Stat Pearls Publishing; 2024 Jan–. PMID: 32809333.
3. Howell AM, Burns EM, Bouras G, Donaldson LJ, Athanasiou T, Darzi A. Can Patient Safety Incident Reports Be Used to Compare Hospital Safety? Results from a Quantitative Analysis of the English National Reporting and Learning System Data. PloS One. 2015 Dec 9;10(12):e0144107. Doi: 10.1371/journal.pone.0144107. PMID: 26650823; PMCID: PMC4674095.
4. Hewitt TA, Chreim S. Fix and forget or fix and report: a qualitative study of tensions at the front line of incident reporting. BMJ Qual Saf. 2015 May;24(5):303-10. Doi: 10.1136/bmjqs-2014-003279. Epub 2015 Mar 6. PMID: 25749025; PMCID: PMC4413736.

5. Feeser VR, Jackson AK, Savage NM, Layng TA, Senn RK, Dhindsa HS, Santen SA, Hemphill RR. When Safety Event Reporting Is Seen as Punitive: “I’ve Been PSN-ed!”. *Ann Emerg Med*. 2021 Apr;77(4):449-458. Doi: 10.1016/j.annemergmed.2020.06.048. Epub 2020 Aug 15. PMID: 32807540.
6. Sehgal A. What is the effectiveness of reporting systems in promoting learning in healthcare? *Br J Hosp Med (Lond)*. 2024 Apr 30;85(4):1-9. Doi: 10.12968/hmed.2023.0444. PMID: 38708976.
7. Rocco C, Rodríguez AM, Noya B. Elimination of punitive outcomes and criminalization of medical errors. *Curr Opin Anaesthesiol*. 2022 Dec 1;35(6):728-732. Doi: 10.1097/ACO.0000000000001197. Epub 2022 Oct 3. PMID: 36194145.

ИННОВАЦИОННЫЕ IT РЕШЕНИЯ В СТАЦИОНАРЕ ПРИ ОКАЗАНИИ НЕОТЛОЖНОЙ ПОМОЩИ ПРИ ОСТРОМ НАРУШЕНИИ МОЗГОВОГО КРОВООБРАЩЕНИЯ

В.В. Балбачан, Н.З. Мухамедалиев*,
А.Б. Есенжулова**, З.С. Хайруллина***

**ТОО «Институт безопасности человека», г.Астана*

***ГКП «Актюбинский медицинский центр»*

АННОТАЦИЯ

В статье авторы делятся опытом внедрения цифровых технологий для улучшения преемственности скорой помощи и стационаром при оказании экстренной медицинской помощи при инсульте населению.

Одним из путей эффективности преемственности скорой помощи обеспечивается сотрудничество медицинских работников скорой помощи и медицинских организаций при своевременной полной цифровой информированности о состоянии пациента с инсультом на госпитальный этап до приезда в приемный покой.

Ключевые слова: инсульт, цифровые технологии, медицинская организация, инновационные технологии

ВВЕДЕНИЕ

Из-за потребности в немедленной помощи, инсульт одно из заболеваний, которые больше всего выигрывает от цифровой революции в здравоохранении, основываясь на убедительных научных данных [1].

Телемедицина и цифровые технологии могут сыграть роль на каждом из трех этапов инсультного пояса: сверхострое лечение и реперфузия, неотложная помощь, этиологическая классификация и вторичная профилактика и реабилитация [2].

Беспрецедентный рост смартфонов и других цифровых технологий с цифровыми решениями в настоящее время используется практически во всех областях здравоохранения, предлагая уникальную возможность улучшить профилактику первичного и вторичного инсульта на индивидуальном уровне [3].

Для улучшения исходов острого ишемического инсульта решающее значение имеет своевременная тромболитическая терапия. Были рекомендованы последовательные стратегии для сокращения времени от «от двери до иглы» (DTN) для улучшения управления чрезвычайными ситуациями [4].

По мере старения общества количество экстренных перевозок растет. Несмотря на то, что важно, чтобы пациент был немедленно доставлен в соответствующую больницу для надлежащего лечения, точная диагностика на догоспитальном этапе является сложной задачей. Однако в настоящее время информация о пациенте в основном передается по телефону, что сопряжено с потенциальным риском ошибок связи, таких как нарушение слуха. Обмен правильной и подробной догоспитальной информацией с отделениями неотложной помощи (ОНП) должен способствовать оптимальному уходу за пациентами и использованию ресурсов [5].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В период 21.12.23-25.12.23г. согласно Меморандума о сотрудничестве с ТОО Институтом безопасности человека было проведено обучение персонала Актюбинского медицинского центра по внедрению пилотного проекта SOS emergency connection и управление медицинскими инцидентами. А также отслеживание следующих индикаторов: время с момента получения вызова и доезда бригады скорой помощи к пациенту с инсультом, время транспортировки из дома (с места вызова) в стационар, далее время начала тромболитической терапии и эндоваскулярного вмешательства с учетом показаний на уровне инсультного центра.

Нами проведен анализ внедренной технологии «Внедрение оцифровки чек-листа Stroke кода при остром нарушении кровообращения (ОНМК) для улучшения взаимодействия медицинского персонала скорой неотложной помощи и инсультного центра в рамках проекта SOS».

Базы исследования: ГКП «Актюбинский медицинский центр», ГКП «Областная станция скорой и неотложной медицинской помощи» на праве хозяйственного ведения государственного учреждения «Управление здравоохранения Актюбинской области».

Задачи внедрения: раннее акустическое оповещение высокой интенсивности персонала приемного отделения службой скорой помощи о приезде «красного и желтого» пациента по триажу с фиксацией времени прибытия бригады скорой медицинской помощи (СМП) до приемного отделения; улучшение процессов выявления и учета инцидентов при оказании экстренной помощи пациентам с инсультом

По приезду бригады СМП на вызове к пациенту с подозрением на «Инсульт» при оказании медицинской помощи, сотрудник СМП (фельдшер/врач) заполняет электронный чек-лист, установленный в приложении на планшетах. Данные с чек-листа передаются в режиме online в приемное отделение Актюбинского медицинского центра для аналитики критических показателей пациента.

Аппаратно-программный комплекс состоит из трех основных компонентов: страница в приложении на планшете у бригад скорой помощи, веб-кабинет дежурного врача в приемном отделении и блоки с кнопками SOS (рисунок 1).

Рисунок 1 – Сравнительный наглядный анализ до и после внедрения цифровой технологии для пациентов с ОНМК

Алгоритм действия: диагностировано подозрение на инсульт – от бригады скорой помощи поступило уведомление о подозрении на FAST-положительного пациента (симптомы «лицо, руки, речь, время» — *Face, Arms, Speech, Time*) – иницилируйте процедуру лечения инсульта – проинформируйте инсультную бригаду о предполагаемом времени прибытия пациент – установите в/в доступ – сообщите врачу, если пациент принимает антикоагулянты – снимайте ЭКГ.

Программа имеет дэшборд для онлайн наблюдения за работой врачей скорой помощи. Дэшборд расположен в клинике, и служит для мониторинга за процессом заполнения и просмотром заполненных чек листов. При появлении нового чек листа идет звуковой сигнал. В чек листе отмечается планируемое время прибытия кареты скорой помощи с больным в больницу и к этому времени врачи в больнице уже должны быть готовы к визиту и обладать информацией, которую сотрудники скорой помощи заполнили у пациента.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

В рамках мероприятий по совершенствованию и дифференцированию проекта SOS оказания экстренной помощи пациентам с инсультом и своевременного проведения компьютерной томографии головного мозга для раннего начала специального лечения внедрена технология STROKE-код с использованием SOS системы.

Таблица 1. Индикаторы времени оказания медицинской помощи пациентам с ОНМК

№	Индикаторы	Годы,					
		2019	2020	2021	2022	2023	2024 1 кв
1	Абсолютное количество вызовов от СМП по телефону «SOS» при инсульте	25	150	202	198	68	40
2	Время от двери до иглы, мин	20	20	8-10	6-7	6-7	5-6
3	Госпитальная летальность от ишемического инсульта	меньше 10,3%	на	на 34,3%	на 50%		

Как видно из Таблицы 2, по росту количества вызовов SOS имеет место улучшение взаимодействия с бригадами скорой помощи, что позволяет собрать полный анамнез пациента, оценку состояния в онлайн-режиме, с оформленным чек-листом на догоспитальном этапе и готовностью команды инсультного центра – невролог, медсестра, врач-КТ, лаборант.

Сокращается время от момента доставки до проведения КТ головного мозга, при подтверждении ишемического инсульта с учетом показаний и противопоказаний сразу начинается тромболитическая терапия, что значительно снижает инвалидизацию за счет регресса неврологической симптоматики. В настоящее время наш лучший результат – 6-7 минут (рисунок 2).

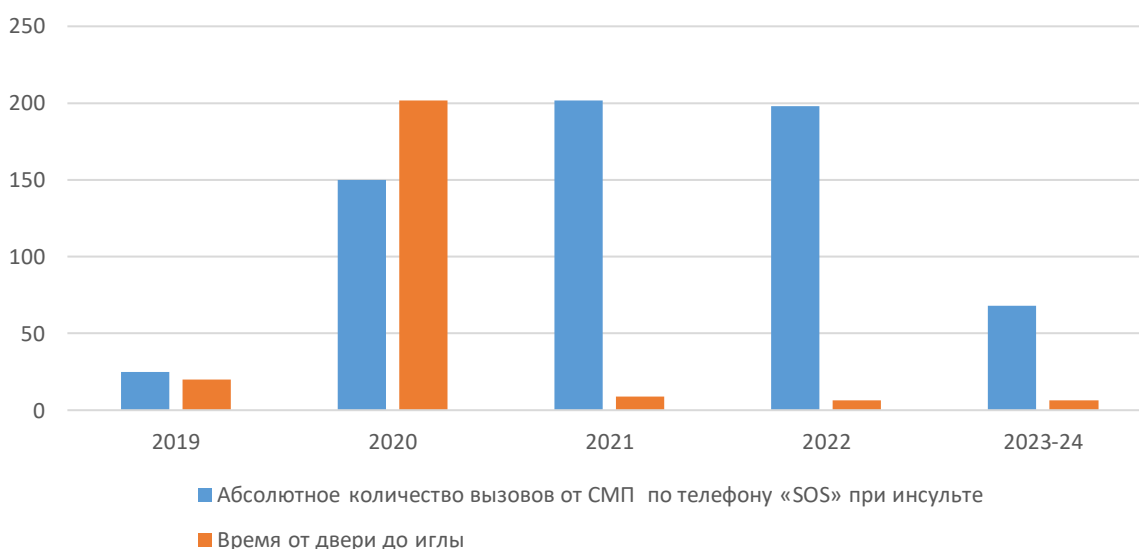

Рисунок 2 – Сравнительный наглядный анализ до и после внедрения цифровой технологии

Службой поддержки пациентов и внутреннего аудита в цифровом формате 30 апреля 2024 года проведен онлайн-опрос 125 сотрудников Актюбинского медицинского центра, также 16 сотрудников инсультного центра.

Необходимость экстренного оповещения и взаимодействия между бригадами СМП и приемным отделением подтвердили 122 сотрудника нашего центра (97,6%), 1 (0,8%) – отрицает данную необходимость, 2 (1,6%) – затруднились с ответом.

С техническими трудностями при экстренном оповещении посредством SOS системы столкнулись 28 сотрудников (22,4%), 19 человек (15,2%) затруднились с ответом, 78 опрошенных сотрудников (62,4%) технических проблем не фиксировали.

108 сотрудников (86,4%) согласны с утверждением, что тестируемая технология раннего оповещения SOS влияет на своевременность и качество оказания неотложной помощи

пациенту, при этом не согласны с этим мнением – 14 сотрудников (11,2%), затруднились с ответом 3 (2,4%).

11 сотрудников (68,8%) не сталкивались с трудностями при работе с чек-листом STROKE в цифровом формате, 3 человека (18,8%) затруднились с ответом, у 2 сотрудников (12,5%) были трудности.

12 сотрудников (75%) тратят не более 5 минут на заполнение цифрового чек-листа STROKE на уровне инсультного центра, тогда как 4 сотрудника (25%) тратят до 10 минут.

В результате опроса, 87,5% сотрудников отозвались положительно о внедрении использования цифрового формата чек-листа STROKE и отметили улучшение оказания экстренной помощи и важность использования в повседневной работе.

На основании вышеизложенного анализируя результаты работы, следует отметить следующие преимущества модели интеграции «STROKE» кода и системы «SOS» в повседневную практику инсультного центра: управление рисками, регистрация инцидентов. Внедрение системы управления рисками, которая позволяет выявить, оценить последствия и выработать тактику противодействия, направленную на ограничение случайных событий, наносящих физический и моральный ущерб организации, её персоналу и пациентам. Востребованность подобного взаимодействия между экстренными службами на догоспитальном и госпитальном этапах не вызывает сомнения. Алгоритмы работы «STROKE» кода и «SOS» системы выстроены в соответствии с индикаторами качества медицинских услуг, и автоматизируют определенные процессы управления ими. Готовые решения системы по менеджменту, безусловно, помогут управляющим здравоохранения и руководителям организации повысить уровень безопасности пациентов с инсультом их удовлетворенность и качество медицинских услуг, мультидисциплинарный подход, основанный на коммуникационном взаимодействии обеспечивает снижение летальности, минимизацию инвалидизации, улучшения качества жизни пациентов.

На практике подтверждена необходимость и преимущество функционирования цифрового взаимодействия между бригадами скорой помощи и персоналом инсультного центра.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Удобство и простота использования цифрового чек-листа «Stroke-код» обеспечивает качественное взаимодействие между бригадой скорой помощи и стационаром.
2. Увеличение объема ТЛТ на 8,2%, эндоваскулярных вмешательств на 7,2%.
3. Снижение летальности на уровне стационара от инсульта на 3%.
4. Улучшение процедуры мониторинга регистрации и учета инцидентов при оказании экстренной помощи на уровне ИЦ.

Литература

1. Silva GS, Schwamm LH. Advances in Stroke: Digital Health. Stroke. 2021 Jan;52(1):351-355. Doi: 10.1161/STROKEAHA.120.033239. Epub 2020 Dec 22. PMID: 33349024.
2. Iodice F, Romoli M, Giometto B, Clerico M, Tedeschi G, Bonavita S, Leocani L, Lavorgna L; Digital Technologies, Web and Social Media Study Group of the Italian Society of Neurology. Stroke and digital technology: a wake-up call from COVID-19 pandemic. Neurol Sci. 2021 Mar;42(3):805-809. Doi: 10.1007/s10072-020-04993-3. Epub 2021 Jan 12. PMID: 33433756; PMCID: PMC7801773
3. Feigin VL, Owolabi M, Hankey GJ, Pandian J, Martins SC. Digital Health in Primordial and Primary Stroke Prevention: A Systematic Review. Stroke. 2022 Mar;53(3):1008-1019. Doi: 10.1161/STROKEAHA.121.036400. Epub 2022 Feb 3. PMID: 35109683

4. Wu Y, Chen F, Song H, Feng W, Sun J, Liu R, Li D, Liu Y. Use of a Smartphone Platform to Help With Emergency Management of Acute Ischemic Stroke: Observational Study. *JMIR Mhealth Uhealth*. 2021 Feb 9;9(2):e25488. Doi: 10.2196/25488. PMID: 33560236; PMCID: PMC7902188
5. Fukaguchi K, Goto T, Yamamoto T, Yamagami H. Experimental Implementation of NSER Mobile App for Efficient Real-Time Sharing of Prehospital Patient Information With Emergency Departments: Interrupted Time-Series Analysis. *JMIR Form Res*. 2022 Jul 6;6(7):e37301. Doi: 10.2196/37301. PMID: 35793142; PMCID: PMC9301553.

ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ И МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЕРЕБРО-ЗОЛОТОРУДНОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ АМАНГЕЛДЫ

Ануарбек Марат Маликұлы
Студент 2 курса, магистрант
Satbayev University,
Алматы, Казахстан

Научный руководитель: *Амралинова Бакытжан Базарбековна*
доктор PhD, ассоциированный профессор

Аннотация

Статья посвящена геолого-минералогической характеристике Амангелдинского рудного поля, содержащего серебро-золотое оруденение. Рассматриваются геологическая структура месторождения, литолого-стратиграфический разрез и этапы формирования магматических тел. Описаны минералогический состав руд, их промышленная значимость, а также содержащее попутных элементов, включая Pb, Zn, Zr, Sc и др. Особое внимание уделено морфологии рудных тел, условиям оруденения и его вертикальной и горизонтальной зональности. Приведены данные по разведке промышленных участков и оценке прогнозных ресурсов золота и серебра. Полученные результаты могут быть полезны для дальнейших геологоразведочных работ и горнодобывающей деятельности.

Участок месторождения Амангелды расположен в пределах Карашокинского сельского округа в селе Карашоки Кербулакского района Жетысуской области РК. Вблизи участка (в 35 км) проходит железная дорога Алматы – Семей, а также автомагистраль Алматы – Усть-Каменогорск (в 20 км). Основная база производства расположена в посёлке Архарлы. К нему и промышленным объектам подведена электроэнергия, имеется большой объём технической и питьевой воды. Рабочие и инженерные кадры в достаточном количестве имеются в бывших рудниках Текели и Коксу.

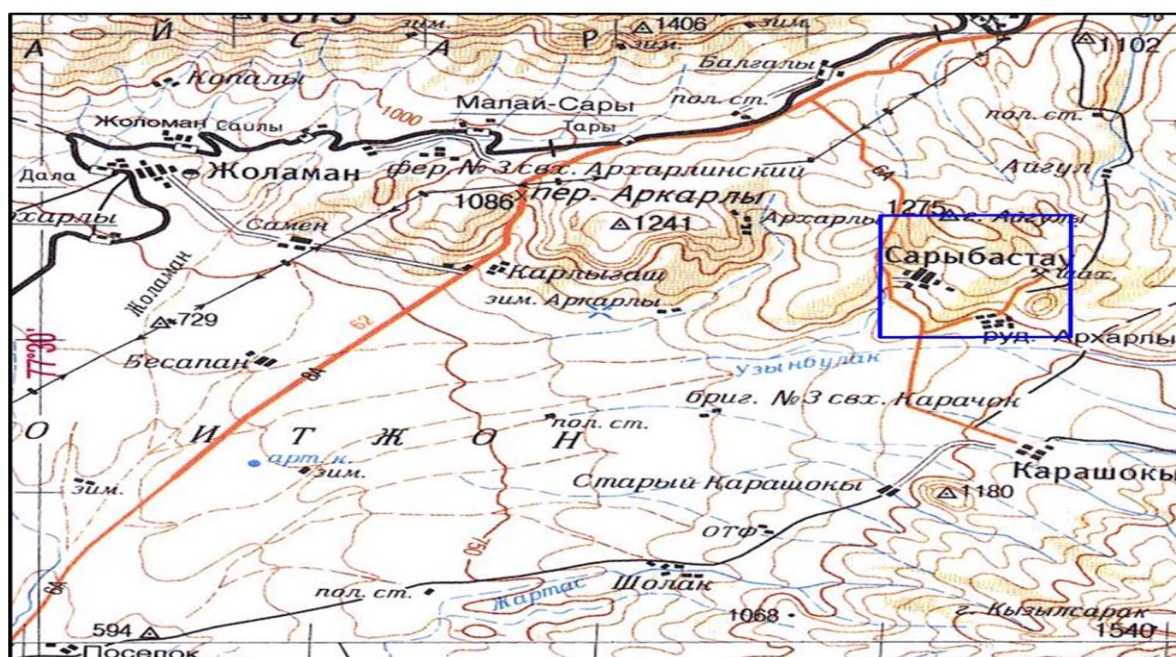

Рисунок 1. Обзорная карта района работ. Схема расположения месторождения (участка) Амангелды

Абсолютные отметки поверхности рельефа изменяются в пределах от 977,0 м до 1213,0 м. В геоморфологическом отношении участок расположен в среднегорном эрозионно-денудационном слабо расчлененном рельефе с делювиально-пролювиальными склонами и локальными понижениями – межгорными впадинами. Этот тип является переходным от высокогорного рельефа, развитого восточнее, к низкогорному и характеризуется более сглаженными формами. Климат района континентальный с достаточно суровой зимой и жарким летом. Средняя температура жаркого месяца +35°C, холодного -23°C, при максимуме -35°C. Глубина промерзания почвы 1-1,5 м. Среднегодовое количество осадков редко превышает 400 мм. Ветры часты и преимущественно западного и северо-восточного направлений. Рельеф местности представляет гористую местность с частыми мелкими руслами и оврагами. Абсолютные отметки рельефа достигают 1100-1400 м. Растительность бедная, представлена полупустынно-степными видами. По типу почв территория относится к району полупустынь.

Рудопроявление золота на месторождении Амангелды обнаружено в 1955 г. Геологом С. В. Майриным, проводившим геолого-съёмочные работы масштаба 1:200 000.

В пределах Амангелдинского месторождения, на площади 8,0х3,5 км, выделено семь рудных участков: Северный, Северо-Восточный, Восточный I, Восточный II, Кызылшокинский и Центральный. Промышленные рудные тела представлены кварцевыми жилами (всего установлено 295 жил), реже минерализованными зонами.

Район месторождения рудного поля Амангелди представляет собой куполообразное вулканоплутоническое сооружение, заключающее Au-Ag оруденение, аналогичное рудам всемирно известных месторождений Крипо-Крик (запасы 594 т) в США, Багио (запасы 350т) на Филиппинах и др. всего на площади 8,0х3,5 км выделены 5 промышленных участков: Северо-Восточный, Восточный I и II, Центральный и Кызыл-Шоки, соответствующие по параметрам самостоятельным месторождениям. В отличие от других золоторудных месторождений Казахстана Амангелди отличается присутствием в его рудах относительно высоких содержаний Pb (1,1%), Zn (до 0,19%) и практически отсутствием As. Кроме того, попутно извлекаемыми компонентами могут быть Zr (95 г/т), Sc (2 г/т), La (20 г/т), Be (1 г/т) и др.

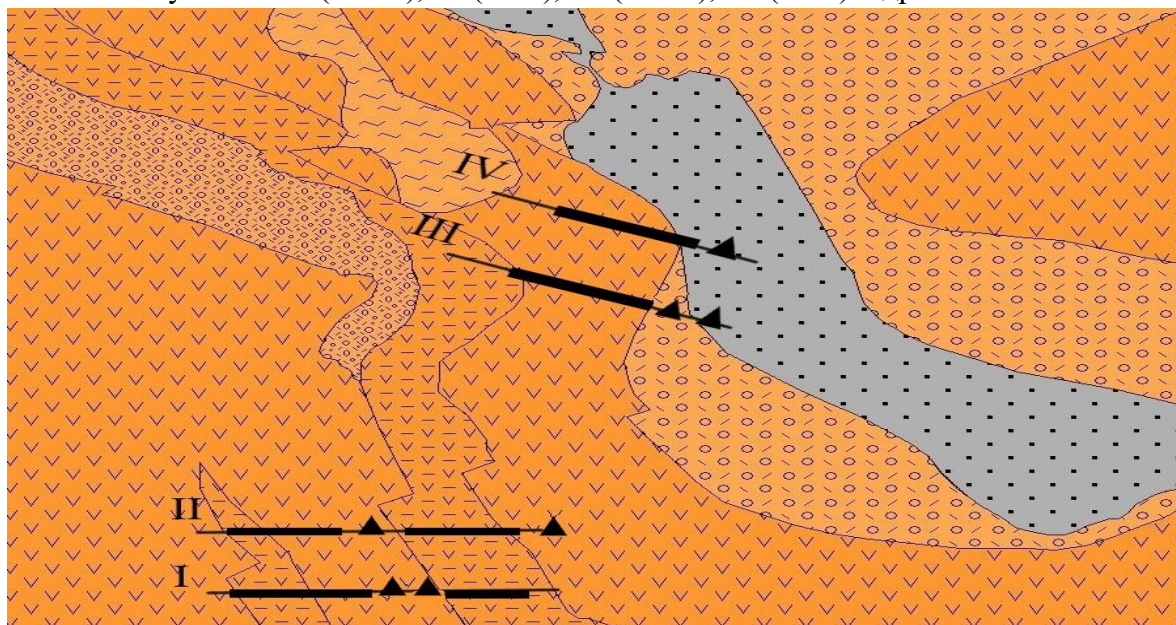

Рисунок 2. Геологическая карта Центрального участка месторождения Амангелди

Промышленные рудные тела (всего выявлено 295 жил) имеющие длину 150-200 м и мощность 0,5-12,0 м, падают под углом 60-70°, иногда 40-45°. Глубина распространения

оруденения не менее 600 м. Все пройденные до настоящего времени добычные выработки, в основном, приповерхностные (20-30 м), реже до 50 м (жила 10 и 30) и 145 м (отдельные жилы Северо-Восточного участка).

В геологическом строении Архарлинского рудного поля принимают участие туфогенно-осадочные и эффузивно-пирокластические образования среднего карбона-перми, расчлененные на 4 свиты (снизу разреза вверх): кугалинскую (C2-P1kg) бескайнарскую (P1bk), жалгызагашскую (P2zg) и желдыкаринскую (P2zk).

Кугалинская свита (C2-P1kg). Распространена в центральной части площади, где обнажается в ядерной части вулкано-купольной структуры. В основании свиты присутствуют конгломераты (10-25 м), иногда обособляется мощная (до 400 м) пачка бурых и зеленовато-серых песчаников, гравелитов, конгломератов с прослоями туфов (северный склон хр.Кетмень). Выше залегает толща бурых, сиренево-розовых туфов, туфолов, игнимбритов дацитового и липаритового состава (иногда повышенной щелочности). Мощность отложений до 350 м. Позднекаменноугольно-раннепермский возраст их определяется по растительным остаткам *Ullmania* sp., *Voltzia* sp., *Elatocladus* sp. и др. Субвулканические интрузии этого времени представлены округлыми телами липаритовых порфиров.

Бескайнарская свита (P1bk). Отложения свиты имеют широкое распространение в изучаемом районе. Она сложена вулканогенными породами андезитового, реже андезито-дацитового состава, залегающими согласно на кугалинской свите. В стратотипическом разрезе на северных склонах гор Аркалык в нижней части ее расположены андезито-дацитовые игнимбриты (80 м). верхняя часть разреза сложена переслаивающимися лавами и агглютинитами андезитового и андезито-базальтового состава. Максимальная мощность 200 м. редкие растительные остатки, отвечают пермскому возрасту. Экструзивные купола, лакколиты, силлы и дайки этого времени по составу аналогичны стратифицированным вулканитам.

Жалгызагашская свита (P2žg). В низах залегает пачка светлоокрашенных покровов игнимбритов липаритового и липарито-дацитового состава с маркирующим горизонтом пизолитовых игнимбритов. Выше следует пачка слоистых туфов и туффитов, которая завершается покровом липарито-дацитовых игнимбритов эвтакситовой текстуры.

Таблица 1. Результаты элементного состава технологической пробы руд месторождения Амангелди (ЦНИЛ г. Кара Балта, 2001 г.).

Элементы	Содержание
Au, г/т	8,47
Ag, г/т	297
Cu, %	0,11
Cr	Не обнаружено
S _{общая} , %	0,8
S _{сульфидная} , %	0,21
As, %	0,0035
Al, %	1,17
Ba, %	0,14
Be, %	<0,0001
Bi, %	<0,0005
Ca, %	0,35
Cd, %	0,0009
Co, %	0,0004

Fe, %	1,34
K, %	1,0
La, %	0,002
Mg, %	0,8
Mn, %	0,03
Mo, %	0,003
Na, %	0,2
P, %	0,01
Pb, %	1,1
Sb, %	0,0022
Sc, %	0,0002
Se, %	<0,001
Sn, %	0,0004
Sr, %	0,0067
Te, %	<0,001
Ti, %	0,05
V, %	0,0052
W, %	0,0051
Y, %	0,0002
Zn, %	0,54
Zr, %	0,0095

Мощность >100 м. С жалгызагашскими вулканитами ассоциируются субвулканические фельзит-порфиры и дацито-липариты.

Желдыкаринская свита (P2žk). Представлена ритмичным чередованием потоков и покровов базальтовых, андезитобазальтовых и андезитовых лав с пластами разнообразных туфов, а также туффигов и грубообломочных пород типа лахаровых брекчий и туфоконгломератов. Лавовые покровы составляют обычно менее четверти мощности свиты, тогда как туфовые накопления преобладают. Характерной особенностью свиты является широкое развитие грубообломочных разностей – агломератов, лахаровых брекчий, конгломератов. Неполная мощность свиты составляет 260 м.

В пределах рудного поля выделяются следующие этапы формирования магматических тел (от ранних к поздним):

1-й этап – формирование простых и сложных даек и инъекционных тел базальтовых, андезитовых и диабазовых порфиритов, развитых в северной и юго-восточной частях рудного поля.

2-й этап – образование куполообразных интрузивов диоритовых трахиандезитовых порфиритов, развитых главным образом на участках Восточный I и Восточный II.

3-й этап – образование мелких штокообразных тел и даек диоритовых и эссексит-диабазовых порфиритов, обнажающихся на Центральном участке.

4-й этап – формирование туфовых и лавовых некков и даек липаритовых, трахилипаритовых, дацитовых и трахидацитовых порфиритов, игнимбригов щелочного состава и витрофиров.

Породы 1-го этапа датируются как раннепермские, 2-4 этапов отнесены к раннему триасу.

В пределах рудного поля широко развиты метасоматические и гидротермально измененные породы, в размещении которых наблюдается четкая вертикальная и горизонтальная зональность.

По вертикали (снизу-вверх) выделено 5 зон: алунитовая (мощность 6м), серицит-алунитовая (35-50 м), опал-алунит-каолинитовая (30 м), каолинитовая (40 м) и пропилитовая (мощность не установлена). Горизонтальная зональность представлена четырьмя типами (от центра к периферии):

I – монокварциты-алунитовые кварциты-алунито-каолинитовые кварциты-пропилиты-неизмененные породы.

II – монокварциты-алунито-каолинитовые кварциты-каолинитовые кварциты-пропилиты-неизмененные породы.

III – монокварциты-кварц-каолинитовые кварциты-каолинитовые кварциты-пропилиты-неизмененные породы.

IV – монокварциты-пропилиты-неизмененные породы.

К.А. Азбель выделил 6 фаций вторичных кварцитов – монокварцитовую, андалузитовую, алунитовую, каолинитовую, серицитовую и пропилитовую.

Золотоносные кварцевые жилы и жильные зоны характеризуются сложным строением, в своем большинстве в плане они представляют сложные формы с изменчивой мощностью, множеством апофиз и сближенных кулис. Наиболее простые по форме жилы распространены среди туфов кислого состава в Южном блоке (участок Центральный). При всей сложности внутреннего строения жил и жильных зон на месторождении выделяется два их морфологических типа: V-образно изогнутые в плане и линейные жилы.

На месторождении выделены 5 промышленных участков: Центральный, Восточный I и II, Северо-Восточный и Кызыл-Шоки.

Участок Центральный разведан карьерами, траншеями, канавами и редкой сетью скважин до глубины 150-200 м. всего здесь выделено около 60 жил, из которых наиболее крупными являются жилы 1, 2, 3, 4, 5, 6, 32, 37, 60 и жила Карьерная. Кроме того, в процессе поисков в 2000-2001 г.г. нами выявлены еще несколько новых жил, из которых одна оказалась высокопромышленной с содержанием золота 36 г/т.

Северная часть участка полностью перекрыта рыхлыми отложениями и недостаточно изучена. В 2001 г. Здесь нами шурфами вскрыто тело взрывчатых брекчий, несущих прожилково-вкрапленное оруденение.

Таким образом, подсчитанные прогнозные ресурсы Au 3,15 т и Ag 31,6 т являются самыми скромными и общие запасы золота могут быть удвоены или даже утроены. Мощные и протяженные жилы Центрального участка с забалансовыми рудами (2,0-3,0 г/т), могут оказаться вполне рентабельными для переработки кучным выщелачиванием.

На участке выделяются два морфологических типа кварцевых жил: линейные и V-образно изогнутые.

Линейные жилы представляют собой систему прерывистых кварцевых тел длиной от 140 до 400 м при мощности от 0,1 до 7 м.

Жилы на участке имеют северо-западное простирание (300-330°) и падение на северо-восток под 40-72°. Линейные жилы отличаются слабой золотоносностью среднее содержание золота здесь не превышает 7 г/т, а основная масса содержаний золота составляет 1-2,5 г/т.

V-образно изогнутые жилы развиты преимущественно в юго-западной части Центрального участка. Эти жилы образуют единую жильную зону (жила 2, 3, 3а, 3б и др.). Простирание на северном фланге участка 310-315°. Мощность жил в северном фланге участка, с содержанием золота до 4 г/т и серебра – до 15 г/т, не превышает 2,5 м.

Центральная часть жильной зоны отличается резким (до 5,5 м) увеличением мощности кварцевых жил и содержанием золота от 4-12 до 90,4 г/т, а серебра от 10-60 до 737,8 г/т. В целом для Центрального участка характерна приуроченность золотоносных кварцевых жил к продольным трещинам отрыва, возникшим в период формирования куполообразной брахиантиклинальной структуры и подновленными в период рудообразования. Для кварцевых жил участка характерно отсутствие аметиста, выделение которого начинается со второй адуляр-кварцевой ассоциации и продолжается вплоть до формирования карбонато-цеолитовой послерудной минеральной ассоциации. В рудах широко развит пирит, что свидетельствует об отложении золота в наиболее раннюю высокотемпературную пирит-кварцевую ассоциацию.

При этом характерной особенностью раннего золотоносного кварца является светло-серая и серая окраска.

Многие из жил имеют четко выраженное столбовое распределение оруденения. Так, например, в жиле 21 отмечено два рудных столба, а в жилах 20 и 20а – три: северо-западный, центральный и юго-восточный. Значительные по размерам ореолы с повышенным содержанием золота и серебра в рудных столбах 20 и 20а жил с глубиной теряют свою сплошность и к горизонту 105 м серебра. В то же время с глубиной появляется много слепых жил, не выходящих на поверхность.

Список литературы:

1. Иванов А.А., Петров В.Г. Геология и разведка рудных месторождений. Москва: Издательство Недра, 2005.
2. Смирнов Ю.Г. Минералогия. Москва: Издательство Высшая школа, 1988.
3. Соколов А.В. Геология полезных ископаемых. Москва: Издательство Наука, 2010.
4. Черный Л.М. Геология рудных месторождений. Москва: Издательство Недра, 2008.
5. Штукенберг Я.А. Минералогия. Санкт-Петербург: Издательство Лань, 2001.
6. Яковлев Г.А. Геология и геохимия рудных месторождений. Москва: Издательство Наука, 2012.

ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕМЕС ЕСЕПТЕРДІҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ШЕШІМІ

Еламанов Біржан Серікұлы

Х. Досмұхамедов атындағы АтУ-нің 7М01503-математика мамандығы бойынша

2 курс магистранты,

ғылыми жетекшісі – А. Мырзашевна

Анатоция. Бұл мақалада геометриялық емес есептерді шешуде геометриялық әдістерді қолданудың артықшылықтары қарастырылады. Геометриялық емес есептер, әдетте, алгебралық немесе аналитикалық құралдарды қажет ететін күрделі есептерді қамтиды. Алайда, геометриялық тәсілдер бұл есептерді визуализациялауға мүмкіндік беріп, шешу жолдарын интуитивті түрде түсінуді жеңілдетеді. Мақалада геометриялық әдістердің есеп шешуде уақытты үнемдеуі, логикалық түсіндіруді жеңілдетуі және әртүрлі математикалық салалар арасындағы байланысты ашуы талқыланады. Бұл тәсілдердің математикалық білім мен зерттеу саласындағы маңыздылығы көрсетілген.

Кілт сөздер: Геометриялық әдістер, Визуализация, Есеп шығару

Annotation. This article examines the advantages of using geometric methods to solve non-geometric problems. Non-geometric problems typically involve complex calculations that require algebraic or analytical tools. However, geometric approaches allow for the visualization of these problems, making the solution process more intuitive. The article discusses how geometric methods save time, simplify logical explanations, and reveal connections between different branches of mathematics. The significance of these approaches in mathematical education and research is also highlighted.

Қазіргі заманғы математикада есептердің шешу әдістері мен тәсілдері әртүрлі және әрқашан бірегей жолдармен дамып келеді. Әсіресе, геометриялық емес есептерді шешуде қолданылатын әдістер көп жағдайда аналитикалық немесе алгебралық сипатта болып табылады. Дегенмен, мұндай есептерді шешуде геометриялық тәсілдерді қолдану есептің мәнін тереңірек түсінуге, шешу процесін жеңілдетуге, әрі көрнекі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы орайда, күрделі математикалық мәселелерді геометриялық тәсілдер арқылы шешудің әдістемелік маңызы зор. Геометриялық шешімдер есептің құрылымдық және бейнелік аспектілерін қарастыруға көмектеседі. Мысалы, алгебралық теңдеулер мен тригонометриялық өрнектерді геометриялық тұрғыдан түсіндіру математиканың түрлі салалары арасындағы байланысты ашады. Геометриялық емес есептерді визуализациялау арқылы алынған нәтижелер тек қана дұрыс шешімге қол жеткізіп қоймай, олардың логикалық құрылымын да айқын түсінуге мүмкіндік береді. Осы мақаланың мақсаты – геометриялық емес есептердің шешімдерінде геометриялық әдістерді қолдану арқылы есептердің мәнін ашу, сонымен қатар геометрияның әдіс-тәсілдерінің әлеуетін көрсету. Осы тақырыптағы зерттеулер математика оқытуында және математикалық зерттеулерде геометриялық әдістердің тиімділігін арттыруға бағытталған. Геометриялық емес есептердің геометриялық шешімдері болашақ математиктер мен зерттеушілер үшін жаңа зерттеу бағыттарын аша отырып, олардың математикалық ойлау қабілеттерін дамыта түсетіні сөзсіз.

Геометриялық емес есептердің ерекшеліктері

Геометриялық емес есептер математиканың алгебра, анализ, тригонометрия және басқа салаларынан алынатын, көбінесе көрнекі түрде шешіле қоймайтын есептерді қамтиды. Мұндай есептерде шешім жолдары көбінесе формулаларға, теңдеулерге немесе символикалық түрдегі амалдарға негізделген. Геометриялық емес есептердің ерекшеліктері ретінде келесі аспектілерді атап өтуге болады:

Абстрактілі сипаты. Геометриялық емес есептер көбінесе дерексіз (абстрактілі) болып келеді. Мұндай есептерде нақты бейнелік көрініс жоқ, сондықтан олардың шешімін тек қана алгебралық немесе аналитикалық құралдар арқылы табуға болады. Бұл есептердің көбісі

формулалар мен абстрактілі символдармен өрнектеледі, бұл кейде есептің нақты мәнін немесе шешу жолын көзбен көруге қиындық тудырады.

Күрделі аналитикалық әдістерді талап етуі. Геометриялық емес есептерді шешу үшін дифференциалдық теңдеулер, интегралдық есептеулер немесе ықтималдық теориясы сияқты күрделі математикалық әдістерді қолдану қажет болуы мүмкін. Бұл олардың шешу жолдарының ұзақ әрі күрделі болуына алып келеді, ал кейбір жағдайда шешімді дәлме-дәл табу мүмкін болмағандықтан жуықтау әдістерін қолдану қажет.

Жауаптың интерпретациясының қиындығы, Алынған нәтижелерді түсіндіру кейде қиынға соғады, себебі шешім символдық түрде беріледі және оны сандық немесе графикалық түрде бейнелеу мүмкін болмай жатады. Осы тұрғыдан, есептерді геометриялық тәсілдермен шешу шешімдерді визуализациялап, оларды интуитивті түрде түсінуге мүмкіндік беріп, есептің табиғатын тереңірек түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Бірнеше шешім әдістерін қажет етуі, Геометриялық емес есептерде нақты бір әдіспен ғана емес, бірнеше түрлі амалдарды біріктіріп қолдану қажет болуы мүмкін. Мысалы, алдымен теңдеулерді аналитикалық түрде шешіп, кейін нәтижені график түрінде түсіндіру арқылы толық шешімге жетуге болады. Бұл есептердің күрделілігі мен шешім әдістерінің әртүрлілігі олардың өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Геометриялық емес есептердің бұл ерекшеліктері олардың математикалық құрылымының күрделілігін көрсетіп қана қоймай, осы есептерді шешудің дәстүрлі емес жолдарын іздеуге, оның ішінде геометриялық әдістерді қарастыруға ынталандырады.

Геометриялық әдістерді қолдану артықшылықтары

Геометриялық әдістерді геометриялық емес есептерде қолдану, әсіресе алгебралық, тригонометриялық, және аналитикалық есептерде, бірқатар артықшылықтарды ұсынады. Мұндай тәсілдер есептің көрнекі бейнесін қамтамасыз етіп, күрделі шешімдерді түсінуді және талдауды жеңілдетеді. Геометриялық әдістердің негізгі артықшылықтарына тоқталсақ:

Көрнекілік және интуитивтілік. Геометриялық әдістер есептерді визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе дерексіз есептерді интуитивті түсінуге ықпал етеді. Мысалы, квадрат теңдеулерді координаттық жазықтықта парабола арқылы көрсету түбірлердің мәнін түсінуді жеңілдетеді. Тригонометриялық функцияларды шеңберде бейнелеу арқылы олардың өзгерісін және максимум-минимум нүктелерін интуитивті түрде көруге болады.

Шешімнің логикалық түсіндірілуі. Көптеген жағдайда геометриялық тәсілдер арқылы алынған нәтижелер алгебралық есептеулерге қарағанда түсінікті және логикалық байланысқа ие болып келеді. Геометриялық әдістермен есеп шешу кезінде графиктер мен фигураларды қолданып, нәтиженің логикасын дәлелдеуге мүмкіндік туады. Бұл әсіресе күрделі теңдеулерді және тригонометриялық тепе-теңдіктерді түсіндіруде тиімді.

Уақыт пен күш-жігерді үнемдеу. Кейбір есептерде аналитикалық әдістер ұзақ әрі күрделі есептеулерді қажет етуі мүмкін. Геометриялық әдістерді қолдану арқылы есепті қысқартуға, оны қарапайым қадамдарға бөлуге болады. Мысалы, геометриялық жолмен тригонометриялық тепе-теңдіктерді дәлелдеу дәстүрлі формулаларды қолданудан жеңіл әрі жылдам болып жатады.

Мәселелер арасындағы байланысты ашу. Геометриялық тәсілдер кейде алгебра мен тригонометрия сияқты әртүрлі салалар арасындағы байланысты көрсетуге көмектеседі. Мысалы, тригонометриялық функциялардың графиктері арқылы олардың периодтылығы мен амплитудасын көрнекі түрде түсінуге болады. Бұл әртүрлі математикалық құрылымдар арасындағы байланысты анықтап, есептің табиғатын кеңінен қарастыруға мүмкіндік береді.

Есептерді визуализация арқылы қайта құру мүмкіндігі Геометриялық әдістерді қолдану арқылы есепті графикалық түрде қарастырып, оның құрылымын қайта ойластыруға болады. Бұл күрделі есептерді қарапайым геометриялық фигураларға түрлендіріп, шешу процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Осындай тәсілдер арқылы есептің қарапайым нұсқасын табуға және оңтайлы шешім жолдарын іздеуге болады.

Жалпы алғанда, геометриялық әдістерді пайдалану есептерді интуитивті түрде түсіндіруге, логикалық тұрғыда оңайлатуға, және шешу процесін көрнекі етіп көрсетуге

2. Шеңберде синус функциясының периодтылығы 2π -ға тең болғандықтан, барлық шешімдерді табу үшін $x = \frac{\pi}{6} + 2\pi k$ және $x = \frac{5\pi}{6} + 2\pi k$ деп жазамыз, мұнда $k \in \mathbb{Z}$.

Жауап: $x = \frac{\pi}{6} + 2\pi k$ және $x = \frac{5\pi}{6} + 2\pi k$

Бұл мысалдар геометриялық тәсілдерді қолданудың артықшылықтарын көрсетеді: графикалық әдістер есепті шешу жолын интуитивті түсінуге көмектеседі және шешім процесін айтарлықтай оңайлатады.

Қорытынды

Геометриялық емес есептердің геометриялық шешімдерін қолдану олардың құрылымын түсінуді және шешу процесін жеңілдетуді қамтамасыз етеді. Мақалада қарастырылған әдістер көрсеткендей, визуализация мен интуитивтілік күрделі алгебралық, тригонометриялық және аналитикалық мәселелерді шешуде айтарлықтай маңызды. Геометриялық әдістер математиканың түрлі салалары арасындағы байланысты көрсетіп қана қоймай, есептердің шешу жолын нақты әрі логикалық тұрғыда түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, геометриялық тәсілдер арқылы есептерді қайта құру және олардың көрнекі бейнесін жасау білім алушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытып, болашақ математикалық зерттеулер үшін жаңа перспективалар ашады. Сондықтан, геометриялық емес есептерде геометриялық әдістерді қолдану математика білімінде маңызды рөл атқарып, күрделі есептерді шешудің тиімді жолдарын ұсынады.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахметов, Б. Б. *Жоғары математика: Геометрия және алгебра негіздері*. Алматы: Қазақ университеті, 2018.
2. Иванов, И. И., Петров, П. П. *Математикалық есептерді шешудің геометриялық тәсілдері*. Мәскеу: Білім, 2015.
3. Баймұратов, М. *Алгебра және геометрия: Оқу құралы*. Астана: Еуразия университеті, 2017.
4. Литвиненко, В. М., Романов, К. К. *Геометрия негіздері және қолдану салалары*. Санкт-Петербург: Ғылым, 2020.
5. Назаров, А. *Қолданбалы математика және инженерлік есептер*. Алматы: Техникалық университет, 2019.

НАЛОГ НА РОСКОШЬ В КАЗАХСТАНЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ И СОКРАЩЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА

Асланова Аделя Аслановна

Студенка 2 курса,

Актюбинский Региональный Университет имени К.Жубанова ,

Актобе, Казахстан

Научный руководитель: к.э.н., ст.преподаватель Демеуова Гульназ Кажмухановна

Аннотация

Социальное неравенство является одной из актуальных проблем современного общества, особенно в странах с выраженной дифференциацией доходов. Введение налога на роскошь в Республике Казахстан рассматривается как мера, направленная на перераспределение материальных благ и сокращение разрыва между богатыми и менее обеспеченными слоями населения. Основная цель данного налога заключается в создании более справедливой системы налогообложения, при которой основная нагрузка ложится на владельцев дорогостоящего имущества.

Налог на роскошь — это налог, налагаемый государством на предметы роскоши, и на любые другие дорогие покупки. Это могут быть:

1. Квартиры
2. Машины
3. Яхты
4. Личные джеты и самолеты
5. Предметы искусства (картины, скульптуры и тд)
6. Предметы потребления с высокой стоимостью (премиум-часы, эксклюзивная мебель)

В современных условиях устойчивость и развитие среднего класса являются ключевыми факторами экономической стабильности и социального благополучия. Несмотря на то, что именно средний класс традиционно считается опорой стабильного роста, он нередко оказывается в затруднительном положении из-за постоянного давления инфляционных процессов и неравномерного перераспределения доходов. При этом на низшие слои населения, зачастую именуемые «малой» группой, ложится непропорционально большое бремя расходов на удовлетворение базовых жизненных потребностей. Это создает ситуацию, когда уровень жизни среднего класса страдает не меньше, чем у менее обеспеченных слоев общества, и необходимость его расширения становится первостепенной задачей государственной политики.

Сам налог несет также и моральную нагрузку – а именно стимулирование социальной ответственности богатых граждан. Обеспеченные люди будут вносить больший вклад в общество, финансируя социальные проекты через уплату налогов. Это создает баланс в экономике и способствует укреплению доверия между различными социальными группами.

Например, бюджет Китая в 2010 году пополнился на \$188 миллиардов благодаря этой статье налога. [1]

Власти планируют взимать налог с определенных видов имущества, стоимость которых превышает установленный порог:

- 1.Элитная недвижимость – дома, квартиры и коммерческая недвижимость, совокупная стоимость которых превышает, 130 тысяч МРП (в 2025 году это 511160000 тенге)
- 2.Дорогие автомобили (премиум сегмента)– Автомобили с таможенной стоимостью свыше 75 млн тенге. Введение дополнительного акциза в размере 10% от суммы, превышающей установленный порог.

3. Яхты, частные самолеты, вертолеты – если стоимость такого транспортного средства 100 млн тенге, его владелец также будет обязан платить налог. Дополнительный акциз в размере 10% от суммы превышения порога.

4. Дорогие алкогольные напитки-алкогольные напитки стоимостью свыше 500 тыс. тенге за литр. Дополнительный акциз в размере 10% от суммы превышения установленного порога.

5. Дорогие сигары-сигары стоимостью свыше 10 тыс. тенге за штуку. Дополнительный акциз в размере 10% от суммы превышения установленного порога. [2]

Категория	Объем продаж (\$ млн)	Ставка налога (%)	Налоговые поступления (\$ млн)
Недвижимость	200	10	20
Транспортные средства	100	10	10
Алкоголь и табак	50	10	5
Итого	350		35

Таблица 1. Налоговые поступления от налога на роскошь

Примечание: рассчитано автором на основе данных из сайта mybih.kz

Предположим, что 50% от общего объема рынка предметов роскоши (\$750 млн) приходится на покупки внутри страны, а средняя ставка налога на роскошь составит 10%. Тогда потенциальные налоговые поступления можно рассчитать следующим образом:

- Объем налогооблагаемых продаж: $\$750 \text{ млн} \times 50\% = \375 млн .
- Налоговые поступления: $\$375 \text{ млн} \times 10\% = \$37,5 \text{ млн}$.

Таким образом, введение налога на роскошь может принести в бюджет Казахстана около \$37,5 млн. Ежегодно.

Дополнительные налоговые поступления от состоятельных граждан могут направляться на финансирование социальных программ, таких как здравоохранение, образование и поддержка малообеспеченных слоев населения. Увеличение бюджетных ресурсов позволит повысить уровень жизни малоимущих граждан, создавая условия для социальной мобильности, и повысить и улучшить их уровень жизни.

Введение налога на роскошь способствует более сбалансированному распределению налоговой нагрузки, снижая относительное бремя для граждан со средними и низкими доходами. Данная мера уменьшает регрессивность налоговой системы, при которой менее обеспеченные слои населения платят пропорционально больше налогов, чем богатые граждане.

Использованная литература:

1. Налог на роскошь оказался бюджетной пустышкой [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: https://www.ng.ru/economics/2017-01-11/1_6899_luxury.html
2. Как будут рассчитывать налог на роскошь в Казахстане, объяснили в МНЭ [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/budut-rasschityivat-nalog-roskosh-kazahstane-obuyasnili-mne-539014 еспеченные слои населения платят пропорционально больше налогов, чем богатые граждане.

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Муркина Яна Алексеевна

Студентка 2 курса,

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,

Актобе, Казахстан

Научный руководитель к.э.н Демеуова Г.К.

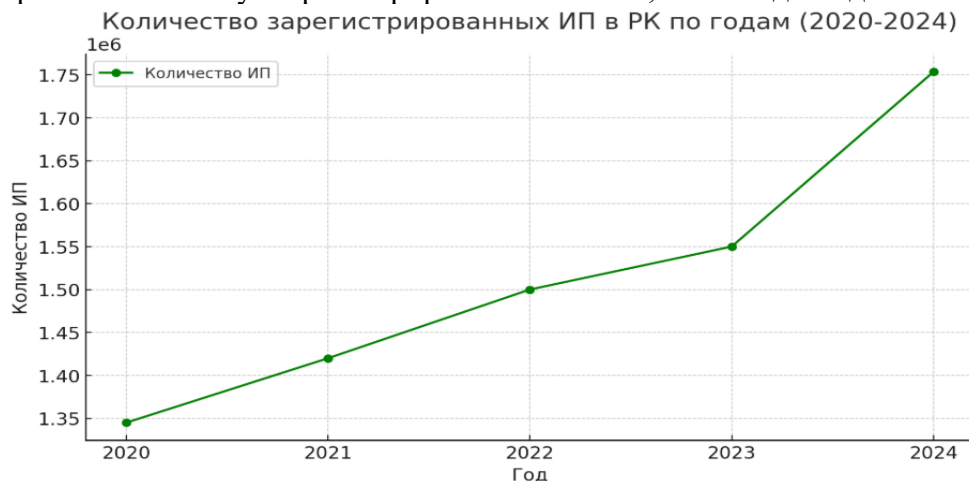
Аннотация

За последние пять лет в Казахстане количество индивидуальных предпринимателей (ИП) значительно увеличилось, что свидетельствует о растущем интересе к малому бизнесу. Простота регистрации и доступность этого формата делают его привлекательным для новых бизнесменов. Однако, несмотря на легкость оформления, многие предприниматели сталкиваются с серьезными проблемами при дальнейшем ведении бизнеса. Основные сложности связаны с нехваткой знаний в области финансового учета, налогообложения, подготовки отчетности и управления материальными ресурсами. В качестве решения предложены специально разработанные онлайн-курсы, в которых подробно рассмотрены все нюансы регистрации и ведения предпринимательской деятельности. Также представлены удобные платформы, позволяющие автоматизировать расчет и подачу необходимых документов. Данное исследование направлено на повышение финансовой грамотности предпринимателей и снижение количества штрафов и других проблем, связанных с неправильным ведением бизнеса.

В последние пять лет в Казахстане наблюдается значительный рост числа индивидуальных предпринимателей (ИП), что свидетельствует о повышении интереса к малому бизнесу. Динамика показывает, что, на момент 2020 года количество зарегистрированных ИП 1 345 000. В 2020 году наблюдался рост числа ИП, несмотря на пандемию COVID-19. Многие граждане, потерявшие работу, обратились к предпринимательству как к альтернативному источнику дохода. Государство активно поддерживало малый бизнес через льготные кредиты и налоговые каникулы. На момент 2021 года количество составило 1 420 000. В 2021 году продолжился рост числа ИП, чему способствовали восстановление экономики после пандемии и государственные программы поддержки, такие как «Дорожная карта бизнеса». К 2022 году количество ИП составило 1 500 000. В 2022 году рост числа ИП замедлился из-за экономической нестабильности, вызванной глобальными кризисами (последствия пандемии, инфляция, геополитические изменения). Тем не менее, малый бизнес оставался важным сектором экономики. К 2023 году количество ИП выросло до 1 550 000. В 2023 году продолжился умеренный рост числа ИП. Государство активно внедряло цифровые инструменты для упрощения регистрации и ведения бизнеса, что сделало предпринимательство более доступным. На момент 2024 года количество зарегистрированных субъектов индивидуального предпринимательства составило 1753485. На 1 января 2025 года в РК зарегистрировано 731 794 индивидуальных предпринимателя в возрасте до 35 лет. Годом раньше было 728 115 ИП, что на 3 679 единиц (или на 0,5%) меньше. [1]

Одной из ключевых тенденций, способствующих росту числа индивидуальных предпринимателей (ИП) в Казахстане, является упрощение процедуры регистрации. Государство активно работает над созданием благоприятных условий для развития малого

бизнеса, и одним из важных шагов в этом направлении стало внедрение онлайн-регистрации ИП через портал eGov. Процедура регистрации ИП стала максимально простой и доступной. Теперь предприниматели могут зарегистрироваться онлайн, не выходя из дома.

Рассматривая статистику Индивидуальных предпринимателей в Казахстане, мы замечаем, что количество зарегистрированных ИП значительно отличается от числа действующих. Эта тенденция обусловлена рядом факторов, которые отражают как особенности ведения бизнеса в стране.

Опираясь на данные что, в Республики Казахстан, на 1 марта 2020 года и 1 марта 2022 года количество зарегистрированных и действующих субъектов малого, среднего и крупного бизнеса

	2020 г.	2022 г.
Всего зарегистрировано субъектов	2 262 392	2 262 392
Всего действующий субъектов	2 071 657	2 071 657

Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 мая 2024г.)

По размерности	Юридические лица		Субъекты индивидуального предпринимательства	
	зарегистрированные	действующие	зарегистрированные	действующие
Всего	529 917	424 399	1 724 079	1 650 210
Малые	520 748	415 374	-	-
Средние	6 689	6 575	-	-
Крупные	2 480	2 450	-	-

[2]

Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 марта 2025г.)

По размерности	Юридические лица		Субъекты индивидуального предпринимательства	
	зарегистрированные	действующие	зарегистрированные	действующие
Всего	537 731	423 411	1 814 272	1 727 921
Малые	528 407	414 219	-	-
Средние	6 839	6 740	-	-
Крупные	2 485	2 452	-	-

[3]

Разница между зарегистрированными и действующими ИП может быть связана с тем, что многие предприниматели регистрируют бизнес, но по различным причинам не начинают активную деятельность. Это может быть связано с отсутствием стартового капитала, недостатком опыта или знаний, а также с изменением личных обстоятельств.

Рост числа индивидуальных предпринимателей в Казахстане может вводить в заблуждение, если рассматривать его как показатель увеличения экономической активности. На практике увеличение регистрации ИП не всегда означает, что бизнес становится более продуктивным или инновационным. Вот несколько причин, почему качество работы ИП может оставаться на одном уровне:

- Формальное оформление для получения преимуществ.

- Многие регистрируются как ИП не из-за предпринимательской инициативы, а из-за отсутствия альтернатив на рынке труда. Это особенно характерно для периодов экономической нестабильности, когда люди вынуждены заниматься мелкой торговлей или услугами, чтобы обеспечить базовый доход.

- Низкая продуктивность и «экономика выживания»

- Большая часть ИП работает в низкомаржинальных секторах (розница, услуги) без масштабирования и инноваций.

- Большинство зарегистрированных ИП представляет собой малые, часто семейные предприятия, которые не имеют амбиций по масштабированию или расширению, а работают в условиях жесткой конкуренции и ограниченного спроса.

По состоянию на 1 марта 2025 года в Казахстане зарегистрировано 1 814 272 ИП, из которых 1 727 921 являются действующими.

За пять лет (2020–2025 гг.) количество зарегистрированных ИП выросло на 42,7%, а действующих — на 62,7%.

Однако более трети всех ИП сосредоточены в торговле и авторемонте (644,6 тыс.), что указывает на низкомаржинальную занятость, а не на инновации.

[4]

Поговорим о важных факторах которые забывают учитывать начинающие ИП в Казахстане по закону РК финансовую отчетность ИП должны сдавать каждые полгода, то есть два раза в год. Однако многие начинающие индивидуальные предприниматели (ИП) в Казахстане часто упускают из виду этот важный аспект, что может привести к серьезным последствиям, включая штрафы и другие санкции со стороны налоговых органов.

Согласно Налоговому кодексу Республики Казахстан, индивидуальные предприниматели обязаны вести учет доходов и расходов, а также сдавать налоговую отчетность.

Сроки сдачи отчетности: ИП должны сдавать налоговую отчетность два раза в год:

За первое полугодие — до 15 июля.

За второе полугодие — до 15 января следующего года.

Согласно ст. 272 КоАП РК за несвоевременное представление налоговой отчетности предусмотрена административная ответственность.

При первом нарушении налоговая ограничится предупреждением. А за повторное опоздание со сдачей налоговых отчетов (выявленное в течение года после первого нарушения), положен штраф:

на физических лиц - 15 МРП;

на должностных лиц, на НКО, субъектов малого бизнеса – 30 МРП;

на субъектов среднего предпринимательства - 45 МРП;

на субъектов крупного предпринимательства – 70 МРП

В связи с этим в Казахстане многие индивидуальные предприниматели (ИП) закрывают свой бизнес уже в первый год после открытия, что негативно сказывается на экономике страны. Эта проблема связана с рядом факторов, которые затрудняют устойчивое развитие малого бизнеса. Одной из главных причин является недостаток знаний и опыта у начинающих предпринимателей. Многие из них не имеют представления о тонкостях ведения бизнеса, бухгалтерского учета, налогового законодательства и маркетинга, что приводит к ошибкам в управлении и неэффективному использованию ресурсов.

Какие мы можем вынести пути решения и предложения:

В Казахстане реализуются различные программы поддержки индивидуальных предпринимателей, направленные на развитие бизнеса, улучшение управленческих навыков и повышение конкурентоспособности. Основные направления помощи включают:

Консультационные и информационные сервисы.

Существуют Центры поддержки предпринимательства, которые оказывают услуги по бизнес-консультированию, помогают составлять бизнес-планы, разъясняют вопросы налогового законодательства и предоставляют доступ к информационным ресурсам.

Финансовая поддержка и льготное кредитование.

Государство и некоторые финансовые институты предлагают льготные кредитные программы, гранты и субсидии для малого бизнеса, что помогает снизить затраты на запуск и развитие деятельности.

Образовательные и тренинговые программы.

Проводятся обучающие курсы и семинары, направленные на повышение бизнес-грамотности, освоение современных технологий и развитие управленческих навыков.

Программы цифровизации и инноваций.

В рамках поддержки модернизации бизнеса предпринимателям предоставляется доступ к информационным платформам и цифровым инструментам, что способствует улучшению эффективности работы.

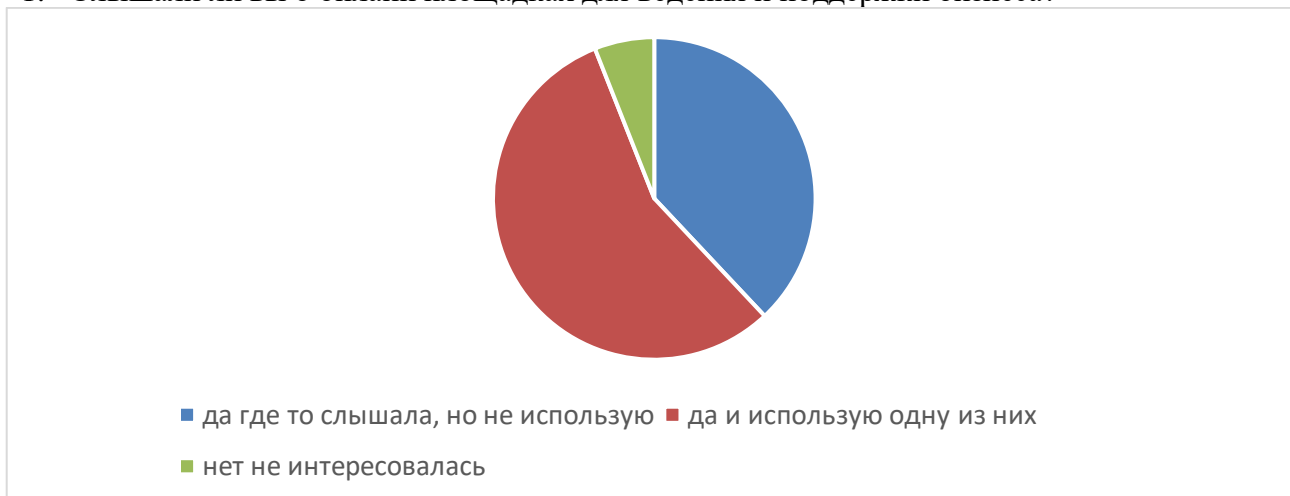
Базовые курсы для начинающих ИП: Разработка и внедрение образовательных программ, которые охватывают основы предпринимательства, бухгалтерского учета, налогового законодательства и маркетинга. Такие курсы могут быть организованы как в офлайн -, так и в онлайн-формате.

Практические семинары: Проведение семинаров и мастер-классов, где опытные предприниматели и эксперты делятся своими знаниями и опытом.

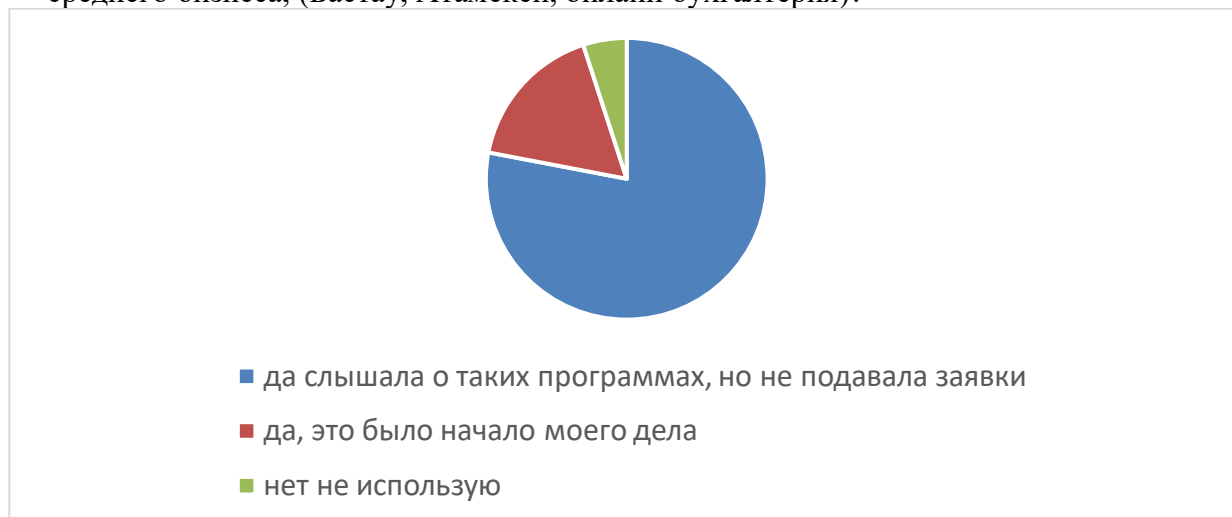
Государство активно внедряет программы для введения бизнеса, различных помощников и онлайн площадки для расчета финансового состояния и рентабельности бизнеса. Но как показывает практика не все предприниматели пользуются данными инновациями. Почему? Недоверие к прозрачности программ? Недостаточная реклама? Я провела собственное расследование и хочу поделиться выводами. Мою анкету по оценке использования площадок для

ведения бизнеса прошли 112 предпринимателей, в ней участвовали владельцы бизнеса с розничной и оптовой торговлей, водители и мастера по оказанию услуг.

1. Слышали ли вы о онлайн площадках для ведения и поддержки бизнеса?

2. Слышали либо используете ли вы государственные программы по поддержке малого и среднего бизнеса, (Бастау, Атамекен, онлайн бухгалтерия)?

3. Какими методами ведения бизнеса вы придерживаетесь?

И так же послушав их мнения могу вынести вердик что:

-Существует опасение, что предоставление данных государственным органам может привести к дополнительным проверкам или налоговым рискам.

-Многие предприниматели, особенно в малом и среднем бизнесе, скептически относятся к государственным инициативам. Они опасаются бюрократических проволочек, коррупции и непрозрачности процессов.

-Информация о программах может быть разбросана по разным источникам, что затрудняет ее поиск и анализ.

-Требования к документам и отчетности могут быть слишком высокими, что отпугивает потенциальных участников.

-Отсутствие квалифицированных консультантов и наставников также снижает эффективность программ.

-Многие предприниматели нуждаются не только в финансовой поддержке, но и в практической помощи, такой как консультации по вопросам управления, маркетинга и финансов.

Список литературы:

1. Количество молодых предпринимателей в Казахстане за год выросло только на 0,5%
<https://www.zakon.kz/finansy/6463583-kolichestvo-molodykh-predprinimateley-v-kazakhstane-za-god-vyroslo-tolko-na-05.html>
2. Статистика предприятий. Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 мая 2024г.)
<https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/>
3. Статистика предприятий. Основные показатели количества субъектов в Республике Казахстан (на 1 марта 2025г.)
<https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics>
4. Темпы роста количества регистраций ИП в РК замедлились: число зарегистрированных ИП выросло на 9%, а действующих — на 11%
<https://finprom.kz/ru/article/tempy-rosta-kolichestva-registracij-ip-v-rk-zamedlilis-chislo-zaregistrirovannyh-ip-vyroslo-na-9-dejstvuyushih-na-11>

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГИКАСЫ МЕН МЕТАЛЛОКОМПЛЕКСТІ КАРБОНИЛДЕУ ӘДІСІМЕН МӨЗ-НЫҢ ҚАНЫҚПАҒАН КӨМІРСУТЕКТЕРІН КӘДЕГЕ ЖАРАТУ ТАҚЫРЫБЫН КІРІКТІРУ

Өтемұрат Айдана Айдосқызы

*Магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы*

Аннотация: Бұл мақалада жоғары мектеп педагогикасы мен мұнай өңдеу зауыттарындағы қанықпаған көмірсутектерді металлокомплексті карбонилдеу әдісі арқылы кәдеге жарату мәселесі қарастырылады. Жоғары білімнің даму тенденциялары, педагогикалық мәдениет пен шығармашылық, оқытудың әдістері өндірістік технологиялармен байланыста талданады. Инженерлік білім беру мен өндірістік технологияларды біріктіре отырып, мамандар даярлау сапасын арттыруға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, ғылыми-инженерлік зерттеулерді білім беру процесіне интеграциялау арқылы өндіріс пен академиялық орта арасындағы байланысты нығайту қажеттілігі қарастырылады.

Түйін сөздер: Педагогика, жоғары білім, педагогикалық әдіс, карбонилдеу процесі, мұнай өңдеу

1. Қазіргі әлемдегі жоғары білімнің даму тенденциясы

Жоғары білім беру цифрландыру мен инновациялық технологиялардың ықпалымен қарқынды өзгеруде. Бұл үрдіс әсіресе техникалық және инженерлік мамандықтарға айтарлықтай әсерін тигізіп, оларды заман талабына сай жетілдіру қажеттілігін туындатып отыр. Мұнай-химия саласындағы инженерлік пәндер де осы өзгерістерден тыс қалған жоқ. Бүгінгі таңда инженерлік білім беру жүйесі жаңа технологиялармен, заманауи өндірістік процестермен және автоматтандырылған жүйелермен тығыз интеграциялануда. Инженерлік білімді өндірістік технологиялармен кіріктіру білім алушыларға теориялық білімді тәжірибемен ұштастырып, нақты өндірістік міндеттерді шешуге бағытталған дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Бұл үрдіс ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік жұмыстардың сапасын арттырумен қатар, инновациялық шешімдерді әзірлеуге және оларды өндірісте қолдануға септігін тигізеді. Қазіргі уақытта мұнай-химия саласында жасыл технологияларға, баламалы энергия көздеріне және қоршаған ортаға зиянын тигізбейтін өндірістік процестерге ерекше көңіл бөлінуде. Заманауи мұнай-химия өндірісінде сандық технологияларды енгізу нәтижесінде деректерді талдау, процестерді автоматтандыру және жасанды интеллект негізінде шешім қабылдау жүйелері кеңінен қолданылуда. Бұл экологиялық таза, экономикалық тиімді және ресурсты үнемдейтін жаңа шешімдерді әзірлеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрландыру мұнай-химия саласындағы мамандардың біліктілігін арттыруға, үздіксіз оқытуға және кәсіби дамуға жағдай жасайды. Осылайша, инженерлік білім беруді цифрландыру және өндірістік технологиялармен ықпалдастыру мұнай-химия саласының болашақ мамандарын даярлаудың сапасын жақсартып, олардың инновациялық ойлау қабілетін арттырады. Бұл өз кезегінде саладағы ғылыми-техникалық жетістіктердің дамуына ықпал етіп, еліміздің индустриялық-инновациялық дамуына серпін береді.

1. Қазақстанда мұнай химиясы бойынша білім берудің даму тарихы.

Қазақстанда мұнай-химия саласындағы білім беру мен ғылыми зерттеулердің дамуы ХХ ғасырдың бірінші жартысынан басталады. Бұл сала мұнай өңдеу, газ өңдеу және органикалық химия өнеркәсібімен тығыз байланысты. Әсіресе, карбонилдеу процестері – күрделі органикалық қосылыстарды алу әдістерінің бірі ретінде маңызды зерттеу нысанына айналды.

Мұнай-химия саласындағы білім берудің қалыптасуы

Қазақстанда мұнай-химия саласы Кеңес Одағы кезінде дами бастады. Бұл кезеңде Батыс Қазақстандағы мұнай-газ кен орындарын игеру қарқынды жүргізіліп, мұнай өңдеу зауыттары

салына бастады. Осыған байланысты білікті инженер-химиктер мен технологтарды даярлау қажеттілігі туындады.

1940-1950 жылдары Қазақстанда алғашқы мұнай-химия мамандықтары **Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінде (ҚазҰТУ) және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (ҚазҰУ)** ашылды. Бұл оқу орындарында мұнай-химия инженерлері, химиялық технология мамандары мен органикалық химия бойынша ғылыми зерттеушілер даярлана бастады.

1960-1980 жылдары **Д.В. Сокольский атындағы Органикалық катализ және электрохимия институты** құрылып, мұнай-химия саласындағы катализаторлар мен жаңа химиялық процестерді зерттеуге ерекше көңіл бөлінді. Осы кезеңде металкокомплексті катализаторларды қолдану арқылы карбонилдеу процестерін жетілдіру мәселелері зерттелді.

Карбонилдеу процесінің дамуы және зерттелуі

Карбонилдеу – көміртекті тотығын (СО) және металкокомплексті катализаторларды қолданып, органикалық қосылыстарды алу процесі. Бұл әдіс мұнай-химия және органикалық синтезде кеңінен қолданылады. Қазақстандық ғалымдар бұл бағытта бірнеше маңызды зерттеулер жүргізді:

- 1970-1990 жылдары отандық ғалымдар никель (Ni), кобальт (Co), палладий (Pd) және рутений (Ru) негізіндегі металкокомплексті катализаторларды зерттей бастады.
- Карбонилдеу процестері негізінде күрделі эфирлер мен альдегидтерді алу әдістері жетілдіріліп, оларды мұнай-химия өндірісінде қолдану мүмкіндіктері қарастырылды.
- 2000-жылдардан бастап бұл бағыттағы зерттеулер ҚР Ұлттық ғылым академиясының Химия ғылымдары институтында, ҚазҰТУ мен ҚазҰУ-да жалғасты.

1.2. Қазақстан Республикасындағы жоғары білім берудің қазіргі жағдайы

Өндіріс пен білім берудің интеграциясы

Қазіргі уақытта Қазақстанда мұнай-химия саласындағы білім беру мен өндіріс арасында тығыз байланыс орнатылуда. Көптеген университеттер ірі мұнай-химия кәсіпорындарымен, трансұлттық компаниялармен және ғылыми орталықтармен бірлескен бағдарламалар әзірлеуде:

- **ҚазМұнайГаз, Tengizchevroil, NCOC, TotalEnergies, Shell, ExxonMobil** сияқты ірі мұнай компаниялары университет студенттеріне тағылымдамалар мен практикалық курстар ұсынады.
- **Atyrau Refinery, Pavlodar Petrochemical Plant, Shymkent Refinery** секілді мұнай өңдеу зауыттары инженерлік кадрларды даярлауда тәжірибелік алаң ретінде қызмет етеді.
- “**Ұлттық индустриялық мұнай-химия технопаркі**” (Атырау) – бұл Қазақстандағы ең ірі мұнай-химия кластері, мұнда заманауи өндірістік технологиялар мен жаңа ғылыми әзірлемелер енгізілуде.

Қазақстандағы мұнай-химия білім беруінің болашағы

Қазақстанда мұнай-химия саласын дамыту үшін келесі бағыттар бойынша жұмыстар жүргізілуде:

1. **STEM білім беру бағдарламаларын дамыту** – студенттерді инженерлік, технологиялық және ғылыми-зерттеу бағыттарына тарту.
2. **Цифрлық технологияларды енгізу** – химиялық процестерді модельдеу, жасанды интеллект және “Ақылды өндіріс” элементтерін оқу бағдарламаларына қосу.
3. **Академиялық ұтқырлық пен халықаралық серіктестік** – Назарбаев Университеті, ҚБТУ және Satbayev University шетелдік университеттермен (MIT, Imperial College London, TU Delft) бірлескен бағдарламалар мен қос дипломдық білім беру жүйесін дамытуда.
4. **Экологиялық қауіпсіз технологияларды дамыту** – көмірсутек шикізатын тиімді өңдеу, қалдықтарды кәдеге жарату, “жасыл химия” қағидаларына негізделген өндірістерді енгізу.

1.3. Жоғары мектеп оқытушысының кәсіби-педагогикалық мәдениеті

Инженерлік пәндерді оқытуда заманауи технологияларды қолдану оқытушының біліктілігіне байланысты. Мұнай өңдеу саласына бағытталған пәндерде оқытушылардың

өндірістік тәжірибесі ерекше маңызға ие. Педагогикалық мәдениеті жоғары оқытушы студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Жоғары мектеп педагогикасында оқытушының кәсіби мәдениеті – бұл тек пәндік білімді жеткізу ғана емес, сонымен қатар білім алушыларға ғылым мен өндірістің өзара байланысын, олардың өмірлік маңыздылығын түсіндіру қабілеті. Мұнай-химия саласындағы күрделі процестерді, соның ішінде **металлокомплекті карбонилдеу әдісін** оқыту барысында оқытушының кәсіби-педагогикалық мәдениеті басты рөл атқарады.

2. Оқытушының мәдениетінің негізгі компоненттері

1. Кәсіби құзыреттілік

- Мұнай-химия, инженерлік химия, катализ және карбонилдеу технологиялары бойынша терең білімі болуы қажет.
- Ғылыми зерттеулерден хабардар болып, өз саласындағы соңғы инновацияларды қадағалап отыруы тиіс.
- Өндірістік кәсіпорындармен байланыс орнатып, практика мен теорияны ұштастыра білуі керек.

2. Коммуникативтік мәдениет

- Студенттермен ашық диалог құру, олардың пікірін тыңдау және бағыт-бағдар беру.
- Күрделі химиялық процестерді қарапайым әрі түсінікті түрде жеткізу.
- Сабақ барысында нақты өмірлік мысалдар мен ғылыми жаңалықтарды қолдану.

3. Дидактикалық мәдениет (оқыту әдістері)

- Тек дәріс оқу ғана емес, студенттердің қызығушылығын арттыратын **зертханалық жұмыстар, тәжірибелік жобалар, өндірістік модельдеулер** ұйымдастыру.
- Интерактивті оқыту әдістерін пайдалану: проблемалық оқыту, кейс-стади, ғылыми талқылаулар.
- Цифрлық технологияларды енгізу: химиялық процестерді компьютерлік модельдеу, симуляциялық бағдарламалар (мысалы, **Aspen Plus, MATLAB, ChemCAD**).

4. Этикалық және моральдық мәдениет

- Ғылыми зерттеулер жүргізуде академиялық адалдық принциптерін ұстану.
- Студенттерді экологиялық жауапкершілікке үйрету, **“жасыл химия”** қағидаларын түсіндіру.
- Ғылыми жобалар мен зерттеулерде әділеттілік, объективтілік пен ашықтық таныту.

3.Metalloкомплекті карбонилдеу әдісін оқытудағы оқытушының рөлі

1. Теория мен практиканы байланыстыру

- Карбонилдеу әдісінің ғылыми негіздерін түсіндіре отырып, оның мұнай өңдеу зауыттарында қалай қолданылатынын көрсету.
- Студенттерге **зертханалық эксперименттер** жасату арқылы олардың шығармашылық және зерттеушілік қабілетін дамыту.

2. Инновациялық ойлауды қалыптастыру

- Metalloкомплекті катализаторларды қолдану арқылы **экологиялық тиімді технологияларды** дамыту мәселелерін көтеру.
- Студенттерге химиялық процестерді **математикалық модельдеу және өндірістік есептеулер** жасау дағдыларын үйрету.

3. Кәсіби бағдар беру

- Студенттерді ғылыми-зерттеу институттарына, өндірістік кәсіпорындарға бағыттау.
- **Tengizchevroil, KazMunayGas, Chevron, TotalEnergies** сияқты ірі компанияларда тағылымдамадан өту мүмкіндіктерін көрсету.
- Мұнай-химия саласындағы **магистратура, PhD бағдарламалары, халықаралық ғылыми жобалар** туралы ақпарат беру.

1.4. Диссертациялық зерттеуді жүргізу барысында педагогикалық шығармашылықтың ерекшеліктері

Мұнай өңдеу зауыттарының (МӨЗ) технологиялық газдарының олефиндерін металлокомплекті катализаторлар қатысында спирт және көміртегі монооксидін карбонилдеу

арқылы карбон қышқылдарының күрделі эфирлерін алу – ғылыми-өндірістік маңызы зор зерттеу бағыты. Бұл процесті терең зерттеу мен диссертациялық жұмысты сапалы орындау үшін педагогикалық шығармашылық маңызды рөл атқарады.

Педагогикалық шығармашылықтың мәні

Педагогикалық шығармашылық – білім беру мен зерттеуді ұйымдастыруда жаңашылдық енгізу, студенттерді ғылыми ізденіске ынталандыру және күрделі технологиялық процестерді тиімді оқыту әдістерін дамыту. Диссертациялық зерттеу барысында бұл келесі бағыттарда көрінеді:

- **Зерттеу мен оқыту интеграциясы** – ғылыми жұмыстарды оқу процесіне кіріктіру.
- **Жаңа оқыту әдістерін қолдану** – күрделі химиялық процестерді игеру үшін заманауи педагогикалық технологияларды пайдалану.
- **Инновациялық және өндірістік бағытталу** – ғылыми зерттеуді нақты өндіріс міндеттерімен байланыстыру.

Пәнаралық интеграция

Мұнай-химия инженериясында карбонилдеу әдістерін зерттеу **көпсалалы білімді талап етеді**. Сондықтан зерттеу барысында келесі пәндер бір-бірімен кіріктіріледі:

- **Мұнай-химия және органикалық химия** – шикізат ретінде пайдаланылатын олефиндер мен олардың химиялық өзгеру механизмдерін талдау.
- **Катализ және химиялық реакторлар** – металлокомплексті катализаторлардың қасиеттерін зерттеу.
- **Процестік инжиниринг және технологиялық жабдықтар** – зертханалық және өндірістік ауқымдағы процестерді оңтайландыру

Ғылыми-зерттеу әдістемесін шығармашылықпен дамыту

- **Эксперименталды зерттеулерді жаңа әдістермен жүргізу** – олефиндердің карбонилдену механизмдерін **спектроскопиялық, хроматографиялық** әдістер арқылы зерттеу.
- **Процестерді математикалық модельдеу** – Aspen Plus, MATLAB, ChemCAD қолдану.
- **Өндірістік тиімділікті бағалау** – экономикалық және технологиялық тиімділікті есептеу әдістерін енгізу.

Интерактивті оқыту әдістерін пайдалану

- **Кейс-стади әдісі** – нақты МӨЗ жағдайында олефиндерді карбонилдеу әдісін қолданудың артықшылықтарын талдау.
- **Ғылыми семинарлар мен пікірталастар** – студенттер мен жас ғалымдарды ғылыми талқылауларға тарту.
- **Зертханалық тәжірибелер** – эксперименттік жұмыстарды студенттермен бірлесе отырып жүргізу.

Цифрлық технологиялар мен инновацияларды қолдану

- Қашықтықтан оқыту және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін онлайн платформаларды пайдалану.
- Виртуалды зертханалар – карбонилдеу процестерін компьютерлік модельдеумен зерттеу.
- Big Data және Machine Learning құралдарын зерттеу нәтижелерін өңдеуде қолдану.

2. Жоғары мектептегі оқытудың ұстанымдары мен заңдылықтары

2.1. Жоғары мектептегі оқытудың негізгі ұстанымдары

Оқыту ұстанымдары – оқыту заңдылықтарының негізінде жасалған әдістемелік ережелер.

4. Кәсібилік ұстанымы

Оқытудың мазмұны студенттің болашақ мамандығына сай құрылуы керек. Яғни, оқыту процесі кәсіби бағыттылықты қамтамасыз етуі қажет.

5. Ғылымилық ұстанымы

Барлық оқу бағдарламалары мен әдістері ғылыми негізде жасалып, студенттер заманауи зерттеулерге сүйене отырып білім алуы тиіс.

6. Көрнекілік ұстанымы

Оқу материалдары диаграммалар, графиктер, виртуалды модельдер, анимациялар арқылы түсіндірілсе, оқу тиімділігі артады.

7. Саналылық пен белсенділік ұстанымы

Студенттерге дайын ақпарат беру жеткіліксіз, олар ізденіп, өзіндік зерттеу жүргізуге ынталандырылуы тиіс.

8. Жүйелілік және реттілік ұстанымы

Білім беру қарапайымнан күрделіге, жалпыдан жекеге қарай ұйымдастырылуы керек. Оқу материалдары ретімен орналасып, логикалық байланыста берілуі қажет.

9. Интерактивтілік және технологиялық ұстаным

Қазіргі таңда оқытуда интерактивті әдістер мен цифрлық технологиялар кеңінен қолданылуда. Онлайн платформалар, виртуалды зертханалар, жасанды интеллект негізіндегі оқыту құралдары білім сапасын арттырады.

10. Жоғары мектептегі интербелсенді әдістер

Интербелсенді оқыту инженерлік пәндерді меңгеру тиімділігін арттырады. Мұнай-химия өндірісіндегі зертханалық және тәжірибелік жұмыстар арқылы студенттердің білімін бекітуге болады. Case-әдісі, жобалық оқыту және өндірістік модельдеу әдістері инженерлік білім сапасын жақсартуға көмектеседі.

1. Жобалық оқыту (*Project-Based Learning*)

- Студенттерге **нақты өндірістік тапсырмалар** беріледі.
- Олар зерттеу жүргізіп, карбонилдеу процесінің **экологиялық және экономикалық аспектілерін** талдайды.

- Қорытынды ретінде топтар **ғылыми есеп** немесе **презентация** жасайды.

11. Case-Study (Нақты жағдайларды талдау)

- Мұнай-химия саласындағы нақты мысалдар қарастырылады.
- Олефиндерді өңдеуде қолданылатын **катализаторлардың тиімділігін** салыстыру арқылы шешімдер ұсынылады.
- Студенттер әртүрлі шешімдерді зерттеп, **артықшылықтары мен кемшіліктерін** талдайды.

12. Зертханалық эксперименттер мен виртуалды модельдеу

- Студенттер **виртуалды зертханаларда** карбонилдеу процесін модельдейді.
- **Мұнай-химиялық технологиялардың экологиялық әсерін** зерттеу үшін компьютерлік симуляциялар қолданылады.
- Cisco Packet Tracer секілді платформалар желілік инфрақұрылымды оқыту үшін қолданылса, химиядағы **Aspen Plus, ChemCAD** сияқты бағдарламалар процесті модельдеуге көмектеседі.

13. Рөлдік ойындар (Role-Playing Method)

- Студенттер **инженер, технолог, зерттеуші, экологиялық сарапшы** рөлдеріне бөлінеді.
- Әр топ өз көзқарасын қорғай отырып, **зауыттағы технологиялық үдерістердің жетілдіру жолдарын** ұсынады.

14. «Миға шабуыл» (Brainstorming)

- **Карбонилдеу процесінің инновациялық шешімдерін** табу мақсатында идеялар ұсынылады.
- Әр қатысушы жаңа әдістер мен **катализаторларды жетілдіру жолдарын** ұсынады.

15. Диалогтық оқыту (Сократтық әдіс)

- Оқытушы сұрақтар қойып, студенттерді **теориялық және тәжірибелік негіздемелерді** талқылауға ынталандырады.
- **«Карбонилдеу процесін қалай тиімдірек жүзеге асыруға болады?»** деген сұрақтар төңірегінде пікірталас ұйымдастырылады.

16. STEM-бейімделген оқыту әдістері

- Химия, технология және инженерияның **пәнаралық байланысы** зерттеледі.
- Мұнай-химиядағы күрделі процестерді түсіндіру үшін **математика, физика, бағдарламалау** сияқты пәндермен интеграция жасалады.

17. Ғылыми пікірталас (Debate Method)

• **Топтар «Металлокомплекті катализаторлардың артықшылықтары мен кемшіліктері»** тақырыбында пікірталас ұйымдастырады.

• Әр команда өз ұстанымын ғылыми дәлелдермен қорғайды.

18. Flipped Classroom (Аударылған сынып әдісі)

• Студенттер негізгі теориялық материалдарды **алдын ала өз бетінше зерттейді.**

• Сабақ барысында олар зерттеу жұмыстарын талқылап, **практикалық тапсырмаларды** орындайды.

10. «Жобалау әдісі» (Design Thinking)

• Студенттер **жаңа катализатор жасау немесе технологиялық процесті оңтайландыру** бойынша идеяларын ұсынады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі жоғары білім беру жүйесі ғылыми зерттеулер мен инновациялық технологияларды өндірістік тәжірибемен ұштастыруды талап етеді. Бұл әсіресе мұнай-химия саласындағы инженерлік пәндерге тікелей қатысты. Зерттеу барысында металлокомплекті катализаторлар көмегімен мұнай өңдеу зауыттарының технологиялық газдарындағы олефиндерді карбонилдеу арқылы карбон қышқылдарының күрделі эфирлерін алу мүмкіндіктері қарастырылды. Бұл әдіс экологиялық тұрғыдан таза және өндірістік тиімділігі жоғары шешімдердің бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, металлокомплекті катализаторлардың қолданылуы мұнай-химия өндірісінің өнімділігін арттырумен қатар, энергия тиімділігін жақсартуға және қалдықтарды азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл үдерістерді инженерлік білім беру бағдарламасына енгізу студенттердің кәсіби дағдыларын дамытуға, олардың ғылыми зерттеу мен инновацияға деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Педагогикалық тұрғыдан қарастырғанда, зерттеу нәтижелерін жоғары мектепте оқыту процесіне енгізу үшін интербелсенді әдістерді пайдалану қажет. Инженерлік пәндерді меңгеруде **жобалық оқыту, кейстік әдіс, зертханалық тәжірибелер және симуляциялық модельдеу** сияқты оқыту технологиялары тиімді құрал болып табылады. Оқытушының кәсіби-педагогикалық мәдениеті, оның ғылыми-практикалық даярлығы, инновациялық ойлауы және студенттермен тиімді коммуникация орнату қабілеті маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. **Ахметова, Г.Ж., Искакова, С.М.** (2020). *Мұнай-химия өндірісінің заманауи технологиялары*. Алматы: Қазақ университеті.
2. **Жанұзақова, А.Б., Сейтқазиева, Д.Е.** (2019). *Қазақстандағы мұнай-химия өнеркәсібінің дамуы және экологиялық аспектілері*. Астана: Назарбаев Университеті баспасы.
3. **ҚР Білім және ғылым министрлігі** (2021). *Жоғары мектеп педагогикасы: теория және тәжірибе*. Нұр-Сұлтан: ҚР БҒМ баспасы.
4. **Кузнецов, В.А.** (2018). *Металлокомплекті катализ және карбонилдеу процестері*. Мәскеу: Химия ғылымдары институты.
5. **Ahuja, R.K., Magnanti, T.L., Orlin, J.B.** (1993). *Network Flows: Theory, Algorithms, and Applications*. Prentice Hall.
6. **Егоров, А.А., Сергеев, И.П.** (2020). *Катализаторлық процестер және мұнай-химия өндірісіндегі қолдану ерекшеліктері*. Санкт-Петербург: Политехникалық университет баспасы.
7. **Қазақстан Республикасының инновациялық даму стратегиясы** (2022). ҚР Үкіметі қаулысы №321.
8. **Cisco Networking Academy** (2023). *Networking Essentials Course*. Cisco Press.
9. **Moodle және Kahoot платформалары бойынша әдістемелік нұсқаулықтар** (2021). Алматы: ҚР БҒМ.

ВНЕДРЕНИЕ СИСТЕМЫ НДС-ПЛАТЕЖЕЙ «Е-ТАМГА»

Ситко Маргарита Евгеньевна

Студентка 2 курса,

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,

Актобе, Казахстан

Научный руководитель к.э.н Демеуова Г.К.

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс внедрения новой автоматизированной системы расчета и начисления НДС-платежей «е-Тамга» в качестве инновационного решения в сфере налогового администрирования. Анализируются ключевые принципы функционирования платформы, её влияние на цифровизацию налоговых процессов и борьбу с теневыми схемами уклонения от уплаты НДС, а также порядок учета балансовой суммы налога по добавленную стоимость, информирование налогоплательщика о предполагаемых налоговых обязательствах по НДС за налоговый период. Рассматриваются преимущества системы для государственных органов, бизнеса и налогоплательщиков, а также перспективы её дальнейшего развития и расширения. В заключение приводятся рекомендации по оптимизации работы «е-Тамга» и повышению её эффективности как удобного инструмента для налогового администрирования.

НДС – это налог на добавленную стоимость, представляющий собой отчисления в бюджет части прироста стоимости, добавленной в процессе производства и обращения товаров, работ или услуг, а также отчисления при импорте товаров на территорию Республики Казахстан. НДС, подлежащий уплате в бюджет, определяется как разница между суммами НДС, начисленными за реализованные товары, работы или услуги, и суммами налога, подлежащими уплате за приобретенные товары, выполненные работы или оказанные услуги [1].

На момент 2025 года было установлено, что в предыдущем году были сильные расхождения между плановыми налоговыми поступлениями в бюджет и фактическими. Несмотря на общий экономический подъем, разрыв между ожидаемым доходом от НДС и полученной суммой достиг максимального за последние пять лет уровня. В 2024 году казахстанским налогоплательщикам удалось собрать 5,2 трлн тенге НДС, то время как доходы ожидалось в размере 7,3 трлн тенге (согласно первой редакции «О республиканском бюджете на 2024–2026»). Отрицательный разрыв в 2,2 трлн тенге обошел предыдущий антирекорд, зафиксированный в 2020 году (–1,4 трлн тенге).

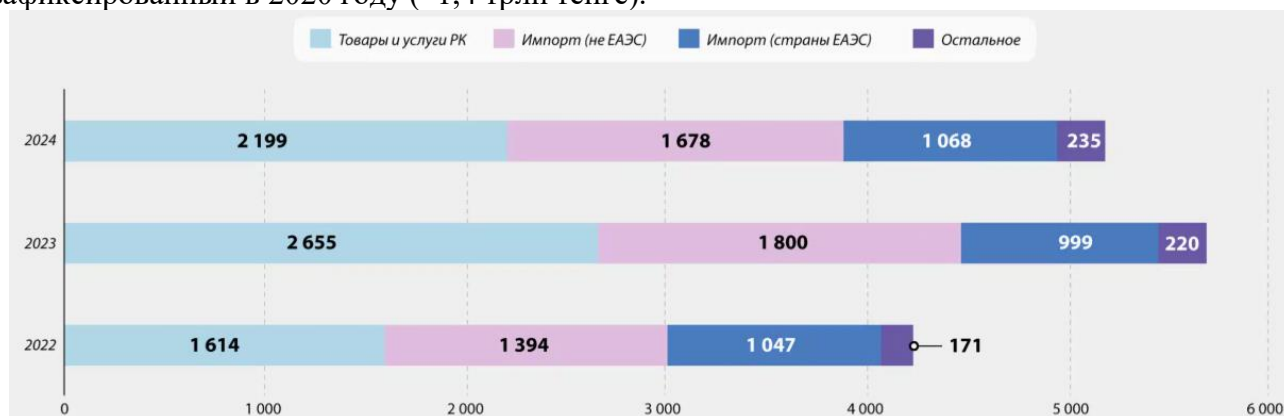

Рисунок 1. Фактические поступления НДС в разрезе плательщиков, млрд. тенге

Минфин РК последние три года публикует статистику доходов от НДС в разбивке по источникам поступлений. Наибольший объем доходов генерирует НДС на товары, импортированные в Казахстан. В 2024 году поступления от НДС на импорт составили 2,7 трлн тенге, или на 29% меньше, чем было запланировано в первой редакции РБ-2024. В абсолютных значениях разрыв достиг 1,1 трлн тенге. На основе полученных данных Правительством начали приниматься меры по поводу реформирования налоговой системы. Таким образом все внимание было сконцентрировано на ставке НДС в качестве решения ряда проблем, включая и недопоступления НДС-платежей в бюджет Республики Казахстан. Но размер ставки – лишь часть налоговой реформы, причем, если смотреть на ситуацию в долгосрочной перспективе, не самая важная. Повышение ставки вызовет непродолжительный всплеск инфляции, однако после повышения уровня цен значение ставки серьезного влияния на макроэкономическую ситуацию оказывать уже не будет, что так же не является решением против неуплаты налога на добавленную стоимость. Поэтому важным критерием являются поправки, направленные на возвращение в прежнее состояние налогообложения той части бизнеса, которая, воспользовавшись льготными режимами и преференциями, легально ушла от уплаты НДС. По оценкам правительства, только 4% предприятий платят НДС, поскольку многие компании искусственно дробят бизнес. Например, в 2021 году потери доходов только от льгот по НДС и КПН составили 11% ВВП. Дробление бизнеса так же вызвано фактом появления нового специального налогового режима (СНР), как «СНР розничного налога». Режим предусматривает более мягкие условия для субъектов бизнеса, работающих напрямую с домохозяйствами, но с некоторыми корректировками. Сейчас этот налог взимается, если доход не превышает 600 тыс. МРП (2,3 млрд тенге, или \$4,7 млн по текущему курсу); для физлиц ставка не более 4%, для юрлиц – 8%; уплата розничного налога освобождает предпринимателя (фирму) от НДС [2]. В связи с этим стимулируется рост малых предприятий, вызывая их количественно увеличение [3]:

Таблица 1. Динамика субъектов малого предпринимательства за 5 лет

Год	Количество зарегистрированных субъектов малого предпринимательства	Количество действующих субъектов малого предпринимательства
2021	1 597 000	1 356 723
2022	1 694 672	1 431 647
2023	1 813 984	1 623 651
2024	2 175 927	1 999 259
2025	2 259 185	2 068 522

Основываясь на полученных данных, розничный налог простимулировал рост малых предприятий с 1,6 миллиона до 2,3 миллиона на протяжении 5 лет. И такие темпы, по мнению министра, стимулируют бизнес к дроблению, созданию мини-холдингов. Многие компании искусственно дробят бизнес, чтобы избежать налогообложения. Это подрывает налоговую систему и мешает нормальному зачету НДС. По данным причинам Правительство Республики стремится вернуть прозрачность и своевременность по поводу выплаты налога в установленном порядке [4].

В связи с этим активно внедряются инновационные технологии для оптимизации налогового администрирования как решение проблемы по неуплате НДС и его недопоступлению, представленные в виде системы НДС-платежей «e-Tamga», направленной на автоматизацию и прозрачность процессов уплаты налога на добавленную стоимость. Данная система представляет собой важный шаг в реформировании налоговой системы, способствуя повышению эффективности сбора налогов, снижению административной нагрузки на бизнес и сокращению теневого оборота.

Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения прозрачности налоговых поступлений, борьбы с уклонением от уплаты налогов и упрощения налогового

администрирования. Внедрение цифровых решений позволяет минимизировать человеческий фактор, снизить вероятность ошибок и повысить доверие налогоплательщиков к государственным органам. Кроме того, применение таких технологий способствует гармонизации налоговой политики с международными стандартами и лучшими мировыми практиками. В целях модернизации и совершенствования налогового администрирования налоговые органы вправе осуществлять реализацию (внедрение) пилотных проектов, предусматривающих иной порядок налогового администрирования и исполнения налоговых обязательств налогоплательщиками [5].

Основной целью данной статьи является анализ процесса внедрения системы «e-Tamga», рассмотрение её ключевых функций, преимуществ и потенциальных вызовов. В работе исследуются механизмы функционирования платформы, её влияние на налоговую систему и экономику в целом. Особое внимание уделяется законодательным аспектам внедрения, технологическим особенностям, а также влиянию на малый, средний и крупный бизнес.

Сам процесс работы системы представлен следующим образом: информация из ЭСФ, деклараций на товары, заявлений о ввозе и уплате косвенных налогов и платежам в бюджет передаётся в систему e-Tamga через информационные системы КГД МФ РК. На основании полученных данных происходит формирование баланса НДС в системе, отображающийся в ИС ЭСФ и налоговом счёте системы e-Tamga. В последующем расчет баланса НДС производится автоматически с нарастающим итогом за налоговый период по мере поступления данных. Оператором еженедельно каждый понедельник направляется сообщение о сумме баланса НДС с нарастающим итогом с актуальностью данных на текущую дату на номер мобильного телефона руководителя Плательщика НДС и контактный номер мобильного телефона, указанный Плательщиком НДС при заключении с Оператором Пользовательского соглашения [6].

Для достижения поставленной цели рассматриваются следующие задачи:

19. изучение предпосылок создания системы «e-Tamga» и её роли в налоговом администрировании;
20. анализ технологических решений, применяемых в системе, и их влияние на автоматизацию налоговых процессов;
21. оценка преимуществ и потенциальных рисков, связанных с внедрением платформы;
22. рассмотрение опыта других стран в использовании аналогичных решений и возможности адаптации лучших практик;
23. выявление перспектив дальнейшего развития системы «e-Tamga» и её влияния на цифровую экономику.

Таким образом, данное исследование позволит комплексно рассмотреть процесс внедрения системы НДС-платежей «e-Tamga», определить её влияние на экономику и налоговое администрирование, а также предложить возможные направления дальнейшего совершенствования платформы.

Введение системы «e-Tamga» обусловлено необходимостью повышения прозрачности налоговых поступлений и минимизации рисков уклонения от уплаты НДС. Традиционные методы налогового администрирования сталкивались с проблемами, связанными с человеческим фактором, сложностью отчетности и недостатком автоматизации. Внедрение цифровых технологий позволило повысить точность и своевременность налоговых платежей [6]. В Сервисе открываются два субсчета в целях учета денег и исполненных налоговых обязательств для участников: налогового органа (госбюджет), госучреждения (покупатель в госзакупках), продавца в госзакупках и его поставщиков. При зачислении участником денег на счет АО «ИУЦ», открытый в Банке, на первый субсчет участника в Сервисе зачисляется эквивалентная платежу сумма в Тенге. При поступлении в Сервис платежного извещения из информационных систем ЭСФ (счет-фактура) или Астана-1 (декларация на товар), по субсчетам участников проводятся соответствующие операции по движению Тенге и формирование Квитанций (исполненных налоговых обязательств). В качестве примера можно

представить следующее: продавец выписывает счет-фактуру на сумму 336 млн. тенге, которая является основанием для проведения следующих операций:

- Загруженная через интеграцию в Сервис ЭСФ отражается во вкладке «Неисполненные обязательства» у Госучреждения (при нажатии на ЭСФ раскрываются ее реквизиты);
- В ЭСФ отражаются кнопки: «оплатить», «отклонить» и «отложить»;
- При достаточности Тенге на субсчете у госучреждения и выполнения им действия «оплатить», проводятся операции [7]:

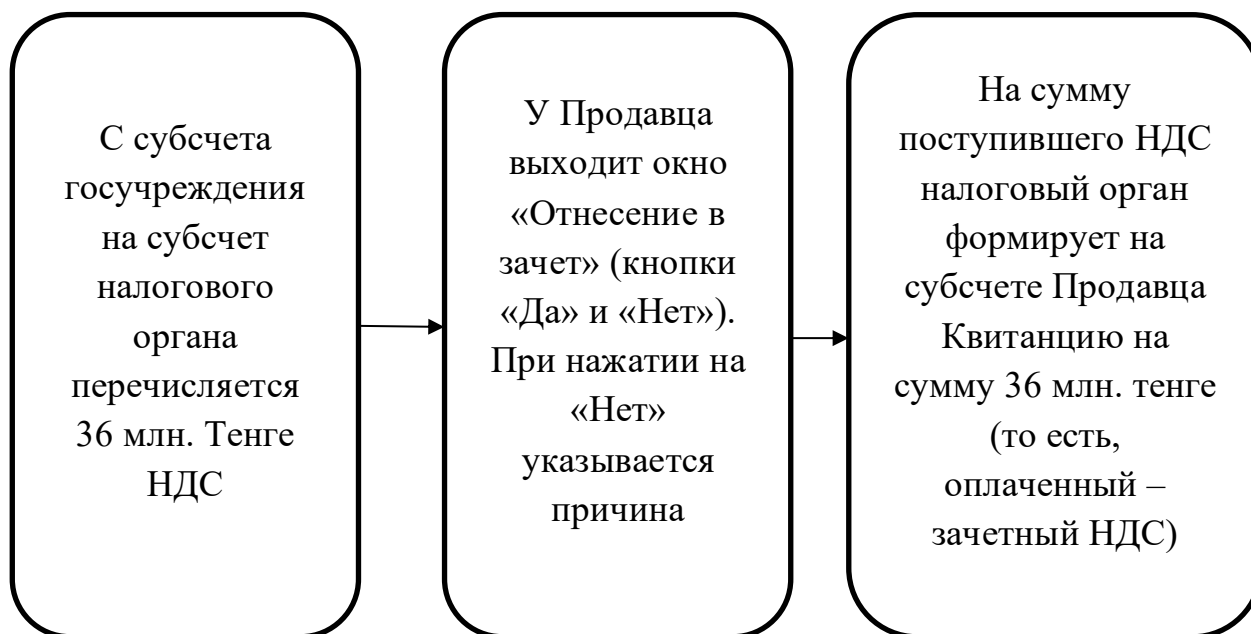

Рисунок 2. Процесс уплаты НДС через систему e-Тамга

Расчет НДС производится по следующей формуле: $B = НДС_1 + НДС_2 + НДС_3 + НДС_4 - НДС_5 - НДС_6$, где:

B – балансовая сумма НДС;

- НДС₁ – общая сумма НДС, указанного в ЭСФ, полученных плательщиком НДС;
- НДС₂ – общая сумма НДС, уплаченного при импорте товаров в соответствии с Приложением № 18 к Договору о Евразийском экономическом союзе, ратифицированным Законом Республики Казахстан и Кодексом Республики Казахстан «О таможенном регулировании в Республике Казахстан»;
- НДС₃ – общая сумма НДС, уплаченного при приобретении работ, услуг от нерезидента;
- НДС₄ – общая сумма НДС, относимого в зачет по товарам, приобретенным, созданным, построенным налогоплательщиком до даты постановки на регистрационный учет по НДС и имеющимся на праве собственности на дату постановки на регистрационный учет по НДС;
- НДС₅ – общая сумма НДС, указанного в ЭСФ, выписанных плательщиком НДС;
- НДС₆ – общая сумма НДС, начисленного при снятии с регистрационного учета по НДС по оборотам в виде остатка товаров [8].

Система «e-Тамга» основана на использовании блокчейн-технологий и облачных вычислений, что обеспечивает надежность, безопасность и прозрачность всех транзакций. Ключевые функции платформы включают автоматический расчет НДС, отслеживание финансовых потоков и интеграцию с государственными информационными системами.

Основные принципы работы:

- Автоматизация расчетов – снижение ошибок и упрощение налоговой отчетности;
- Прозрачность данных – налогоплательщики и государственные органы имеют доступ к актуальной информации;

- Снижение административных барьеров – уменьшение бюрократической нагрузки на предприятия;
- Борьба с теневыми схемами – предотвращение мошеннических операций и уклонения от налогов.

В Республике Казахстан ставка налога на добавленную стоимость (НДС) оставалась стабильной на уровне 12% с 2009 по 2023 год. Однако в начале 2025 года правительство предложило повысить ставку НДС до 16% для большинства отраслей, установить ставку 10% для отдельных сфер и освободить от налога производителей сельскохозяйственной продукции [9].

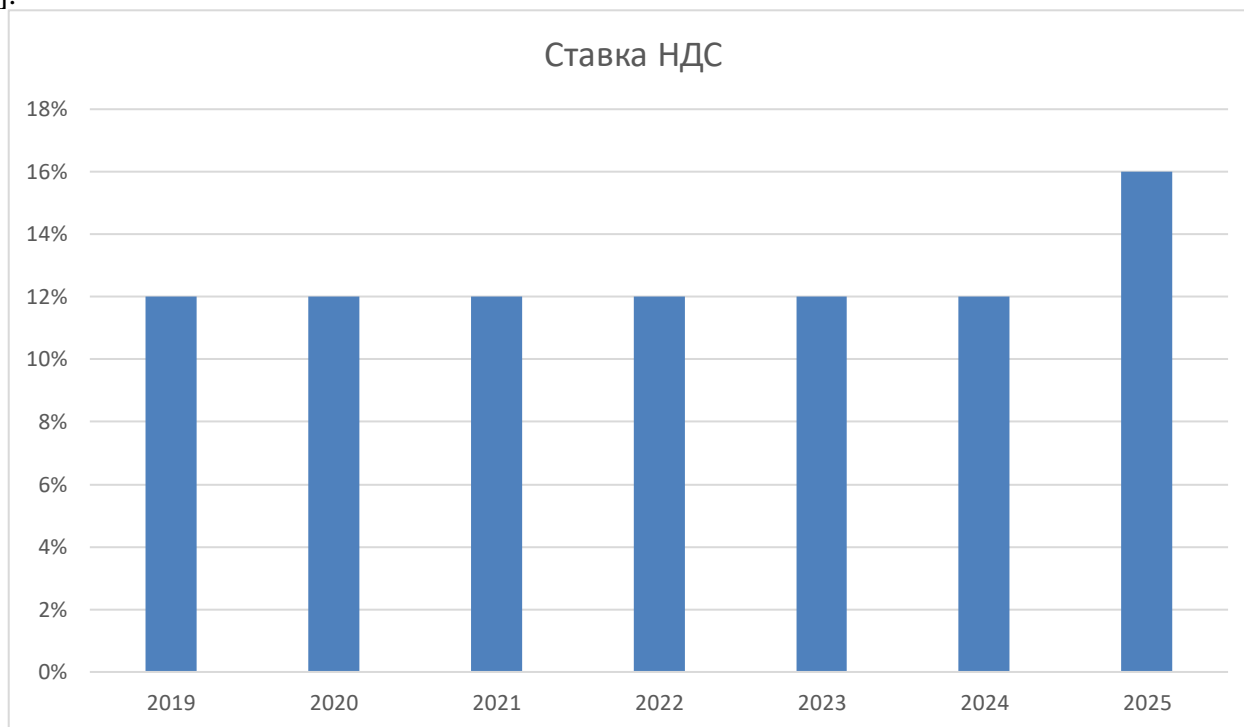

Рисунок 3. Динамика планируемого изменения ставки НДС

Повышение ставки НДС и внедрение системы «e-Tamga» являются взаимосвязанными процессами, направленными на усиление налогового администрирования и увеличения прозрачности налоговых потоков. Повышение ставки НДС до 16% создаёт дополнительную нагрузку на бизнес, что требует более точного контроля за начислениями и платежами. В данном контексте «e-Tamga» играет ключевую роль, обеспечивая автоматизацию процессов, снижение рисков уклонения от уплаты налогов и минимизацию ошибок при расчёте НДС.

Внедрение «e-Tamga» способствует оптимизации администрирования налогов, что особенно важно при росте налоговой нагрузки, упрощению отчетности, что снижает издержки бизнеса, связанные с дополнительными налогами, предотвращению уклонения от налогов, так как автоматизация процессов делает контроль более строгим и прозрачным, повышению доверия налогоплательщиков, поскольку система снижает вероятность коррупционных схем и ошибок в начислении налогов.

Развитие системы включает в себя интеграцию с международными платформами, расширение функционала и повышение уровня автоматизации налоговых процессов. В перспективе возможно применение искусственного интеллекта для предиктивного анализа налоговых поступлений и выявления рисков нарушения законодательства.

Внедрение автоматизированной системы «e-Tamga» представляет собой значительный шаг в цифровизации налогового администрирования Республики Казахстан. Эта система направлена на повышение прозрачности и эффективности процессов, связанных с налогом на добавленную стоимость (НДС), что соответствует глобальным тенденциям в области налогового администрирования.

Основные преимущества «e-Tamga» включают автоматизацию расчетов НДС, снижение вероятности ошибок и упрощение налоговой отчетности. Прозрачность данных обеспечивает доступ как налогоплательщиков, так и государственных органов к актуальной информации, что способствует снижению административных барьеров и уменьшению бюрократической нагрузки на предприятия. Кроме того, система играет ключевую роль в борьбе с теневыми схемами уклонения от уплаты налогов, предотвращая мошеннические операции.

В начале 2025 года правительство Республики Казахстан предложило повысить ставку НДС с 12% до 16% для большинства отраслей, установить ставку 10% для отдельных сфер и освободить от налога производителей сельскохозяйственной продукции [9]. Однако в предоставленных официальных источниках не обнаружено подтверждения этой информации. Для получения актуальных и точных данных рекомендуется обращаться к официальным ресурсам, таким как Комитет государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан. Еспешное внедрение и развитие системы «e-Tamga» требует постоянного мониторинга и адаптации к меняющимся условиям. Рекомендуется продолжать совершенствовать функциональные возможности платформы, обеспечивать обучение пользователей и интеграцию с другими государственными информационными системами. Это позволит не только повысить эффективность налогового администрирования, но и укрепить доверие налогоплательщиков к государственным институтам.

Список литературы:

1. Учёт Кз. Словарь бухгалтера, НДС [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://uchet.kz/tags/n/nds.html>
2. Почему бюджет Казахстана недополучает НДС [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2025-02-28/print1073-rmch-vat/>
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Статистика предприятий [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/>
4. Как дробят бизнес в Казахстане? [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://mybuh.kz/news/kak-drobyat-biznes-v-kazakhstane/>
5. Комитет Государственных Доходов Министерства финансов Республики Казахстан, Официальный интернет-ресурс. По реализации пилотного проекта по применению иного порядка налогового администрирования лиц, осуществляющих электронную торговлю товарами через электронную торговую площадку [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://kgd.gov.kz/ru/news/po-realizacii-pilotnogo-proekta-po-primeneniyu-inogo-poryadka-nalogovogo-administrirovaniya-lic>
6. Комитет государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан, Официальный интернет-ресурс. Об утверждении Правил и сроков реализации пилотного проекта по автоматизированному расчету баланса налога на добавленную стоимость [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=15353901>
7. Учет цифровых налоговых обязательств и платежей. Реализация пилотного проекта исполнения налоговых обязательств налогоплательщиками при осуществлении государственных закупок [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://tamga.qoldau.kz/ru/tamga-info/help>
8. Профессионально PRO1С. Автоматизированный расчет баланса НДС в системе e-Tamga планируется в 2025 году (пилотный проект) [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://pro1c.kz/news/zakonodatelstvo/avtomatizatsiya-ucheta-nds-cherez-sistemu-e-tamga/>
9. Учёт.kz. Новости, Новые ставки НДС и условия упрощенки предложены Правительством [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://uchet.kz/news/novye-stavki-nds-i-usloviya-uproshchenki-predlozheny-pravitelstvom/>

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ АРХИТЕКТОРОВ И ДИЗАЙНЕРОВ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Авилова Елена Константиновна

*ст. преподаватель кафедры Архитектура и дизайна
КарТУ имени А. Сагинова (Казахстан, Караганда)*

Аннотация. Автор раскрывает возможности развития творческого потенциала студентов, обучающихся по образовательной программе «Архитектура» на кафедре «Архитектура и дизайн». В статье рассматривается механизм решения вопросов развития творческого потенциала по дисциплине «Специальный рисунок», направленного на развитие профессионального художественно-образного пространственного мышления студентов.

Ключевые слова: творческий потенциал, студенты, специальный рисунок, профессиональная подготовка.

Согласно взглядам ведущих педагогов инновационной направленности, специалисты в области архитектуры и дизайна будут наиболее востребованы на рынке труда. Однако наиболее востребованы будут специалисты, которые способны к разработке перспективных дизайн-решений для различных сфер жизнедеятельности человека. Наличие высокой потребности в специалистах-архитекторах и специалистах-дизайнерах объясняется тем, что они применяются во многих актуальных областях деятельности человека [1].

Согласно В. Н. Ткачеву именно архитектура и дизайн являются областями, которые затрагивают как искусство, так и инжиниринг, тесно взаимодействуя с культурой, наукой и экономикой. Согласно точке зрения данного педагога, цель творческого процесса в архитектуре и дизайне заключена в комплексном производстве, обладающим признаками витрувианской триады: пользой, прочностью, красотой – взаимопроницающими и взаимно детерминированными» [2].

При этом качество деятельности как архитекторов, так и дизайнеров напрямую зависит от уровня их творческого потенциала – способности видеть объекты в новом дизайне, с новой стороны, которые еще не затрагивали другие специалисты. Это повышает актуальность и необходимость развития творческого потенциала студентов, обучающихся на кафедре «Архитектура и дизайн».

Подобный подход позволит будущим архитекторам и дизайнерам не только овладеть техническими навыками, но и развить потенциал к созданию уникальных произведений, гармонично сочетающих как функциональность, надежность, так и внешнюю эстетическую привлекательность.

Рассматривая термин «творческий потенциал» можно заметить, что он употребляется с 90-х годов XX в. Термин творческий потенциал при этом состоит из двух частей «творческий» и «потенциал».

Определяющее психолого-педагогическое основание развития творческого потенциала студентов ВУЗа в процессе учебно-профессиональной деятельности заложено в трудах отечественных ученых: Ю. П. Азарова, Г. С. Братищева, М. С. Кагана (философский аспект); Л. С. Выготского, П. Я. Гальперина, Т. А. Кудрявцева, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, И. Н. Якиманской (психологический аспект); Ю. Б. Гиппенрейтер, В. П. Зинченко

(психофизиологический аспект); В. В. Чижилова (педагогический аспект) и др. В исследованиях представителей психологической науки, таких как В. С. Библер, А. В. Брушанский, В. М. Кедров, О. К. Тихомиров, М. Г. Ярошевский, обоснованы идеи творческих механизмов развития и познания.

Несмотря на многочисленные исследования, понятийный аппарат психолого-педагогической науки не имеет однозначного толкования понятия «творческий потенциал». В широком значении, это форма мышления, проявляющаяся в способности воспринимать, создавать и интерпретировать художественные образы и явления.

Термин «творческий» означает создающий что-то новое на основе интеллектуального и эстетического выбора [3].

Термин «потенциал» происходит от латинского слова *potentia* – мощь, сила, возможность, и определяется как открытие возможности в отношении чего-либо. Среди авторов наличествует большое количество его трактовок в зависимости от сферы деятельности и применения, что обуславливает возможность рассмотрения потенциала как «средств, способностей, запасов, источников, ресурсов, которые могут быть приведены в действие и использованы для решения какой-либо задачи» [4]. При этом, потенциал выражает себя как динамическая характеристика.

Применительно к творчеству, потенциал предполагает наличие особых качеств, которые обеспечивают как развитие личности, так и создание новых социально-значимых предметов духовной и материальной культуры необходимых обществу.

Полагаем, что разрешение вопросов, связанных с развитием творческого потенциала дизайнеров и архитекторов на этапе их профессиональной подготовки в вузе затрагивает процесс проектирования и регулярного обновления профессиональных образовательных программ, что связано с цифровой средой современной профессиональной архитектуры.

При развитии творческого потенциала при этом учитывается принцип этапности и постепенности в отношении их содержательного уровня, берущих свое начало с базовых классических элементов, и заканчивая современными исследовательскими проектами.

Среди классиков теории архитектуры и дизайна отмечено, что изобразительные виды искусства при развитии творческого потенциала будущих архитекторов и дизайнеров должны рассматриваться как «исток и модель», как «образец». Рисунок в этой связи выражает себя как фундаментальный компонент высшего художественно-промышленного образования. Так О. Г. Максимов рассматривает рисунок как «генератор культуры» архитектора-дизайнера с точки зрения развития их творческого потенциала [5].

В связи с этим учебная дисциплина «Специальный рисунок» в высшем учебном образовании занимает ключевое место в составе профильных дисциплин профессиональной подготовки будущих дизайнеров и архитекторов. Ее значение усиливается в ситуациях внедрения в образовательный процесс вузов инновационных информационных компьютерных технологий и программ, создавая дополнительный риск утраты практики развития у студентов художественных умений и навыков.

Современные компьютерные программы в профессии архитектора-дизайнера выражают себя лишь как инструмент, позволяющий только воспроизвести модели проектируемых образов. В отличие от компьютерных программ рисунок является творческим результатом деятельности будущего специалиста, отражает способность студента выразить свои мысли на бумаге при помощи разнообразных графических средств (карандашей, туши, угля, маркеров, гуаши), образно решая поставленные перед ним как учебные, так и профессиональные задачи и др.

Постоянная работа над рисунком на этапе учебно-профессиональной деятельности развивает художественное видение обучающихся. Кроме того, преподаватели высшей школы отмечают «катастрофическое сокращение учебной нагрузки» на такие дисциплины как академический рисунок, академическая живопись, академическая скульптура [6].

Исходя из этого основная цель учебной дисциплины «Специальный рисунок» выражена в развитии у студентов ВУЗа профессионального художественно-образного пространственного мышления, которое возможно только при развитии творческого потенциала. Достижение поставленной цели может быть решено решается рядом задач:

- формирование профессионального восприятия пространства в рисунках с натуры, развитии представлений и воображения студентов;
- освоение основных закономерностей построения композиции внутреннего и внешнего архитектурного (постановочного) пространства средствами рисунка;
- овладение оптимальными графическими средствами и приемами изображения в зависимости от предмета изучения и профессиональных задач изображения.

Дисциплина «Специальный рисунок» является мощным инструментом развития воображения будущих архитекторов и дизайнеров. Выполнение практических заданий в процессе освоения данной дисциплины направлены на развитие наблюдательности, трансформацию форм, а также композиционные эксперименты, что в конечном итоге приводит к обогащению визуальных представлений студентов, позволяя им в дальнейшем создавать оригинальные, нестандартные образы, лежащие в основе профессиональной творческой деятельности. Важный аспект развития воображения в процессе освоения основ рисунка — это работа с трансформацией форм, через гиперболизацию, деформацию, упрощение или усложнение изображаемых объектов [7].

Задания, в основе которых лежат такие приемы как типизация, комбинирование, агглютинация, расчленение, замещение и др. позволят обучающимся экспериментировать с художественным языком, тем самым расширяя границы собственного привычного восприятия.

Задание на стилизацию натуральных зарисовок, например, предполагает поиск образно-выразительных качеств в наблюдаемых формах, которые можно интерпретировать в контексте различных художественных стилей и направлений. Выполняя подобные практические задания на занятиях по дисциплине «Специальный рисунок», обучающиеся развивают свой творческий потенциал.

Исходя из вышеизложенного можно заключить: развитие творческого потенциала обучающихся, осваивающих художественно-технические специальности является одной из важнейших задач высшей школы.

Систематическая работа в рамках дисциплины «Специальный рисунок», направленная на развитие таких психических процессов, как мышление, внимание, память и воображение является важным условием развития творческого потенциала будущих дизайнеров и архитекторов.

Таким образом, ознакомление с исследованиями, посвященными педагогике творческого процесса, в частности, развитию творческого потенциала специалистов в области дизайна и архитектуры показало, что направленность наших изысканий вписывается в общее научное русло, что предполагает возможность дальнейших локальных исследований в данной области.

Список источников

1. Михайлова, А. С. Дизайн в мировой проектно-художественной культуре (историко-теоретическая модель): дис. Докт. Искусствоведения. – Москва, 2021. – URL: <https://www.dissercat.com/content/dizain-v-mirovoi-proektno-khudozhestvennoi-kulture-istoriko-teoreticheskaya-model>
2. Ткачёв, В. Н. Психология творческого процесса в архитектуре и дизайне // Вестник МГСУ. – 2023. – № 5. – 248 с.
3. Викисловар. Электронный ресурс: <https://ru.wiktionary.org/wiki/творческий>
4. Горвая В. И., Петрова, Н. Ф. Творческий потенциал личности и его развитие // Вестник ГУУ. 2023. № 11. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorcheskiy-potentsial-lichnosti-i-ego-razvitiye>
5. Максимов О. Г. Рисунок в архитектурном творчестве / О. Г. Максимов. – Москва: Архитектура-С, 2023. – 416 с.
6. Николаенко, Н. Н. Психология творчества / Н. Н. Николаенко. – Санкт-Петербург: Речь, 2017. – 288 с.
7. Семешкина Т. В., Ткачев В. Н. Креативные технологии начальных этапов архитектурного образования // Вестник МГСУ. – 2024. – № 1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnye-tehnologiiinachalnyh-etapov-arhitekturnogo-obrazovaniya>.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ БУРОВЗРЫВНЫХ РАБОТ НА ПРЕДЕЛЬНОМ КОНТУРЕ КАРЬЕРА

Батыргожинов Султан Серикович
Магистрант 2 курса,
Казахский национальный исследовательский
технический университет имени к.и. Сатпаева
Алматы, Казахстан

АННОТАЦИЯ

Совершенствование технологии буровзрывных работ на предельном контуре карьера направлено на повышение эффективности, безопасности и минимизацию воздействия на борт карьера, постановке уступов в конечное положение, чтобы долгосрочной перспективе сохранить борта карьера в проектном положении. Основные направления улучшений включают модернизацию оптимизацию состава зарядов, конструкций внедрение автоматизации и цифровизации процессов, а также применение систем мониторинга для контроля параметров бурения и взрывов, представлены типовые схемы размещения скважинных зарядов при взрывании переходных и приконтурных блоков, показаны методические особенности оценки и анализа распределения фактической вместимости скважин дробления. Важно также планировать работы с учетом экономической целесообразности, что способствует снижению затрат и улучшению качества выполнения работ.

Ключевые слова: месторождение, разработка, уступ, заряд, системы инициирования, бурения.

Введение

Производство буровзрывных работ на предельном контуре карьера является одним из ключевых элементов успешного формирования и обеспечения сохранности его бортов. Особенно актуальным является вопрос технологии постановки в конечное положение высоких уступов с вертикальными или круто наклонными откосами, что создает условия для реконструкции карьера с целью увеличения его глубины для продолжения разработки месторождения экономически выгодным открытым способом. За прошедшие десятилетия практикой горнодобывающих предприятий накоплен достаточно богатый опыт дробления горных. Порода скважинными зарядами в самых разных горно-геологических условиях. Вместе с тем идет время, развивается техника, изменяются производственные потребности, на замену взрывчатым веществам заводского изготовления приходят новые, более дешевые взрывчатые вещества, изготавливаемые на местах производства работ, появляются новые средства инициирования. Но самое главное – все больше карьеров выходят на свои предельные границы, что ставит новые, пока еще не решенные задачи, связанные с постановкой уступов в конечное положение. Появляются также вопросы при проектировании новых карьеров: какие углы бортов и в каких границах можно закладывать в проект, существует ли эффективная технология формирования таких бортов. Таким образом, проблема производства буровзрывных работ на предельном контуре карьера на сегодняшний день является весьма актуальной. Простой перенос технологии дробления породы в рабочей зоне на предельный контур карьера приводит к поиску новых технических и технологических решений, поскольку меняются приоритеты – вместо обеспечения необходимых объемов и качества дробления взорванной горной массы на первый план выступает задача сохранения уступов, поставленных в конечное положение, при технологически приемлемом качестве дробления породы взрывааемых приконтурных блоков. В карьере «Актогай» ТОО «KAZ Minerals Aktogay» практически весь объем взрывной подготовки

горной массы к выемке обеспечивается скважинными зарядами диаметром 203 мм (основной технологический диаметр. При контурном взрывании если раньше использовались скважины диаметром 203 мм, то в настоящее время всё большие объемы выполняются с использованием скважин уменьшенного диаметра (165 мм). Постепенное внедрение скважин уменьшенного диаметра в технологию ведения взрывных работ явилось результатом исследований, выполненных ТОО «KAZ Minerals Aktogay». Монография содержит основные результаты исследований, направленных на развитие и реализацию перспективных технологических решений по постановке уступов в конечное положение. Опытно-промышленные и экспериментальные работы проводились в карьере «Актогай» ТОО «KAZ Minerals Aktogay».

Совершенствование технологии буровзрывных работ на предельном контуре карьера «Актогай»

1. Основной задачей контурного взрывания является качественное формирование поверхности откосов уступов, поставленных в конечное положение, а также обеспечение их сохранности при взрывании приконтурных блоков, что достигается путем образования контурной (отрезной) щели методом предварительного взрывания нисходящих контурных скважинных зарядов, расположенных параллельно друг другу в плоскости откоса, формируемого в конечном положении уступа. При этом используют линейные заряды специальных конструкций с пониженным линейным (на один погонный метр заряда) весом ВВ. Наиболее эффективной конструкцией контурного заряда является сплошная колонковая конструкция, которая обеспечивает равномерность динамического нагружения породного массива по всей длине контурной скважины.

2. Основными технологическими параметрами контурного взрывания являются диаметр контурных зарядов, расстояние между соседними контурными скважинами, длина их верхней незаряжаемой части и глубина перебура. Все эти параметры неразрывно связаны с диаметром контурных скважин. Для дальнейшего испытания горными инженерами по БВР было предложено схема конструкций контурного заряда, а также сетка бурения, для уменьшения воздействия взрыва на откос уступа.

3. Краткий обзор изменении Рисунок 1:

4. Изменить отступ коротких скважин от верхней бровки на 4,0 м
5. Не добурить 1-ряд скважин на 0,5 м до проектной отметки
6. Не добурить 2-ряд скважин на 1,0 м до проектной отметки
7. Изменить диаметр скважин на 165мм 1 и 2-ряда скважин
8. Изменить сетку скважин

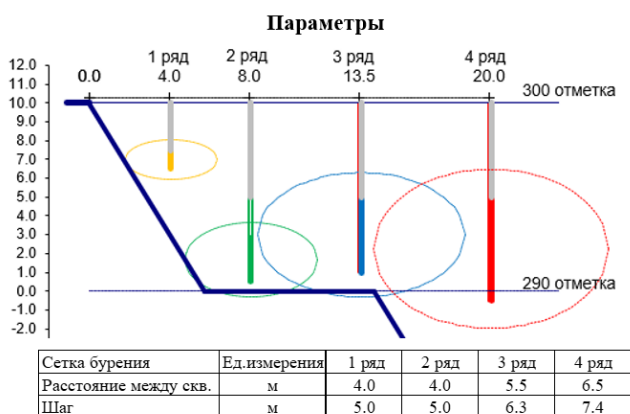

Рисунок 1 – Параметры контурного блока

Конструкция заряда:

1. 1 ряд - 26 кг взрывчатого вещества
2. 2 ряд - 59 кг

3. 3 ряд – 155 кг

4. 4 ряд – 214 кг

На месторождений Актогай тип взрывчатого вещества используется Fortis Extra 70, компаний ТОО Орика. Для испытания был выбран блок под номером 1290001, на горизонте +290м, на 10-метровом уступе. После взрыва контурного блока, и отработки данного блока был сделан фотография откоса, Рисунок-2, после отработки контурного блока, мы получили хорошие результаты взрыва, верхняя бровка уступа не было подбита взрывом, далее было сделано заоткоска уступа до проектных отметок, после заоткоски было сделано фотография уступа Рисунок-3, также было сделано маркшейдерская съемка нижних и верхних бровок. После уступа маркшейдерских съемок отклонение от проектных отметок показало до 1 метра, тем самым показав хорошие результаты. После испытания данного блока, данные параметры был принят как паспортные.

Рисунок 2 – Состояния откоса после отработки контурного блока.

Рисунок 3 – Состояния откоса после заоткоски уступа.

Выводы

Результаты, изложенные выше подтверждают целесообразность проведение испытаний, после каждого взрыва нужно собирать данные с фактическими значениями всех параметров (в том числе с указанием времени взрыва по каждой скважине), что может обеспечить возможность

выполнения самого разнообразного анализа, направленного на повышение эффективности буровзрывных работ. Испытания приконтурных блоков будет продолжено, так как с вскрытием новых горизонтов карьера, будут меняться физико-механические свойства пород.

Список использованных литератур

1. Горное дело: Терминологический словарь. /Под научной редакцией академика РАН Трубецкого К.Н., чл.-корр. РАН Каплунова Д.Р. – М.: Издательство «Горная книга», 2016. –С.206, 400,443, 448.
2. Горные науки. Освоение и сохранение недр Земли. /Под редакцией академика РАН Трубецкого К.Н. –М.: Издательство Академия горных наук, 1997. –С.48.
3. Управление безопасностью при буровзрывных работах в карьерах. И.Б.Катанов. Москва, Вологда, 2021.
4. Буровзрывные работы на карьерах. И.Б.Катанов, А.А.Сысоев. Москва, Вологда, 2021.
5. Физика разрушения горных пород при бурении и взрывании: учебник/О.Г.Латышев, О.О.Казак. Москва, Вологда, 2024.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕЛДІ МЕКЕН ЖЕР ТЕЛІМДЕРІНІҢ КАДАСТРЛЫҚ (БАҒАЛАУ) ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Абдрахман Дидар Абдрахманұлы
Алматы, Қазақстан

Түйіндеме

Қазақстан Республикасында елді мекен жер телімдерінің кадастрлық (бағалау) құнын анықтау маңызды құқықтық негіздер мен тәртіптерді қамтиды. Бұл процесс жердің нарықтық құнын бағалауға, жер қатынастарын реттеуге және мемлекеттің экономикасын тиімді басқаруға ықпал етеді. Жер кадастрының дұрыс жүргізілуі тұрғындардың құқықтарын қорғауды, заңсыз пайдалануды болдырмауды және жер телімдерінің тиімді пайдалануын қамтамасыз етеді. Кадастрлық құнды анықтаудың құқықтық негіздері Қазақстанның жер кодексі, салық заңнамасы, және бағалау қызметін реттейтін нормативтік актілермен айқындалады. Бұл жұмыс жер телімдерін бағалаудағы құқықтық механизмдерді зерттеп, оларды нақты жағдайларда қолдану бойынша ұсыныстар береді.

Қазақстан Республикасының заңнамасында «жердің жаппай бағалануы» деген ұғым қолданылмайды. Оның орнына, «Бағалау қызметі туралы» заң міндетті және бастамашылық бағалауды ажыратады [1].

Міндетті және бастамашылық бағалау айырмашылықтары:

Экономикалық тұрғыдан алғанда, міндетті бағалау жердің кадастрлық бағалауына теңестіріледі. Екі әдіс те құнды есептеудің жүйелі тәсілдері болып табылады, алайда ауқымы жағынан ерекшеленеді:

Міндетті бағалау кең аумақты қамтиды және жерді пайдаланудың бірнеше нұсқасы үшін нарықтық жағдайларды қайта құрады.

Бастамашылық бағалау нақты жер учаскесінің бір ғана пайдалану нұсқасына негізделеді.

Бұл екі түрдің бағалау критерийлері де әртүрлі. Бастамашылық бағалау кезінде оның сапасы сатылған салыстырмалы объектілердің санына байланысты анықталады. Ол тек нақты жер учаскесі үшін есептеледі.

Қала жерлерін бағалауға қатысты жер қатынастарын реттейтін заңдар мен қаулылар қабылданғанына қарамастан, жер учаскелерінің базалық төлемақысын және оған түзету коэффициенттерін есептеудің заңнамалық тұрғыда бекітілген әдістемесі жоқ.

Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, жердің кадастрлық (бағалау) құны – бұл белгілі бір жер учаскесінің құны. Ол мемлекеттің жеке меншікке өтеулі негізде беретін жер учаскелері үшін белгіленген базалық төлемақы ставкаларына сүйене отырып, жер ресурстарын басқарудың аумақтық органы тарапынан айқындалады. Оған түзету коэффициенттері (жоғарылататын немесе төмендететін) қолданылады және жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтық орган бекіткен тиісті құжаттармен (жер учаскесінің кадастрлық (бағалау) құнын анықтау актісі) рәсімделеді [2].

Кадастрлық (бағалау) құн мынадай түрде айқындалады:

- Елді мекен бойынша жер құнының базалық көрсеткіштері;
- Белгілі бір жер учаскесінің кадастрлық (бағалау) құны.

Базалық төлем мөлшерлемесі – бұл жер учаскесінің кадастрлық (бағалау) құнын анықтау үшін қолданылатын нормативтік бағасы. Ол мемлекеттің жер учаскесін жеке меншікке беруі немесе уақытша өтеулі жер пайдалану құқығын сатуы кезінде негізге алынады. Жер учаскелері үшін базалық төлем мөлшерлемесі әлеуметтік-экономикалық жағдай мен баға индексінің өзгеруіне байланысты жыл сайын индекстелуі тиіс. Осыған орай, жылжымайтын мүлік бағасының мониторингін жүргізудің әдіснамасын, әдістемесін, технологиясын, тәртібін, құралдарын және орындаушыларын әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Жер учаскелері үшін базалық төлем мөлшерлемесіне түзету коэффициенттері – бұл көтеру немесе төмендету коэффициенттері. Олар аудандық атқарушы органның ұсынысы

бойынша аудандық өкілді органның шешімімен бекітіледі. Ал облыстық маңызы бар қалаларда (Астана және Алматы қалаларында) оларды бекіту облыстық (Астана және Алматы қалаларының) өкілді органы тарапынан, облыстық (Астана және Алматы қалаларының) атқарушы органының ұсынысы негізінде жүзеге асырылады [3].

Бұл ретте көтеру немесе төмендету коэффициентінің шекті (ең жоғары) мөлшері екі еседен аспауы тиіс.

Қазақстанда елді мекендердегі жер учаскелері үшін базалық төлем мөлшерлемесіне түзету коэффициенттерін есептеудің бірыңғай әдістемесі жоқ. Сондықтан қазіргі уақытта әртүрлі облыс орталықтарында жерді бағалау факторларының тізімі де, олардың мәндері де өзгеше болуы мүмкін.

Қалалар мен ауылдық елді мекендердегі жер учаскелері үшін базалық төлем мөлшерлемесіне түзету коэффициенттері жыл сайын мемлекеттік статистиканың жалпы инфляция деңгейі жөніндегі деректері мен жер нарығын мониторингтеу нәтижелеріне, сондай-ақ қала құрылысы ортасының өзгеруіне байланысты қайта бекітілуі тиіс. Алайда, жер учаскелері үшін базалық төлем мөлшерлемесіне өзгерістер енгізу және мониторинг жүргізу әдістемесі әлі әзірленбеген.

Жер учаскелерінің кадастрлық (бағалау) құны базалық төлем мөлшерлемесіне сүйене отырып, келесі факторлар ескеріле отырып анықталады:

- Жер учаскесінің ауданы;
- Орналасу орны және қоршаған орта факторлары.

Кадастрлық (бағалау) құн келесі жағдайларда қолданылады:

– Жер учаскелерін жеке меншікке беру кезінде, оларды құрылыс жүргізуге немесе ғимараттармен (құрылыстармен, имараттармен) және олардың кешендерімен бірге, соның ішінде оларды пайдалану үшін бөлінген жерлермен бірге иеліктен шығаруда;

- Жалдау құқығын сатудың төлемін анықтау үшін;

– Жер учаскелерін немесе жер пайдалану құқығын кепілге қою кезіндегі құнын есептеу үшін;

– Жер учаскесін жарғылық капиталға жарна ретінде беру жағдайында төлемді есептеу үшін;

– Ортақ үлестік меншіктен (ортақ үлестік жер пайдаланудан) жер учаскесінің иесі (жер пайдаланушысы) бөлінген кезде оның жер үлесінің құнын анықтау үшін;

– Шаруашылық субъектілерінің активтеріне жер учаскелері немесе жер пайдалану құқығы енгізілген кезде олардың құнын бағалау үшін;

– Нормативтік актілерде белгіленген басқа да жағдайларда, кадастрлық (бағалау) құн қажет болған кезде.

Кадастрлық (бағалау) құн көрсеткіштері елді мекендердің жерін бағалау жұмыстары барысында жыл сайын жаңартылып, бекітілуі және Жер-кадастрлық кітаптың 0-бөліміндегі 6-кестеге – «Учаскенің бағалау құны» енгізілуі тиіс.

Жер учаскесінің кадастрлық (бағалау) құнын анықтау кезінде оны жер учаскесінің нысаналы мақсатының жіктеуі үшін ескере отырып есептеу қажет. Жер кодексіне сәйкес, бұл жіктеуіш жер учаскелерінің нысаналы пайдалану түрлерін функционалдық мақсаты (пайдаланылуы) мен учаске аумағында орналасқан ғимараттар мен құрылыстардың (үй-жайлардың) түрі бойынша топтастыруды білдіреді. Бұл топтастыру аумақтық аймақтандыру қағидаттарына сәйкес жүргізіледі [1].

Қазақстандағы бағалау практикасы елді мекендердегі жердің нысаналы пайдаланылуына байланысты нақты жіктеуді әлі әзірлемеген. Осыған байланысты, жер-кадастрлық істерде бірдей пайдалану мақсаты бар жер учаскелері бойынша әртүрлі жазбалар кездеседі, бұл ретсіздік пен түсініспеушіліктерге әкеледі.

Елді мекендердегі жерлерді пайдалану тәртібі олардың белгілі бір аймаққа жатқызылуына байланысты айқындалады. 2001 жылғы 16 шілдедегі «Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 48-бабына сәйкес, қалалар мен ауылдық елді мекендердің

аумақтарында әкімшілік-аумақтық құрылымдағы рөліне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына және өндірістік-шаруашылық мамандануына байланысты келесі функционалдық аймақтар белгіленуі мүмкін:

- Тұрғын аймақ;
- Қоғамдық (қоғамдық-іскерлік) аймақ;
- Рекреациялық аймақ;
- Инженерлік және көлік инфрақұрылымы аймақтары;
- Өнеркәсіптік (өндірістік) аймақтар;
- Ауыл шаруашылығы мақсатындағы аймақтар;
- Арнайы мақсаттағы аймақтар;
- Ерекше режимді аумақтар;
- Қала маңы аймақтары;
- Санитарлық-қорғау аймақтары;
- Резервтік аумақтар.

Жер кодексі елді мекендердің аумағындағы жерлердің келесі құрамын белгіледі:

- Тұрғын үй құрылысына арналған жерлер;
- Қоғамдық-іскерлік құрылысқа арналған жерлер;
- Өндірістік құрылысқа арналған жерлер;
- Көлік, байланыс, инженерлік коммуникациялар үшін пайдаланылатын және теміржол, автомобиль, өзен, теңіз, әуе және құбыр көлігі нысандары, инженерлік инфрақұрылым магистральдары мен байланыс объектілері орналасқан жерлер;

– Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер;

- Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер;
- Жалпы пайдаланудағы жерлер;
- Резервтік жерлер;
- Арнайы мақсаттағы жерлер;
- Қорғаныс және өзге де режимдік пайдалану қажеттіліктеріне берілген жерлер.

Екі заң да жіктеу бірліктерінің санын қайталайды. Жіктеу бірліктерінің атаулары да дерлік сәйкес келеді:

– Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлер;

- Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер;
- Жалпы пайдаланудағы жерлер;
- Резервтік жерлер;
- Арнайы мақсаттағы жерлер;
- Қорғаныс және өзге де режимдік пайдалану қажеттіліктеріне берілген жерлер.

Аталған заңдарға өзгерістер енгізіп, олардың атауларын біріздендіру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасындағы бағалау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 10 қаңтардағы № 133-VI Заңы (2025.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулар)
2. Қазақстан Республикасының Жер кодексі 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 Кодексі
3. Жер учаскелерін жеке меншікке беру, мемлекет немесе мемлекеттік жер пайдаланушылар жалға берген кезде базалық төлем мөлшерлемелерін белгілеу, сондай-ақ жер учаскелерін жалға беру құқығын сату төлемінің мөлшерін айқындау туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 2 қыркүйектегі № 890 қаулысы

ОСОБЕННОСТИ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

*Абдрахман Дидар Абдрахманұлы
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Земельные отношения в Казахстане определяют развитие экономики и аграрного сектора. С 2003 года введена частная собственность на сельскохозяйственные земли, однако основная часть земель остается в государственной собственности. Рассматриваются особенности землепользования и влияние форм собственности на аграрные отношения.

В социально экономическом развитии общества земельным ресурсам, землепользованию и земельным отношениям всегда принадлежит ведущая роль. Поэтому характер и масштабы земельных преобразований рассматриваются как один из факторов, определяющих темпы и эффективность развития национальной экономики, становления рыночных отношений. Определяющим условием, которое оказывает непосредственное влияние на аграрные отношения, является использование в сельском хозяйстве разнообразных форм собственности. Вопрос о формах собственности на землю в мире решается неоднозначно. Во многих странах наблюдаются различные пропорции частной и государственной собственности на землю. С принятием в июне 2003 г. Земельного кодекса Республики Казахстан введена частная собственность на земли сельскохозяйственного назначения. По данным баланса земель на 1 ноября 2023 г. и других материалов земельного учета в частной собственности граждан и негосударственных юридических лиц числится 2919.8 тыс. га земель различных категорий. Основные площади земельных ресурсов сосредоточены в государственной собственности. Распределение земельного фонда по формам собственности в разрезе категорий земель представлено в табл. 1.

Таблица 1 – Распределение земель по формам собственности в разрезе категорий земель на 1 ноября 2023 года, тыс. га

Категории земель	Площадь, всего	из них	
		в частной собственности	в государственной собственности
1. Земли сельскохозяйственного назначения	116 447.8	1 525.4	114 922.4
2. Земли населенных пунктов *	25 038.8	1294.2	23 744.6
3. Земли промышленности, транспорта, связи, обороны и иного несельскохозяйственного назначения	2 436.3	99.7	2 336.6
4. Земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко- культурного назначения	8 154.6	0.5	8 154.1
5. Земли лесного фонда	22 979.9		22 979.9
6. Земли водного фонда	3 907.8		3 907.8
7. Земли запаса	83 965.6		83 965.6
Итого земель	262 930.8	2 919.8	260 011.0

* Без земель, находящихся в собственности негосударственных юридических лиц

В зарубежных странах особое место в системе хозяйствования принадлежит получившей широкое распространение арендной форме. Но арендуется земля чаще всего у частных владельцев, то есть изначально земля находится в частной собственности, а аренда – это уже

процесс использования земли. В Казахстане у государственных землепользователей земельные участки находятся на праве постоянного землепользования. Негосударственным землепользователям земельные участки предоставлены на праве временного землепользования, преимущественно на праве временного возмездного землепользования, то есть на праве аренды (табл. 2).

Таблица 2 – Распределение земель сельскохозяйственного назначения и целевого использования земельных участков по формам собственности в 2023 г.

Категории земель, целевое использование земельных участков	Количество земельных участков, тыс.	Площадь земель, тыс. га
Земли сельскохозяйственного назначения	787,6	102 600,9
из них: <i>в частной собственности</i>	583,8	1 479,4
в том числе для ведения: садоводства и дачного строительства	554,9	71,1
крестьянского и фермерского хозяйства	27,7	952,7
товарного сельхозпроизводства	1,2	455,6
<i>в землепользовании</i>	203,8	101 121,5
в том числе:		
<i>во временном землепользовании:</i>	203,1	99 466,8
для ведения крестьянского и фермерского хозяйства	192,0	59 144,7
негосударственных сельскохозяйственных юридических лиц	11,1	40 322,1
<i>в постоянном землепользовании</i> государственных юридических лиц	0,7	1 654,7

В результате реформ, проведенных в сельском хозяйстве республики, основной формой хозяйствования в аграрном секторе в настоящее время являются крестьянские или фермерские хозяйства, в пользовании которых находится более половины земель сельскохозяйственного назначения. Состав и динамика хозяйствующих субъектов в аграрном секторе представлены в табл.3

Таблица 3 – Динамика состава хозяйствующих субъектов в аграрном секторе

Категории хозяйствующих субъектов	1991 г.			2022 г.			2023 г.		
	кол-во	площадь		кол-во	площадь		кол-во	площадь	
		тыс. га	%		тыс. га	%		тыс. га	%
1. Крестьянские и фермерские хозяйства	2480.0	1615.1	0.7	217 771	72 792.1	63.5	218 653	73 796.4	64.1
2. Негосударственные сельскохозяйственные юридические лица - всего	548.0	15560.5	7.1	12 232	40945.1	35.7	12542	40 665.5	35.4
из них: - колхозы	416.0	15284.7	7.0	-	-	-	-	-	-
- хозяйственные товарищества и акционерные общества	-	-	-	9 439	37 401.2	32.6	9 715	36 589.5	31.8
- сельскохозяйственные производственные кооперативы	132.0	275.8	0.1	1 858	2 624.2	2.3	1 889	2 642.0	2.3
- другие негосударственные организации	-	-	-	935	919.7	0.8	938	1434.0	1.3
3. Государственные									

сельскохозяйственные организации - всего	3 640	201200.2	92.2	543	870.1	0.8	577	548.0	0.5
из них: - совхозы	2094.0	195322.7	89.4	-	-	-	-	-	-
- НИИ учреждения и учебные заведения	273.0	2304.4	1.1	311	547.6	0.5	316	182.4	0.2
- подсобные сельхозпредприятия	1003.0	1911.7	0.9	108	13.1	0.0	107	12.6	0.0
- другие государственные организации	270.0	1661.4	0.8	124	309.4	0.3	154	353.0	0.3
Всего	6668.0	218375.8	100.0	230 546	114 607.3	100.0	231 772	115 009.9	100.0

Анализ размещения хозяйствующих субъектов в региональном плане показывает, что основное количество крестьянских и фермерских хозяйств, а также сельскохозяйственных производственных кооперативов находится в южной половине республики. Хозяйственные товарищества и акционерные общества являются основной формой хозяйствования в аграрном секторе северной части республики. Однако реформирование земельных отношений и системы землепользования в Казахстане до настоящего времени не решило главной задачи – обеспечение рационального экологически безопасного и эффективного использования и охраны земельно-ресурсного потенциала. Наиболее острой является проблема неиспользования земель предоставленных физическим и юридическим лицам. По состоянию на 1 ноября 2023 года в аграрном секторе Республики числится 218 653 крестьянских и фермерских хозяйств, за которыми закреплено 73,8 млн га (64,1 %) земель сельскохозяйственного назначения, 1889 производственных сельскохозяйственных кооператива на площади 2,6 млн га (2,3 %), 9 715 хозяйственных товариществ всех форм и акционерных обществ на площади 36,6 млн га (31,8 %). Государственные сельскохозяйственные предприятия занимают 0,5 млн га или 0,5 % земель сельскохозяйственного назначения. Проблема неиспользования земель, предоставленных физическим и юридическим лицам, остается актуальной в Казахстане. По данным космического мониторинга на 1 января 2023 года, выявлено 12,9 млн га неиспользуемых и 8,1 млн га нерационально используемых сельскохозяйственных угодий. В 2023 году государству удалось вернуть 4,6 млн га неиспользуемых земель, а с начала 2022 года – всего 10 млн га. Кроме того, в Казахстане наблюдается недостаточное внесение удобрений: объемы минеральных удобрений составляют лишь 23% от научно обоснованных норм, а органических – всего 1,2%. [1].

Мировая тенденция показывает, что основная масса аграрных хозяйств проходит экономически закономерный и практически повсеместный процесс укрупнения землевладения, что является одним из решающих условий высокой эффективности хозяйства. В Казахстане особенностью реформ землепользования являются обратные мировым тенденциям изменения в сторону обвального уменьшения размеров хозяйств с последующей стабилизацией[2].

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 «Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы» и внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 957 "Об утверждении Перечня государственных программ"
2. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2023 год.

СӨЗДЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҒЫЛЫМИ ҰСТАНЫМДАР

*Магауина Гульбакыт Муратовна, г. г. м.,
Прозовская Элеонора Андреевна, ф. г. м.,
Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды Техникалық Университеті
(Қарағанды, Қазақстан)*

Түйіндеме. Бұл мақалада сөздерді сөз таптарына топтастыруда жалпы лингвистикалық теорияға сүйену аса маңызды және, әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерін ескермей, сөз таптарын анықтау ғылыми тұрғыдан негізсіз болар еді. Жалпы теория жеке тілдердегі сөздерді дәл жіктеуге мүмкіндік беріп, олардың грамматикалық құрылымын жүйелі түрде талдауға жол ашатыны жайлы қарастырады.

Кілт сөздер: сөз таптары, лингвистикалық классификация, жалпы теория, жеке тіл ерекшеліктері, грамматикалық жүйе, лингвистика тарихы, тілдік құрылым, сипаттама грамматика, Үнді лингвистикасы

Жеке, нақтылы тілдердегі немесе тілдердің тобындағы сөздерді сөз таптарына топтастыруда сөз таптарының жалпы теориясына сүйену өте-мөте қажет. Әрине, жеке, нақтылы бір тілдегі сөз таптарының санын да, табиғатын да сол тілдің өзіндік ерекшеліктерін ескермей немесе сол ерекшеліктерге байланыссыз айқындау дұрыс болмаған болар еді. Бұл жерде әңгіме сөз таптарының жалпы теориясының жеке, нақтылы тілдердегі сөздерді сөз таптарына дұрыс топтастыра білуге қатысы жайында болып отыр. Жеке тілдегі немесе тілдердің тобындағы сөз таптарын айқындауда сол тілдердің немесе тілдер тобының грамматикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып, сөз топтарының жалпы теориясына негізделу қажет. Мұнсыз сөздерді сөз таптарына классификациялау мәселесі өзінің дұрыс шешімін таба алмайды.

Жалпы теорияның негізінде ғана тілдер үшін сөз таптарының арнайы теориялық қажетті көрнекі мысалдармен және түсіндірмелермен жасала алынады. Мұндай теориялардың жалпы және арнайы теориялардың өз ара қатынасы жалпы тіл білімі мен нақтылы тіл білімінің, жалпы теориялық грамматика мен жеке тілдердің грамматикаларының арасындағы ара қатынастардан басқаша болмауы керек. Кім сөз жүзінде емес, іс жүзінде жалпы теориялық білімінің, тілдің жалпы теориясының, тіл туралы қазіргі ілімнің саналары ретіндегі жалпы фонетиканың, жалпы лексикологияның, жалпы грамматиканың қажеттілігін мойындаса, сол жалпы ғылыми грамматиканың бөлімдерінің бірі сөз таптарының жалпы теориясын жасау тәжірбиелерінің жөн екендігін мойындамай тұра алмайды.

Сонымен тіл білімінде сөз таптары және олардың классификациясы туралы мәселе сөз таптарының жалпы теориясы тұрғысынан қарауға тиісті мәселе болап табылады. [1, 152-154б.] Лингвистика тарихын әр түрлі кезеңдерге бөліп қарастырушылық бар. Олар:

- 1) Ежелгі заман лингвистикасы,
- 2) Орта ғасырлар лингвистикасы
- 3) Қайта өркендеу дәуірі лингвистикасы,
- 4) XIX ғасыр лингвистикасы
- 5) XX ғасыр лингвистикасы.

Біздің жыл санауымыздан 5-6 мың жылдар бұрынғы египеттіктердің, шумерлердің т.б. Шығыс халықтарының жоғары мәдениеті болғандығын, әр түрлі жазуларды пайдаланғандарын ескерсек, тіл білімінің көне ғасырлардың бірі екендігін байқауға болады. Бірақ египеттіктердің, шумерлердің тілге байланысты айтқан пікірлері біздің заманға жеткен жоқ. Тіл мәселелеріне байланысты айтқан пікірлері біздің заманға жеткен деректердің ең көнесі Ежелгі Қытай, Үнді, Ежелгі Греция елдеріне тән. Ежелгі дәуір – лингвистикалық ой-пікірдің жаңа туындай бастаған және оның мейлінше балаң шағы. Соған қарамастан бұл кезеңдегі лингвистикалық мәліметтерді қазіргі кездегі өркен жайған тіл білімінің бастамасы, қалана бастаған іргетасы еді деп санаған жөн.

Ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша тіл туралы ғылымның алғаш пайда болуы ежелгі үнділерден басталады. Үнділерден бізге жеткен зерттеулер жыл санауымыздан бұрынғы V ғасырдан басталады. Бұл материалдардың ғылыми жүйелігіне, ой тереңдігіне қарағанда Үндістан лингвистикасы бұдан да бұрын болғанға ұқсайды. Тіл білімі мұнда практикалық қажеттіліктен туған. Үнділердің өте ерте ежелгі дәуірден сақталған аңыздардан, гимндерден, діни жырлардан құралған «Веда» деп аталатын кітаптары болған. Біздің дәуір алдындағы VI ғасырларда белгілі болған бұл жинақты үнділер қасиетті, киелі деп санаған және қазір де солай санаушылық бар көрінеді. «Веда» жөніндегі зерттеулер үнділердің аса көрнекті лингвисті Яски мен Панини жазған еңбектер арқылы біздің заманымызға жетті. Яски біздің дәуірімізге дейінгі бесінші ғасырларда өмір сүрген. Ол – «Веда» тілінің бес томдық сөздігін жасап түсінік жазған адам. Панинидің біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасыр шамасында жазған «Аштадхьяй» (Грамматикалық ережелердің сегіз бөлімі) деген еңбегінде төрт мыңнан астам грамматикалық ереже берілген. Бұл еңбегінде Панини «Веда» тілін қалпына келтіру нәтижесінде пайда болған үнділердің санскрит деп аталатын көне әдеби тілінің және «Веда» жыры тілінің дыбыстық жүйесін, сөз туғызу, сөз өзгерту жолдарын жан-жақты зерттелген. Панини еңбегі – тіл білімі тарихындағы біздің дәуірге жеткен тұңғыш сипаттама грамматикасы. Ол санскрит тілінің грамматикасы деп те аталады.

Ежелгі дәуір лингвистикасының тағы бір отаны Ежелгі Греция. Грецияда туған лингвистикалық ой-пікір бүкіл Европа лингвистикасының қалыптасып дамуына күшті әсерін тигізді. В.Энгельстің «Греция мен Рим қалаған негіз болмаса, қазіргі Европа да болмас еді», - деген сөзін тіл біліміне байланысты айтуға болады. Тіл мәселелеріне байланыста сол елден бізге жеткен жазба материалдар жыл санауымызға дейінгі V ғасыр шамасынан басталады.

Ежелгі дәуір лингвистикасында ерекше екі түрлі күрделі проблема болды. Оның бірі-атау, ат қою, екіншісі-грамматикалық өнер (искусство) проблемасы.

Ат қою теориясы мен грамматикалық өнер теориясы Ежелгі Қытайда да болған. Сондай-ақ, грамматикалық өнердің де негізгі ілімі көне жазуы – иероглифке негізделген. Иероглифтік грамматикаларда морфема сөздер мағынасы, этимология мәселесі болмаса қалыпты грамматикалық әдебиеттердегідей грамматикалық категория мәселелері сөз болмаған. Қытай лингвистикасының өзіндік ерекшелігі, өзіндік дәстүрі де осында. Адамзат тарихында өзіндік орны бар Қытай жеріндегі грамматикалық ілімнің негізін салған әкелі-балалы Ван-Нянь-Сунь мен Ван-Инь-Чжи қытай тілі сөздерін мағыналы сөздер (шицзы), мағынасыз сөздер (сюйцзи) және көмекші сөздер (чждцзи) деп бөліп, сөздерді іштей зат есім, сын есім, етістік деп ажыратты [2, бб.]. Бірақ бұл тілде жазылып сақталған тарихи материалдар басқа тілдерге, әсіресе еуропалық тілдерге дер кезінде аударылмағандықтан, ғылым әлемінен шектеп қалып келеді. Лингвистикалық нұсқалар жағдайы да осындай. Сондықтан лингвистика тарихын зерттеген Европа ғалымдарының барлығы дерлік әңгімені Ежелгі Үндістан, Ежелгі Грециядан бастайды.

Ғалымдардың айтуына қарағанда Греция лингвистикасы Гомердің «Илиада» мен «Одиссея» жырының тілін зерттеуден басталады. Эллинизм дәуіріне дейін тілді лингвистикалық тұрғыдан емес философиялық тұрғысынан сөз еткен, философияға тәуелді соның ажырамас саласы деп есептеген ежелгі Греция философтарының бір ерекшелігі – тілді құдай жаратты деген діни көзқарасқа қарсы оны дүниеге келтірген адамның өзі деген пікірді уағыздауы.

Грамматикалық ілімнің философияның, логиканың ықпалынан босанып өз алдына дербес пән ретінде қалыптасуы Греция тіл білімінде филология дәуірі деп аталады. Грамматистердің александриялық мектебін қалыптастырып, грамматика ілімін дамытудың жоғарғы сатысына көтерушілер – Аристрах (б.д.д. 250 -150 ж), оның шәкірті Дионисий Фракийский, Апалони Дискол (б.э II ғ.) болды. Аристрах тілдегі сөздерді есім, етістік, есімше, член (артикль), есімдік, предлог, үстеу, жалғаулық деп сегіз топқа бөлген. Сөздерді тапқа бөлудің алғашқы грамматикалық үлгісі Д. Фракийский еңбегінен басталады. Бұл ғалым сөздерді тапқа бөлуде лексикалық – семантикалық және құрылымдық белгілерге сүйенген.

Осы уақытта да қолданылып жүрген зат, сын, сан есімдерді есім деген бір ғана талаумен атауда осы Фракийскийден басталады [3, 167б.]. А.Дискол синтаксис мәселелерін зерттейді. Дегенмен ежелгі Грецияда морфологияға қарағанда синтаксис аз зерттелген. Грецияны жаулап алған римдіктер тіл білімін дамытуға айтарлықтай үлес қоса алмады. Олар Александрия грамматистерінің ілімін өз тілдеріне сәйкестіндіріп қолданудан аса қойған жоқ. Рим грамматистерінің ішіндегі ең көрнектісі – Варрон (жыл санауымызға дейінгі I ғ. өмір сүрген), кейінірек Доната (IV ғ.) болды. Бұлар латын тілі грамматикасын жазғандар. Сонымен қатар олар латын тілінде болмауына байланысты артикльді сөз табы қатарынан алып тастауы арқылы сегіз сөз табын анықтады:

- 1) Есім;
- 2) Етістік;
- 3) Есімше;
- 4) Есімдік;
- 5) Үстеу;
- 6) Шылау;
- 7) Көмекші сөз;

8) Одағай [2, 7б.]. Орта ғасыр — адамзат қоғамы дамуының он шақты ғасырын қамтитын және прогресс тұрғысынан алғанда әр тектес болып келетін күрделі де шытырманьы көп дәуір.

Дүние жүзі ғылымы мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан халықтардың бірі – арабтар. Бұлардың жазбалары IV ғасырлардан басталады.

Арабтар – тіл ғылымының дамуында да елеулі роль атқарды. Орта ғасырлық

арабтардағы тіл білімінің ерекше дамыған кезі – халипат дәуірі деп аталатын VIII-XII ғасырлар шамасы. Арабтар үнді, грек лингвистикасының табыстарын жақсы пайдалана отырып, өз тілінің фонетикасын, морфологиясы мен лексикасын зерттеуге ерекше назар аударады. Фонетика саласында дыбыс пен әріп арасындағы өзгешеліктерді айқындайды. Дыбыстың физиологиялық сипатын ашуға көп көңіл бөледі. Кейбір ғалымдар жасалу орнына қарай дыбыстарды топқа бөліп қараған. Грамматика мәселесінде де (көрнекті өкілі–Сибавейхи, 796 ж. жазылған «Ал Китоб» деп аталатын еңбегінде), әсіресе сөздерді тапқа бөлуде араб ғалымдары Аристотельге еліктеген. Аристотель сияқты бұлар да сөздерді есім, етістік, жалғауыштар деп үш топқа бөледі. [7, 215-217б.].

XIX ғасыр лингвистикасындағы салыстырмалы-тарихи әдіспен тіл білімінің қалыптасуының алғашқы басқышы болды. Тіл білімі дамуының жаңа дәуірі тілді – дамып, өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп танумен ерекшеленді. Бұл ғасыр лингвистикасында бірнеше ағымдар мен мектептер, сондай-ақ салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде жазылған еңбектер дүниеге келді. «Жас грамматистер бағыты» деп аталатын көзқарас қалыптасты.

XX ғасыр тіл білімі «Жас грамматистерге» қарсы күресте туып қалыптасты.

XX ғасыр лингвистикасы – лингвистикалық ой-пікірлер дамуының жаңа кезеңі болып саналады [3, 12-35б.]. Міне, сонау ежелгі үнді, гректердің тіл туралы алғашқы еңбектерінен бастау алатын сөздерді түрлі топқа бөлу ілімі осылайша өзінің пайда болу, даму кезеңдерін бастан өткізді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972.- 175 б.
- 2 Мұхтаров С. Қазақ тіл біліміндегі сөз таптастыру теориясының қалыптасуы. Автореферат. Алматы, 1983.- 17 б.
- 3 Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. Алматы, 1983.- 283 б.
- 4 Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове), М.-Л., 1974. – 315 б.
- 5 Хасенова А. Қазақ тіл грамматикасы бойынша зерттеулер. Алматы, 1975. – 65 б.
- 6 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 1991. – 79 б.
- 7 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. Алматы, 1987. – 62 б.

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ӨЗГЕРУІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ КЛАССИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯЛАРЫ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Муратова Г.В. – магистрант МВА 7М04171 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

Қазіргі экономикалық дамудың ерекшелігі материалдық активтерге негізделген және түпкілікті өнімге бағытталған экономикадан білім экономикасына көшу болып табылады. Тән тенденциясы - бәсекелестік артықшылықтың табиғатын өзгерту, ол бүгінде компания қызметінің барлық салаларында білімді енгізуге және интеллектуалдық капиталды тиімді пайдалануға негізделген. Сондықтан экономикалық өсудің қазіргі теориясы экономикалық дамудың маңызды факторларының бірі ретінде интеллектуалдық капиталды таниды[1].

Экономистердің өндірісті сапалы дамытуға қатысатын негізгі факторларды неғұрлым толық есепке алуға ұмтылысы ғылыми айналымға «интеллектуалдық капитал» санатын енгізуге әкелді. Интеллектуалдық капитал теориясының мәні - бұл кәсіпорында жұмыс істейтін адамдардың шығармашылық ойлауына пайда әкелетін маңызды ресурс ретінде көзқарас қалыптастырады. Интеллектуалдық капиталдың негізін адамдар-идеялар тудыратын және технологиялар жасайтын мамандар, менеджерлер, ғалымдар құрайды.

«Интеллектуалдық капитал» түсінігін белгілі бір интеллектуалдық қызмет контекстінде адам интеллектісіне қарағанда кеңірек тұжырымдау әрекетін Дж.К.Гэлбрейт сонау 1969 жылы жасады. Содан бері оның анықтамасы бірнеше рет түзетулерге ұшырады [2]. Стюарт Т., Брукинг Э., Бузан Т., Доттино Т., Меанс Г., Нельсон Р., Сидней Дж. Винтер, Шнайдер Д., ал Ресейде - Ефремов В.С., Иноземцев В.Л. сияқты белгілі шетелдік ғалымдар.[3], Ленская С.А., Шаховская Л.С., Қазақстанда Әбдікерімова Г.И., Куланова Д.А., Ниязбекова Р.К. және т.б.

Интеллектуалдық капитал – ұйымның гетерогенді материалдық емес ресурстарын біріктіретін өте күрделі категория. Зерттеушілердің «интеллектуалдық капитал» түсінігін анықтауға деген әртүрлі көзқарастары ғылыми ортада ол туралы жалпы түсініктің ғана қалыптасуына әкелді. Нәтижесінде, қазіргі уақытта интеллектуалдық капиталға инвестициялардың тиімділігін тиісті дәрежеде анықтауға мүмкіндік беретін әдіс жоқ, бірақ инвестициялардың осы түрін бағалауға, сондай-ақ олардың қаржылық нәтижесін анықтауға бірыңғай тәсілдер жасалмаған.

Біздің көзқарасымыз бойынша, «интеллектуалдық капитал» категориясын К.Маркс бөлген «капитал» категориясының іргелі қасиеті – өзін-өзі өсіру құны анықтауы керек. К. Маркс құнның ақшалай және тауарлық формаларының өзгеруін модельдей отырып, өндіріс процесінде кірпінің өзін-өзі өсіру әсерін анықтайды, онда ол «мәнін өзгертеді, артық құнын қосады немесе өседі. Бұл қозғалыс кірпіні капиталға айналдырады» [4].

Брукинг Э. ұстанымына сәйкес, «интеллектуалдық капитал» термині материалдық емес активтерге сілтеме жасауға арналған, онсыз бәсекелестік артықшылықтарды арттыру жағдайында кәсіпорынның болуы мүмкін емес. Интеллектуалдық капиталдың құрамдас элементтері ретінде ол мыналарды қарастырады: адами активтер, интеллектуалдық меншік, инфрақұрылымдық және нарықтық активтер. Ал адами активтер деп кәсіпорын қызметкерлерінің бар ұжымдық білімдерінің жиынтығы, олардың шығармашылық қабілеттері, проблемаларды шеше білу қабілеті, көшбасшылық қасиеттері, кәсіпкерлік және басқару дағдылары түсініледі [5]. Келтірілген баға шығармашылық қызметте материалдық емес активтерді белсенді пайдаланатын тәжірибе тұрғысынан берілген, оларды бағалау мен басқару нақты жүзеге асырылатын болады. Бірақ интеллектуалдық капиталдың генезисін анықтау және талдау толығымен келтірілмеген.

Эдвинссон Л. және Мэлоун М. интеллектуалдық капиталды компаниялардың жасырын құны, бизнестің қаржылық құрамдас бөлігі, кірпі ғимараттарының көрінетін қасбетінің артында

жасырын даму шарттары ретінде анықтайды. Ол, біріншіден, адами капиталдан, яғни кәсіпорын қызметкерлерінің білімдері, практикалық дағдылары мен шығармашылық қабілеттерінің жиынтығынан, компанияның моральдық құндылықтарынан, еңбек мәдениетінен, екіншіден, техникалық және бағдарламалық қамтамасыз етуді, ұйымдық құрылымды, патенттерді, сауда маркаларын және т.б. қамтитын құрылымдық капиталдан тұрады, «компания қызметкерлеріне өндірістік әлеуетін іске асыруға мүмкіндік береді», сондай-ақ компания мен ірі клиенттердің арасындағы қарым-қатынастар. [6].

Букович В. және Уильямс Р. интеллектуалдық капитал мен білімді анықтайды, оның ішінде «ұйымның құны бар және онда жұмыс істейтін адамдарға кіретін немесе өндірістік процестерден, жүйелерден немесе ұйымдастырушылық мәдениеттен, соның ішінде белгілі бір адамдардың білімі мен дағдыларынан туындайтын барлық нәрсе. құндылықтар, мәліметтер базасы, әдіснамалар, бағдарламалық жасақтама, өндірістік тәжірибе (ноу-хау), лицензиялар, брендтер, сауда құпиялары және т.б.» [7].

«Интеллектуалдық капитал» ұғымында жаңа құнды өндірудің болмашы факторлары туралы қазіргі заманғы түсініктер шоғырландырылған. Осы ұстанымнан Т.Стюарт интеллектуалдық капиталдың келесі анықтамасын берді: «интеллектуалдық капитал - бұл жинақталған пайдалы білім», «компанияға құрылған, бекітілген және құнды мүлікті өндіру үшін пайдаланылатын интеллектуалдық материал. Ақыл мидың еркін әсер ететін күшінің әсерінен белгілі бір нысаны бар пайдалы нәрсе пайда болған кезде меншікке айналады: мәліметтер тізімі, мәліметтер базасы, процестің сипаттамасы және т.б.» [8]. Стюарттың пікірінше, интеллектуалдық капитал - бұл ойдан, формадан гөрі нақты білім. Бұл анықтама интеллектуалдық капиталдың мәні бухгалтерлер мен бағалаушылар пайдаланатын санаттармен сәйкес келмейтінін көрсетеді. Мазмұны жағынан бай және соңғысына қарағанда кеңірек.

Иноземцев В.Л. өзінің табиғаты мен өндіріс процесіне қатысу формаларына, кәсіпорындар шеңберіндегі ақпарат пен білім сияқты факторларға байланысты интеллектуалдық капитал пайда болады деп санайды. Оның құрамдас бөлігі ретінде ол адами капиталды (тәжірибе, білім, дағды, жаңашылдық қабілеті, жалпы мәдениет, компания философиясы, корпоративтік құндылықтар), құрылымдық капиталды (патенттер, лицензиялар, сауда белгілері, ұйымдық құрылым, мәліметтер базасы, электронды желілер) қарастырады [9]. Мұнда біз интеллектуалдық капиталдың генетикалық негіздеріне – адами капиталға жақындауды көреміз.

Кади И. интеллектуалдық капитал ақшалай бірліктермен өлшенетін және ұйымнан тыс өмір сүре алатын материалдық емес активтерден айырмашылығы, тікелей ақшалай бағалауға ие болмайтын және кірпі құрған компаниядан бөлінбейтін материалдық емес бөлігін біріктіреді деп санайды [10].

Осылайша, интеллектуалдық капиталдың әртүрлі анықтамаларын талдау көрсеткендей, көзқарастарға қарамастан, зерттеушілер ұқсас нәтижелерге - интеллектуалдық капиталды көп немесе аз гетерогенді элементтері бар конгломерат ретінде анықтауға келеді. Мұндай түсіндіру интеллектуалдық капиталдың сапалы сенімділігін анықтауға мүмкіндік бермейді, ол үшін оның әлеуметтік-экономикалық табиғатын зерттеуге жүгінуге қажет.

Интеллектуалдық капитал экономикалық қызмет процесінде жүзеге асырылатын қоғамның интеллектуалдық әлеуетімен анықталады және көбейтіледі. Қазіргі жағдайда белгілі бір елдің экономикалық әлеуетінің барлық компоненттері олардың ақыл-ой сыйымдылығын арттыру нәтижесінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды және бұл процесс жоғары технологиялармен байланысты салаларға ғана тән емес. Басқару шешімдері мен адамның шығармашылық белсенділігінің интеллектуалдық сыйымдылығы оның қызметінің барлық салаларында тез өсуде [11].

Адами капиталдың қазіргі заманғы теориясы Г.Беккердің келесі мәлімдемелерінде көрініс тапқан адами мінез-құлыққа экономикалық көзқарасқа негізделген: қабілеттерді, білімді, кәсіби дағдыларды, мотивацияны капиталға айналдыру жұмыс күшін сатып алу-сату, жұмысқа жалдау немесе қызметкерге сыйақы алу кезінде жүреді; адами капиталдың өсуі, еңбек өнімділігі мен өндірістің өсуіне оң әсер етеді; капиталды мақсатты пайдалану кезінде кәсіпорын қызметкерлерінің кірісі артады; табыстың өсуі болашақта тиімді пайдалану мақсатында білім

мен дағдыларды арттыру үшін қызметкерлердің денсаулығына, біліміне инвестиция салуға бастамашылық етеді [12].

Экономикалық категория ретінде интеллектуалдық капитал тек нарықтық экономикада, нарықтық жағдайда, капиталдың басқа нысандары сияқты, жұмыс қабілеті тек құнды ғана емес, сонымен бірге артық құнды да әкелетін тауар болған кезде ғана өмір сүре алатындығы маңызды. Нарық, құны бар нәрсені төлейді.

Біз интеллектуалдық капиталдың мәнін белгілі бір тауарларды, қызметтерді, кірістерді өндіру, өмір сүру деңгейін жақсарту, субъектілердің жеке экономикалық мүдделері негізінде әлемдік және аймақтық дамудың біркелкі еместігі мәселесін шешу мақсатында ғылымның прогрессивті дамуы негізінде ұтымды, тұрақты ұдайы өндіріс негізінде әр түрлі экономикалық субъектілердің қатынастар жүйесі ретінде анықтайтын М. Эскиндаровпен келісеміз [13]. Сондықтан біз адами капитал экономикалық санат ретінде көптеген белгілері бойынша негізгі капиталдың (машиналар, жабдықтар) белсенді бөлігімен сәйкес келеді деп айтуға құқылымыз: ол моральдық және физикалық тұрғыдан тозады, «ағымдағы және күрделі жөндеуді», жаңғыртуды және ауыстыруды талап етеді, өзінің құнының бір бөлігін өндірістік өнімге ауыстырады. Дәл осы жағдайлар 1960 жылдары Шульц Т., Беккер Г. және Денисон Е. «адами капитал» терминін ұсынуға итермеледі, бұл шын мәнінде бір құбылыстың қасиеттерін екіншісіне (капитал-адам) олар үшін ортақ белгіге сәйкес беретін метафора болып табылады.

Осылайша, интеллектуалдық капиталды экономикалық категория ретінде қарастырған жөн, ол кез-келген экономикалық субъект үшін салыстырмалы түрде тұрақты элементтер жүйесі болып табылады, бұл интеллектуалдық қызметтің жаңа өнімдерін жасау және қол жетімді өнімдерді жақсарту үшін қоршаған ортаны сапалы өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл санаттың мазмұны мен құрылымына адами капитал, қызметкердің интеллектуалдық еңбегінің нәтижесіне меншік құқығы, авторлық құқық, интеллектуалдық жалдау сияқты ұғымдар кіреді.

Интеллектуалдық капиталды дамыту қоғамды демократияландыруды, яғни жеке тұлға ретінде адамның азаматтық құқықтары мен бостандықтары жүйесін дамытуды, интеллект тасымалдаушысын білдіреді.

Біздің ойымызша, интеллектуалдық капиталдың экономикалық категория ретіндегі белгілері: адами, құрылымдық және тұтынушылық капиталдың органикалық бірлігі; ең алдымен жеке тұлғалардың интеллектуалдық қасиеттеріне негізделуі; жинақталуы; экономикалық ресурс ретінде интеллектуалдық капиталдан болашақ түсімдер түрінде болашақ экономикалық пайданың болуы және интеллектуалдық капиталдың жұмыс істеуі нәтижесінде басқа ресурстардан (еңбек, капитал, жер, кәсіпкерлік қабілеттер) болашақ түсімдердің ұлғаюы; интеллектуалдық капитал элементтерін пайдалану нәтижесінде күрделі және тұрақты технологиялық, қаржылық, бәсекелестік және басқа да артықшылық түрлерінің болуы.

Интеллектуалдық капиталдың экономикалық санат ретіндегі өзіндік қасиеттері ретінде мыналарды атап өтеміз: интеллектуалдық қызмет нәтижелеріне меншік құқығы мен авторлық құқықтар арасындағы айырмашылық; жеке және заңды тұлғалардың интеллектуалдық қызмет нәтижелеріне авторлық құқықтарының абсолюттік сипаты; интеллектуалдық қызметтің кейбір нәтижелеріне жеке және заңды тұлғалардың құқықтарының шектеулі қолданылу мерзімі (мысалы, интеллектуалдық рентаның қолданылу мерзімі); интеллектуалдық еңбек өнімдерінде ғылыми-техникалық прогрестің революциялық әсерін іске асыруға мүмкіндік беретін жаңалықтың, өнертапқыштық деңгейдің, түпнұсқалықтың, өнеркәсіпте қолданудың және тиімділіктің міндетті түрде болуы; шығармашылық еңбек өнімдерінің әмбебаптығы және олардың өндірістің барлық салаларымен органикалық байланысы, жеке және заңды тұлғалардың интеллектуалдық қызмет нәтижелерін бірнеше рет пайдалану мүмкіндігі және т.б.; интеллектуалдық еңбектің нақты өнімдерінің моральдық ескіруі.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда қоғам дамуының постиндустриалды сатысын сипаттайтын интеллектуалдық капитал мен ұғымдарды жан-жақты зерттеудің объективті қажеттілігі артып келе жатқанын атап өткен жөн, бұл сөзсіз қазақстандық экономиканы жаңғырту және инновациялық серпіліс мәселелерін сәтті шешуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии / Пер. с англ, под ред. Ковачин Л.Н. М.: Питер. 2001. С. 31-288
- 2 Гэлбрейт Д. Экономические теории и цели общества/ Под ред. акад. Иноземцева Н.Н. М.: Прогресс. 1979
- 3 Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. М.: Интеллект. 1998
- 4 Маркс К. Капитал. Т. 1, кн. 1. М.: Политиздат. 1988. С. 161.
- 5 Брукинг Э. Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии / Пер. с англ, под ред. Ковачин Л.Н. М.: Питер 2001. С.31-288
- 6 Эдвинсон Л. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании / Эдвинсон Л., Мэлоун М. . Новая постиндуст-риальная волна на Западе. Антология. М. 1999. С. 434
- 7 Букович У., Уилльямс Р. Управление знаниями: руководство к действию: Пер. с англ. М. 2002. С. 6.
- 8 Stewart T.A. Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. New York: Currency Doubleday. 1997. P. 67.
- 10 Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. М.: «Academia»- «Наука». 1998
- 11 Caddy I. Intellectual capital: recognizing both assets and liabilities. Journal of Intellectual Capital. Vol. 1. Number 2. 2000. P. 129—146
- 12 Просвирина И.И. Интеллектуальный капитал: новый взгляд на нематериальные активы. // Журнал «Финансовый менеджмент». 2004. № 4.
- 13 Becker G.S. The Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. N.Y. 1964
- 14 Эскиндаров М. А. Развитие корпоративных отношений в современной российской экономике. М.: Республика. 1999. С.188–195

КӘСПОРЫНДАРДА ІШКІ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ

*Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедра меңгерушісі
Асқарбеков Д.С. – магистрант МВА 7М04171 – Іскерлік әкімшілендіру БББ*

Алдыңғы тарауда берілген «жоспарлау» түсінігінің анықтамасы төмен-дегі негізгі кезеңдерден тұратын, жоспарлау үрдісінің кезектілігін (жоспар-лау барысы, оның мақсаты-шешім қабылдау) құру мүмкіндігін береді.

Кезең 1. Кез-келген жоспарлаудың бастамасында, ең алдымен мақсаттың белгіленуі (құрылуы) тұруы тиіс. Тәжірибеде, әдетте, кәсіпорынның әртүрлі деңгейлерінде бірнеше мақсаттардың болуы мүмкін, осылайша, әр-түрлі деңгей мақсаттары өзара келістіріліп, жоғарғы деңгей жоспары (жоспарлау үрдісінің аяқталуының ресми нәтижелері) келесі деңгейдің мақсаты болып табылатындығын айта кеткен жөн. Осылайша, біз әрқашан күрделі сатымен сипатталатын, мақсаттар жүйесіне ие боламыз.

- Мақсаттар жүйесі төменде келтірілген талаптарды қанағатандыруы тиіс:
- Шынайылық. Мақсат, оған қол жеткізуге болатындай болуы қажет. Тексеру жоспарды құру шегінде белгіленуі тиіс. Операциялық. Мақсат мазмұны, масштабы, уақыт шегі, күзіреті бойынша нақты болуы тиіс.
- Санаттылық. Санаттылық тәртіп айқын, түсінікті, болуы тиіс; бұл талапта мақсаттардың жүйелілігі мен жоспарлаудың қосымша жүйелерінің өзара байланысы көрінеді.
- Келісімділік. Жекелеген мақсаттар (бір көлденең деңгейдің) бірін-бірімен келісілген болуы тиіс. Әдетте, мақсаттар шеленістері де болуы мүмкін, бірақ ол белгіленген шекте ғана.
- Өзектілік. Ескірген мақсаттарды жаңарту қажет. Жоспар шынайы жағдаймен үйлестірілуі тиіс және мақсатты анықтауда кәсіпорынның сыртқы және ішкі жағдайларының өзгерісі ескерілуі тиіс;
- Дәлділік. Барлық мақсаттарды жоспарлау қажеттілігін болдырмас үшін, мақсаттар жүйесіне келтірілуі тиіс.
- Жүзеге асырылуы. Мақсаттар атқарушы бөлімшелерге (инстанцияларға) жүктеуге болатындай етіп анықталуы (құрылуы) тиіс.
- Тексеру мүмкіндігі. Мақсаттар жүйесі түсінікті (кәсіпорынның ресми терминдерімен емес, жалпыға түсінікті тілде) және құжатталған болуы тиіс, бұл оның қолжетімділігі мен анықтық қағидаларын жүзеге асыру мүмкіндігін береді.

Белгіленгеннен кейін, мақсаттар жүйесін одан кейінгі жоспарлау үдерісінен оқшау қарастыруға болмайды [1].

Бұл дегеніміз, мақсаттар жүйесін түзету мүмкіндігін қарастыру қажет, өйткені мақсат қол жетімсіз немесе жоғарғы деңгей мақсаттарымен шиленіс болуы мүмкін. Мұндай мүмкіндік мақсатқа жету үшін баламаларды (стратегиялар, бағыттар, іс-әрекеттер) іздеу кезеңінде беріледі.

Кезең 2. Мақсаттардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етудің, оны қолдаусыз, бірқатар баламалардың болуынсыз қойылған мақсатқа жету мүмкін емес. Сонымен қатар, баламалардың үлкен топтамалары бойынша мүмкіндігінше көп ақпараттар қажет, өйткені шешімдердің әртүрлі нұсқаларының қаралуынсыз, қандайда болмасын мәселе бойынша шешім қабылдау, әдетте, тиімсіз болып келеді.

Мақсат тиімді балама шығын мен табысты салыстыру тұрғысынан тиімді қолайлы жағдаймен алдыңғы кезекке қойылған жағдайда, минималды шығындармен жүзеге асырылуы мүмкін. Осылайша, мақсат белгіленгеннен кейін, оған жетудің мүмкін барлық нұсқаулары анықталуы тиіс.

Кезең 3. Үшінші кезеңде тек салыстырмалы балама нұсқалардың ішінен мақсатқа тиімді жету критерийлеріне сәйкес келетінін таңдау ғана қалады. Мұнда, стратегиялық және

тактикалық жоспарлау жүйелерінде олардың дамуды жоспарлау үрдісіне қатысты болуына тәуелсіз, шешім тиімділігінің критерийлері әртүрлі болатындығын ұмытпаған жөн.

Басқару шешімдері тиімділігінің екі аспекті ажыратылады: Мақсатты - ұйым мақсатына жету өлшемін көрсетеді, оларға жету әрекеттерінің образын айқындайды да, стратегиялық жоспарлау пәні болып табылады, сондықтан мақсатты тиімділікті стратегиялық деп толық айтуға болады.

Тиімділіктің стратегиялық аспекті үш факторды сипаттайды: мақсатты ойланым сапасы, яғни жоспарлы мақсаттардың сыртқы орта талаптарына, кәсіпорынның мүмкіндіктеріне және персонал мүдделеріне сәйкестігі; мақсаттық көрсеткіштерге жету үшін күш және ынта бағыттары, таңдалған стратегияның қойылған мақсаттарға сәйкестігі.

Мақсатқа жеңіспен жету критерийлері - сату көлемін максимумдеу (фирманың өсу критерийі); сату қарқынын максимумдеу; фирманың нақты активтерінің өсу қарқынын максимумдеу; тактикалық тиімділік факторы - өндіріске тартылған ресурстардың көлемі мен сапасының қатынасы, шығындарды минимумдеу критерийі.

Жоспарлаудың әрбір қосымша жүйесінде баламалар жиынынан таңдау, өзіне тән критерийлерге сәйкес жүзеге асырылады. Екінші және үшінші кезеңдерден, бірінші кезеңде түзетулер енгізу үшін, кері байланыс түзіледі.

Кезең 4. Жоспардың құрылу кезеңі басталады.

Кезең 5. Егер жоспар қабылданса, онда оның орындалуы мен бақылануы жүргізіледі. Бақылаудың жоспарлау үрдісіне қатынасы туралы әр-түрлі пікірлер бар, мысалы, бақылау-жоспарлаудың аяқталу кезеңі деп табылып, пікір бойынша ол жоспарлау үдерісіне кірмейді делінген. Бірақ, бақылау нәтижелерін талдау мақсатты анықтау және жоспар құру нұсқаларын бағалауда, яғни жедел жоспарлау мен жоспарлаудың келесі қайта басталуы кезеңінде бақылау нәтижелерінің басшылыққа алынуы туралы пікірді, баршылығы қолдайды. Бақылау - жоспарлау мен бір қатардағы, басқарудың маңызды функцияларының бірі, сондықтан бірінші де, екінші де үдеріс міндетті түрде басшылар мен жауапты басқарушылардың қатысуымен жүргізіледі. Ұйымдастырушылық тұрғыда, бұл логикалы, жоспарлаудың орындалуына қатысты кәсіпорын қызметінің нәтижелерінің талдауы жоспарлаушы-маманға беріледі [2].

Шаруашылық операцияларының барлық түрлері 1 кестеде берілген жеті негізгі бағыт бойынша бақылануы тиіс. Толықтық. Бақылау процедуралары арқылы, егер тауарлар жөнелтілген болса, онда нақты жүзеге асырылған операциялардың толық тіркелуі тексеріледі, яғни әрбір жөнелту құжаты шот-фактуралармен салыстырылады. Операцияның жүргізілуін растаушы құжаттарға (біздің жағдайымызда жөнелту туралы құжаттар), әдетте нөмір қойылады. Жөнелту туралы құжаттар нөмірлерінің кезекті есепке алынуы - бақылаудың сәйкес процедурасы (1 кесте).

Рұқсаттылық. Бақылау процедурасының көмегімен шаруашылықтың операцияларының есепке алынуына дейінгі, олардың рұқсат етілгендігі тексеріледі. Несиеге сатылымға берілген рұқсат, бұған мысал бола алады. Кей жағдайларда операцияларға рұқсаттылық маңызды емес, мысалы, кәсіпорын алған төлемге қандай рұқсат қажет. Әдетте, ешқандай. Әйтсе де, берілген мерзімнен кейін, тапсырыс берушілердің біріне жеңілдіктер беру үшін, сатылым бойынша жауаптының рұқсаты қажет.

Дәлдік. Бақылау процедуралары тіркелген сомалардың есептеу дұрыстығын тексеруде қолданылады. Жөнелтілген өнімдердің жөнелтім парағанда дұрыс көрініс табуын тексеру, өнім бірлігінің бағасын және жиынтық мәліметті тексеру мұндай процедураларға мысал бола алады.

Кесте 1 - Ішкі бақылау бағыттары

Бақылау бағыттары	Жалпы	Тексеру мысалы (алуға берілген шарттар)
Шынайылық	Тіркелген операциялар шын және құжат деректерімен тіркелген	Тіркелген операциялар шот-фактура, жөнелту құжаттары және клиент тапсырыстары деректерімен расталған
Толықтылық	Барлық нақты жасалған	Барлық жөнелту құжаттары нөмірленіп

ы	операциялар тіркелген, біреуі де тыс қалмаған	және шот-фактураға тіркелген.
Рұқсаттылық	Операцияларға немесе саясатына сәйкес ресми рұқсат берілген	50 000 теңге сомасына несиеге сатылымына алдын-ала рұқсат алынған
Дәлдік	Барлық сома тәртіпке сәйкес есепке алынды	Шот-фактураларда дұрыс сан көрсетілген; арифметикалық қателіктер жоқ
Жіктелінуі	Операциялар сәйкес шоттарға енгізілген	Кәсіпорын цехтарына жөнелтілген материалдар, зауыт ішілік айналым ретінде көрсетілген.
Есепке алу	Операцияларды есепке алу толық аяқталған	Барлық сатылымдар тапсырыс берушілердің субшоттарына жазылған
Кезеңділік	Операциялар сәйкес кезеңге жазылған	Ағымды кезеңнің сатылымдары сол кезеңге жазылған, ал келесі кезең сатылымдары болашақ кезең табысына енгізілген.

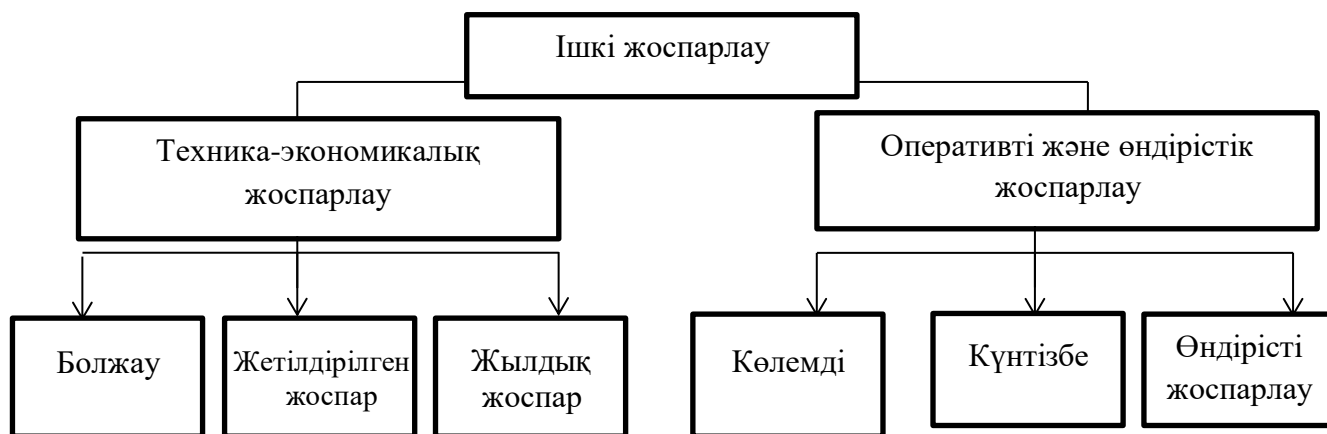
Жіктелінуі. Бақылау процедураларын жүргізуде операциялардың тапсырыс берушілердің субшотына енгізілуі тексеріледі. Жіктеуде кейде жазба дәлдіктерімен салыстырады, бірақ олардың айырмашылығы, дәлдік жазылған соманың дұрыс есептелінуін тексеруге қолданылады [3]. Осылайша, бақылау -жоспарлаумен бір қатардағы, басқарудың маңызды функцияларының бірі, сондықтан бірінші де, екінші де үдеріс, міндетті түрде басшылар мен жауапты басқарушылардың қатысуымен жүргізіледі. Ұйымдастырушылық тұрғыда, логикалық дұрыс жоспарлаудың орындалуына қатысты кәсіпорын қыметінің нәтижелік талдауы жоспарлаушы маманға беріледі. Қажеттіліктер қанағаттандырылғанан кейін, кәсіпорынның өзінің қоғамдағы рөлін орындады деп есептеуіне болады. Қазіргі заманда орталықтан басқару құралы ретінде болашаққа жоспарлауды дамытуға көбірек назар аударыла бастады. Болашаққа жоспарлау кәсіпорын қызметінің халықаралық деңгейдегі кешенді мәселелері бойынша шешім қабылдауына көмектеседі:

- капитал салымдары және оларды қаржыландыру көздерінің бағыттары және мөлшерін анықтау;
- техникалық жаңалықтарды және озық технологияларды енгізу;
- өндірісті әртараптандыру және өнімді жаңарту;
- жаңа кәсіпорындарды сатып алу шартымен шетелдік инвестицияларды іске асыру нысандары;
- жеке бөлімшелер және кадрлық саясат бойынша басқаруды ұйымдастыруды жетілдіру [4].

Кәсіпорынның ішкі жоспарлау барысында әр құрылымдық бөлімше немесе бөлім өндірістік қызметтің жоспарларын әзірлейді, содан кейін кәсіпорынның бас жоспарына байланысты болады. Басқару деңгейлері бойынша, өндіріс жоспарлары дүкен, бригада және т.б. Шағын кәсіпорындар әдетте өндірістік және шаруашылық қызметтің бас жоспарын әзірлейді. Кәсіпорын қызметінің ауқымы жоспарлау мүмкіндігін шектейді (немесе, керісінше, кеңейтеді). Ірі кәсіпорындар үшін жоспарлауды жүзеге асырудағы артықшылықтар бар, өйткені олар:

- а) үлкен қаржы ресурстарына мүмкіндіктері бар;
- б) жоғары білікті мамандарға ие және сыртқы мамандарды тарта алады.

Кәсіпорынның ішкі жоспарлауы екі кезеңге бөлінеді: техникалық және экономикалық жоспарлау (ТЭЖ) және операциялық-өндірістік жоспарлау. ТЭЖ компанияның өндірістік, әлеуметтік және кәсіпкерлік қызметтің жоспарларын, сондай-ақ оның жұмыс істеуінің техникалық және экономикалық көрсеткіштерін әзірлейді. ОӨЖ - бұл ТЭЖ-ны логикалық дамыту және белгілі бір жоспарлау кезеңінің өндірістік бағдарламасын орындау кезінде жүзеге асырылады (3 сурет).

сурет 3 - Кәсіпорынның ішкі жоспарлау жүйесі

Жоспарлы қызмет - қазіргі менеджменттің негізгі функцияларының бірі. Басқарудың орталықтанған жүйесі жоспарлы-экономикалық бөлім және кәсіпорындағы бухгалтерияға бөлінеді, өйткені ақша көбінесе есептеу функциясын орындайды. Нарықтық экономика жағдайында, кәсіпорын стратегиясының негізі кіріс пен шығысты жоспарлау болады; жоспарлаудың қаржылық аспектісі (бюджеттеу) жоспар жасау кезінде және оны нақтылап, орындау кезінде негізі болып табылады [5]. Жоспарлау басқарудың бастапқы кезеңі бола отырып, кәсіпорынның даму мақсатын таңдауға, әрекет ету бағдарламасын анықтауға, қойылған мақсатқа жету әдістері мен шараларын жасауға бағытталған үдерістен тұрады. Жоспарлау үдерісі бес кезеңге бөлінген.

Бірінші кезеңде болжау жүргізіледі, алдымен бар ресурстарды болжау мақсатында белгілі бір факторларға жүйелі талдау жасалады. Болжау жоспарға негізделген мүмкіндігін көрсетеді.

Екінші кезеңде кәсіпорынды дамыту баламасына таңдау жасалып, салыстыру жүргізіледі. Басқаруда қойылған міндеттің шешімі бірдей болмайды. Сондықтан, әртүрлі тұғырнамада баламаны бағалау қажет (пайдаланылатын ресурстардың табыстылығын, әлеуметтік-экономикалық мәнін және т.б.) және неғұрлым ыңғайлы баламасын таңдау.

Үшінші кезең - мақсатты қалыптастыру және міндетті қою. Мақсатты дәл анықтап, оған жету мерзімдерін анықтау қажет. Төртінші кезеңде жұмыстың сәйкес тізбегі мен әрекет ету бағдарламасы жасалады. Әрекет ету бағдарламасын жасау үшін қабылданатын міндеттердің орындалуының уақыт бойынша тізбектілігі мен кезектілігін бекіту қажет. Бесінші кезеңде бағдарламаны құндық бағалау және бірінші кезекте қаржылық ресурстарды бөлу жүргізіледі. Бухгалтерлік есептің басқа жүйесіне (неғұрлым тиімді) сүйенетін қазіргі әлемдік тәжірибеде бұл кезең бюджеттеу, яғни бюджетті қалыптастыру деп аталады. Ол өткен барлық материалдарды жалпылап, құндық түрде құжаттардың стандартты жинағы түрінде ұсынуға арналған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Казакевич, Т. А. Организация и планирование деятельности предприятий сервиса: учебное пособие для вузов / Т. А. Казакевич. - 2-е изд., доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2019. - 188 с.
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы: бекітілген. 2021 жылғы 12 желтоқсан, 827.
3. Комаров, С.И. Прогнозирование и планирование использования земельных ресурсов и объектов недвижимости: учебник для бакалавриата и магистратуры / С.И.Комаров, А.А. Рассказова. - Москва: Издательство Юрайт, 2019. - 298 с.
4. Невская, Н.А. Макроэкономическое планирование и прогнозирование в 2 ч. Часть 1: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н.А.Невская. - 2-е изд., испр. - Москва: Издательство Юрайт, 2019. - 310 с.

КӘСПКЕРЛЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Мұсабек М.М. – магистрант МВА 7М04171 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

"Инновация" ұғымы (ағылшынша "инновация" - инновация) өндіріс процесінде жаңа сапалы өзгерістерді анықтайды. Өндіріске ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердің көрсеткіштерін енгізумен байланысты жұмыс дәстүрлі түрде инновациялар мен инновациялық қызметті енгізумен ғылыми-техникалық прогрестің (оның жоғары технологиялық құрамдас бөлігі) бағыты ретінде ұсынылады. Қазіргі уақытта "инновация" ұғымының кең негізгі мәні бар.

Ғылыми және практикалық қолдану өнімдерде, процестерде, маркетингте, ұйымда өзгертілген және инновация саласына кіретін ғылыми-техникалық жаңалықтар мен өнертабыстарды қамтиды. Өзгерістердің айқын факторы-жаңа түрді немесе жаңа жетілдірілген өнімді, сондай-ақ жаңа технологиялық процестерді және жаңа адам қажеттіліктерін құрудың жаңа тәсілдерін қамтитын инновациялар, әзірлемелер.

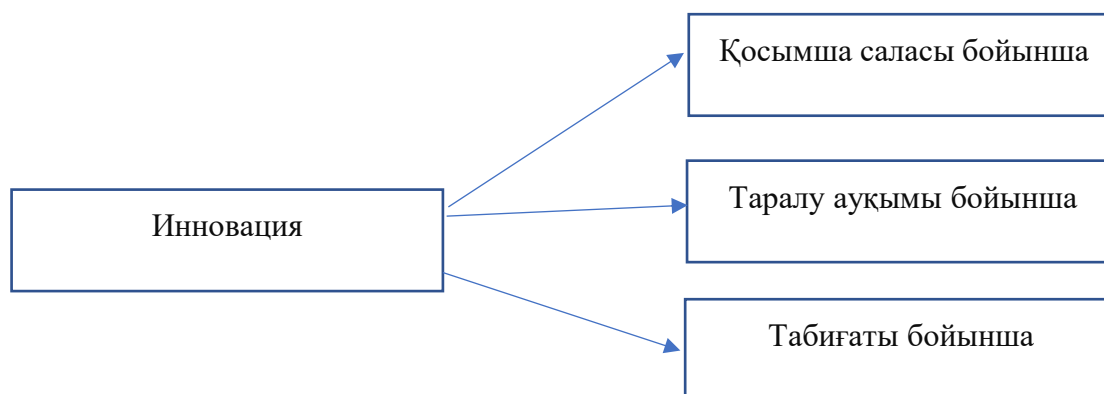
"Инновацияның" мәні ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданылғанына қарамастан, бүгінгі күнге дейін оның жалпы қабылданған анықтамасы жоқ. Авторлар, негізінен шетелдік (П.Друкер, Н.Мончев, Э.Мансфилд, И.Перлаки, М. Портер, Й.Шумпетер және т.б.), зерттеу объектісі мен объектісіне байланысты тұжырымдаманы - нәтиже ретінде және процесс ретінде түсіндіреді[1].

Шетелдік сөздердің қазіргі шетелдік сөздігінде ("Фраскати нұсқаулығы" халықаралық стандарттар жинағына сәйкес) инновация-бұл нарықта қолданылатын жетілдірілген немесе жаңа өнім, тәжірибеде, кәсіпорынның қызметінде немесе қызмет көрсету саласында қолданылатын жетілдірілген және жаңа технологиялық процесс түрінде алынған жаңа қызметтің аяқталған нәтижесі.

Ағылшын түсіндірме сөздігіндегі "инновация" ұғымы осылай түсіндіріледі: "өнімді жобалауға, өндіруге немесе сатуға кез-келген жаңа тәсіл, нәтижесінде инноватор немесе оның компаниясы бәсекелестерден артықшылыққа ие болады.

Инновация – бұл ең жаңа материалдарды, компоненттерді пайдалану, заманауи және жаңа процестерді енгізу, заманауи нарықтарды ашу, жаңа ұйымдастырушылық формаларды қолдану арқылы қолданылатын және қолданылатын барлық жаңа комбинацияларды жаңа біріктіру мен коммерцияландырудан тұратын өндірілетін функцияның маңызды алмастырушысы. Қазіргі мағынада "инновация" терминін бірінші болып қолданған Й.Шумпетер[2].

Айта кету керек, жаңа кіріспелерді, инновацияларды (инновацияларды) адам өмірінің барлық салаларында қолдануға болады. Инновацияның көптеген нұсқаларына сүйене отырып, оларды қолдану аясы, сипаты, таралу ауқымы бойынша ажыратыңыз (1-сурет).

Сурет 1-Инновациялар бөлімі

Қолдану саласында олар: ғылыми-техникалық, ұйымдастырушылық-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, Мемлекеттік-құқықтық болып бөлінеді. Жалпы ауқым бойынша олар: жаһандық, ұлттық, аймақтық, салалық және жергілікті болып бөлінеді. Табиғаты бойынша инновация эволюциялық және радикалды болып табылады (сурет 2).

Сурет 2 - Инновация функциялары

Қазіргі әлемде инновациялық қызметті сапалы жаңалығы бар және болашақта компанияның жаңа тұрақты жұмыс істеуін, жұмысы мен дамуын қамтамасыз ететін қолайлы өзгерістерге әкелетін іс-шара ретінде қарастырған жөн. Осылайша, жаңа өнімді ұйымдастырудың және сатудың жаңа идеялары, тіпті басында айтарлықтай пайда әкелмейді, болашақта өндірісті дамытуға серпін бере алады және осылайша жаңа жұмыс орындарын құруға ықпал етеді және халықтың табысының өсуіне әкеледі.

Дәстүр бойынша, экономикада инфрақұрылым материалдық өндіріс салаларының жұмыс істеуі үшін немесе қоғамның өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін қажетті жүйелер мен қызметтердің жиынтығын білдіреді. Бірінші жағдайда олар өндірістік инфрақұрылым (жолдар, порттар, қоймалар, байланыс жүйелері және басқалар), екіншісінде - әлеуметтік инфрақұрылым (мектептер, ауруханалар, театрлар) туралы айтады. Салалардың таза экономикалық жіктелуін пайдалана отырып, халық шаруашылығының инфрақұрылымдық салалары (көлік, байланыс, білім беру, денсаулық сақтау және т.б.) бөлінеді.

Кез - келген инфрақұрылымның басты ерекшелігін атап өту маңызды, атап айтқанда: инфрақұрылым-бұл өндірістік немесе әлеуметтік процестердің барлық субъектілеріне қызмет көрсететін мамандандырылған Ішкі жүйе. Осыған байланысты, инновациялық инфрақұрылым дегеніміз-әртүрлі ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін және инновациялық қызметке қатысушыларға белгілі бір қызметтер көрсететін барлық ішкі жүйелердің жиынтығы[3].

Айта кету керек, инновациялық инфрақұрылымды құру ұлттық экономиканың технологиялық және экономикалық даму деңгейіне байланысты. Дамыған өндірістік инфрақұрылымы бар елдерде өндірістің материалдық емес, материалдық емес факторларының рөлін арттырумен, қоғамды ақпараттандырумен сипатталатын софтизация процесі байқалады[4]. Софтизация қызмет көрсету саласының озық дамуымен байланысты.

Осылайша, Инновациялық процестерді қолдауға ықпал ететін консалтингтік, инжинирингтік, сервистік, ақпараттық қызметтер желісін құрудың нақты мүмкіндіктері қалыптасуда.

Инновациялық инфрақұрылымның міндеттеріне мыналар кіреді:

- объективті сараптама жүйесі негізінде жобаларды іріктеу;
- шағын инновациялық технологиялық бағдарланған фирмаларды дамыту үшін қолайлы бастапқы жағдайлар жасау;
- венчурлық жобаларды қолдау;
- перспективалы ғылыми-техникалық бағыттарды әзірлеуге қатысу жүйесі;
- ірі орталықтармен (соның ішінде франчайзингтік жүйе түрімен) өзара іс-қимыл тетіктерін қолдау;
- жоғары технологиялық жабдықтардың лизингін қоса алғанда, шағын инновациялық фирмаларды құру және дамыту үшін материалдық-техникалық базаны қалыптастыру;
- қаржы ресурстарын жинақтау, инновациялық, инвестициялық, венчурлік қорларды, инновациялық банктерді құру және т. б.;
- шағын фирмалардың дамуын, оларды халықаралық желілерге қосу мүмкіндігін қамтамасыз ететін ақпараттық желілерді құру;
- бәсекеге қабілетті ғылымды қажетсінетін өнімдерді, жоғары технологияларды құру және оларды нарыққа, оның ішінде әлемдік нарыққа жылжыту мақсатында жоғары білікті консалтинг, инжиниринг, аудит, жарнама, сараптамалық қызметтер алу;
- шетелдік серіктестер туралы ақпарат алуға, келісімшарттар жасасуға, оның ішінде халықаралық, халықаралық қорлар мен ұйымдарға өтінімдер беруге, халықаралық бағдарламаларға қатысуға көмек көрсету;
- ғылыми-техникалық салада кәсіпкерлікке оқыту.

Әдетте инновациялық инфрақұрылымның келесі түрлері (ішкі жүйелері) ерекшеленеді:

1. Қаржылық: қорлардың әртүрлі түрлері (бюджеттік, венчурлық, сақтандыру, инвестициялық), сондай-ақ басқа қаржы институттары, мысалы, қор нарығы, әсіресе жоғары технологиялық компаниялар бөлігінде.

2. Өндірістік-технологиялық: технопарктер, инновациялық-технологиялық орталықтар, бизнес-инкубаторлар және басқалар.

3. Ақпараттық: мәліметтер мен білім базалары және қол жеткізу орталықтары, сондай-ақ аналитикалық, статистикалық, ақпараттық орталықтар (яғни қызмет көрсететін ұйымдар);

4. Кадрлық: ғылыми және инновациялық менеджмент, технологиялық аудит, маркетинг саласында кадрларды даярлау және қайта даярлау жөніндегі білім беру мекемелері.

5. Сараптамалық-консалтингтік: зияткерлік меншік, Стандарттау, сертификаттау мәселелері бойынша қызметтер көрсетумен айналысатын ұйымдар, сондай-ақ жалпы және жекелеген салаларда (Қаржы, Инвестициялар, маркетинг, басқару) маманданатын консалтинг орталықтары.

Айта кету керек, инновациялық инфрақұрылымның "құрылғысы" инновациялық жүйенің негізгі сипаттамаларына айтарлықтай тәуелді. Бұл әкімшілік-командалық және нарықтық НЗМ инфрақұрылымдары айтарлықтай ерекшеленетінін білдіреді. Сонымен қатар, бұл айырмашылықтар мемлекеттің инновациялық салада жүргізетін жалпы қаржылық саясатына да байланысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Портер, Майкл, Э. Конкуренция. [Текст]: Пер. с англ. / Майкл Э. Портер. – М.: Издательский дом «Вильямс», Переиздание, 2015. – 608 с.

2 Schumpeter, J. A. (1939) Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process, McGraw-Hill Book Company Inc., New York.

3 Кенжегузин М., Барлыбаева Н. Финансово-экономические условия активизации инновационной деятельности. // Экономика и статистика.-2017.-№4.

4 Алимбаев А.А., Кравцов А.Г. НТП: рыночные рычаги воздействия // Известия АН РК. Серия общественных наук.-2018.-№4.

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА МЕДИЦИНАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Ембердиева Г.Ж. – магистрант МВА 7М04171 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

Әлемдік экономикада болып жатқан процестер бәсекелестіктің едәуір қатаюымен, оның гиперкәсіпкерлікке айналуымен сипатталады. Өнімді (көрсетілетін қызметтерді) өндірушілер арасындағы бәсекелестікті қатандатудың негізгі факторлары ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін пайдалану; еңбек өнімділігінің өсуін ұлғайту және шығарылатын өнімнің (көрсетілетін қызметтердің) сапасын арттыру үшін өндірісті дамытуға салынатын инвестицияларды тарту; инновациялық және ақпараттық технологияларды енгізу болып табылады.

Бәсекелестік - бұл басқарудың нарықтық тәсілі және капитал арасындағы бәсекелестіктің бір түрі және нарықтық қатынастардың барлық қатысушыларының қызметін үйлестіретін «көрінбейтін қол».

А.Смит былай деп жазды: «...нарықтық бәсекелестік бұл істі өрескел әділеттілікке сәйкес шешеді, ол нақты емес, қарапайым күнделікті істер үшін жеткілікті» [1].

А.Смит «бәсекелестіктің» мәнін былай сипаттады: «..әрине, бай адам, егер ол өзі өндіріс иесі болса, сол іспен айналысатындардың барлығына өте қауіпті көрші. Бірақ барлық басқа көршілер, олардың басым көпшілігі, олардың шығындарын тудыратын жақсы нарықтың арқасында пайда болады. Олар тіпті ол сияқты өнімдер шығаратын кедей жұмысшыларды ұрып-соғудан пайда көреді» [1].

Бәсекелестік теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосты: Д.Рикардо, Дж.С.Милль, Дж.Робинсон, Дж.Кейнс, Й.Шумпетер, Ф.А.Хайек Ф.Найт, К.Р.Макконнелл, С.Л.Брю, М.Портер, А.С.Головачев, И.М.Лифиц, Ж.Фидельман, С.Дедиков, Ю.Адлер, Р.А.Фатхутдинов, Царев В.В. және т. б.

Бәсекелестік мәселелерін шешуге түрлі мерзімді басылымдардағы көптеген оқулықтар, монографиялар мен мақалалар арналған. Талданған дереккөздерде «бәсекелестік» ұғымының көптеген анықтамалары табылды.

Барлық зерттеушілер бәсекелестікті күрделі экономикалық құбылыс ретінде сипаттайды, оның кез-келген ұйымның қызметіне және тұтынушылардың қалауына үлкен әсерін атап өтеді.

Бұл үлгі қарастырылған экономикалық категорияның іргелі экономикалық зерттеулер үшін маңыздылығын және әсіресе ұйымдардың қызметінде практикалық қолдану үшін маңызды екенін растайды. Әдеби дереккөздердегі «бәсекелестік» анықтамасының өзгерістері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Әдеби дереккөздердегі «бәсекелестік» анықтамасының өзгеруі

Автор	Анықтамасы
Й.Шумпетер	Бәсекелестік инновациямен ескі мен жаңаның бәсекелестігі ретінде[2].
Дж. Стиглер	Бәсекелестік - бұл жаңа күшке реакция процесі және жаңа тепе-теңдікке қол жеткізу тәсілі, оның мәні бәсекелестердің салыстырмалы артықшылықтар үшін күресі болып табылады [3].
Р. А. Фатхутдинов	Бәсекелестік - бұл белгілі бір нарықта (аумақта) жеңіске жету немесе бәсекелестерге қарсы күресте басқа мақсаттарға жету үшін заңнама аясында немесе табиғи жағдайда объективті немесе субъективті қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін өзінің бәсекелестік артықшылықтарымен субъектіні басқару процесі [4].
М. Портер	Бәсекелестік - жаңа тауарлардың, маркетингтің жаңа жолдарының, жаңа

	өндірістік процестердің және жаңа нарық сегменттерінің пайда болуының динамикалық және дамып келе жатқан процесі [5].
В. М. Круглик	Бәсекелестік - бұл әлеуметтік өндірістің пропорцияларын реттеу тетігі, өйткені бәсекелестіктің арқасында капитал салалар арасында қайта бөлінеді [6].
Г. Д. Антонов, О. П. Иванова, В. М. Тумин	Бәсекелестікті субъектілердің бәсекеге қабілеттілігінің нысаны, нарықтық тетіктің элементі, салалық нарықтың түрін анықтау критерийі, нарықтық ортадағы субъект қызметінің кешенді сипаттамасы ретінде қарастыруға болады [7].
А.С.Головачев	Бәсекелестік тек бәсекелестік пен нарықтық қатынастар процесінде көрінеді, зерттелетін объектінің бәсекелестік артықшылықтарымен сипатталады, яғни. нарықта ұсынылған ұқсас объектілермен салыстырғанда сатып алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі [8].
И. Лифиц	Бәсекелестік-нарықтық экономика субъектілерінің өзара бәсекелестігінің нысаны [9].
В.В. Квасникова, О. Н. Жучкевич	Бәсекелестік-бұл нарықтағы ұйымдардың максималды пайда немесе кіріс алу мақсатында тұтынушылардың қалауы бойынша бәсекелестігі [10].

Сонымен, осы зерттеу аясында бәсекелестікті мақсатқа жетуге ықпал ететін ресурстар шектеулі болған жағдайда біртекті мақсаттарға қол жеткізуге мүдделі шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы бәсекелестік ретінде анықтауға болады.

Денсаулық сақтау саласындағы бәсекелестік мәселесін алғашқылардың бірі болып М.Портер зерттеді. «Бәсекелестік» кітабының «Әлеуметтік мәселелерді бәсекеге қабілетті шешу» үшінші бөлімінде ғалым қиын сұраққа жауап іздейді: «Денсаулық сақтау саласында бәсекелестік проблемалары бар ма?». М.Портер былай деп жазды: «АҚШ-тағы Денсаулық сақтау саласындағы бәсекелестік Батыстың кез-келген индустриалды еліне қарағанда әлдеқайда дамыған» [5].

Р.Б.Салтман және Дж. Фигейрас «Еуропадағы денсаулық сақтау жүйесін реформалау» кітабында, «Заманауи стратегияларды талдау» бәсекелестіктің әртүрлі аспектілерін қарастырады, соның ішінде сақтандырушылар арасындағы жеке медициналық сақтандыру нарықтарындағы бәсекелестік. Олар былай деп жазады: «...жарналар тәуекелді ескере отырып түзетілген жағдайда да, сақтандыру компаниялары арасындағы бәсекелестік бағалар үшін нарықтық күреске емес, тәуекел деңгейі төмен клиенттерді іздеуге және тартуға бағытталған» [11].

Жағымсыз белгілері бойынша іріктеу процесі арқылы өздерін тәуекел тұрғысынан қолайлы деп санайтын адамдар өздерін үмітсіз тәуекелдерден қорғау үшін тым жоғары жарналар төлейтін сақтандыру жоспарларынан бас тартуды жөн көреді.

Осының нәтижесінде «өзін үмітсіз тәуекел деп ашық мойындайтын» және қорда қалуға мәжбүр болған адамдар үшін жарналар өсіп келеді. Тәуекел деңгейі төмен клиенттерді табуға тырыспайтын және жарналардың жоғары емес мөлшерлемелерін ұсынатын сақтандыру компаниялары «тәуекелді» клиенттер үшін тартымды болуы мүмкін, сондықтан нарықтан ығыстырылады.

Көптеген зерттеушілер бұрыннан қалыптасқан бәсекелестік теориясының жекелеген ережелерін денсаулық сақтау саласындағы ұқсас процеске бейімдеді. Денсаулық сақтау жүйесіндегі медициналық қызмет көрсетушілер арасындағы бәсекелестіктің пайдасына да, оған қарсы да сенімді дәлелдер бар.

Атап айтқанда, М.Портер келесі көзқарасты білдірді: «Реформаторларды таңқалдыратын құпия - бұл бәсекелестіктің әсерлі жетістіктеріне қарамастан, медициналық қызмет көрсету сапасын арттыратын инновацияларды енгізуде оның нәтижелері қарапайым емес. Алайда,

жағдайды мұқият талдау көрсеткендей, бұл бәсекелестіктің өзіне тән кемшіліктермен емес, бәсекелестіктің негізгі заңдарына қайшы келетін ынталандыру жүйесімен байланысты» [5].

Осылайша, денсаулық сақтау саласындағы бәсекелестікті дамытудың пайдасына сенімді дәлел - бұл медициналық ұйымдарды инновациялық өнімдерді әзірлеуге және енгізуге итермелейтін тиімді ынталандыру, соның арқасында олар төмен бағамен жоғары сапалы медициналық қызмет көрсететін болады.

Денсаулық сақтау саласындағы бәсекелестік медициналық қызметтер нарығының эволюциясының салдары болып табылады.

Медициналық қызметтің ерекше қасиеттеріне мыналарды жатқызуға болады: қоғамдық құндылық; материалдық болмау; қызмет көзінен және объектісінен бөлінбеу; медициналық қызметтің бөлінбейтіндігі; сапаның тұрақсыздығы; сақталмаушылық; түрлердің әртүрлілігі; кешенділік; ақпараттық асимметрия.

Осылайша, медициналық қызмет - бұл өзіндік ерекшеліктері бар «сеніммен» көрсетілетін қызмет: тұтынушы-пациент аурулардың профилактикасына, диагностикасына немесе оларды емдеуге бағытталған қандай қызметтер қолданылатынын және олардың кейіннен оның денсаулығына қалай әсер ететінін болжамайды. Бұл ретте сапасыз көрсетілген медициналық қызметтер орны толмас зардаптарға әкелуі мүмкін.

Әр түрлі дереккөздерде әр түрлі авторлар тұжырымдайтын «медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі» ұғымын анықтау нұсқалары 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 – «Медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі» ұғымын айқындау нұсқалары

Автор 1	Анықтамасы 2
Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы	Медициналық қызметтер нарығындағы бәсекеге қабілеттілік былайша айқындалады: көрсетілетін қызметтердің сапасы мен тиімділігін реттеу, өнім берушілерді аккредиттеу, кәсіби кадр даярлығы, медициналық технологиялардың экономикалық тиімділігін бағалау, пациенттердің көрсетілетін қызметтерге қол жеткізуін реттеу, фармацевтикалық нарықты реттеу, мемлекеттік сектордағы медициналық қызметтерге бағаларды реттеу, төлеушілерді реттеу, дәрігерлерді реттеу [12].
К.Н.Арабчиков	Денсаулық сақтау кәсіпорнының бәсекеге қабілеттілігі әлеуметтік-экономикалық тиімділік пен өзіндік инвестициялық тартымдылықты қамтамасыз ете отырып, сапалы медициналық қызметтерді нарықтық бағалар бойынша сатуға мүмкіндік беретін белгілі бір уақыт кезеңінде медициналық қызметтер нарығындағы жеке денсаулық сақтау кәсіпорнының салыстырмалы артықшылығын білдіреді [13].
О.К.Коробкова	Медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі - салыстырмалы ұғым, ол нарықта қалыптасқан нақты жағдайларға байланысты: медициналық қызметтер нарығының жай-күйі, қызмет түрлері, бағасы, сұраныстың бағаға тәуелділігі, пациентке медициналық қызмет көрсету шарттары [14].
В.Д.Селезнев, С.Д.Волков	Медициналық қызмет көрсетушілердің бәсекеге қабілеттілігі олардың өзгеретін шектеулер жағдайында қажетті нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған бәсекелестігі болып табылады. Шектеулер ресурстарға қол жеткізуден бастап, белгілі бір мемлекеттік құрылымдарға әсер ету мүмкіндігіне дейінгі қызметтің әртүрлі аспектілеріне қатысты [15].
И.М.Шейман	Медициналық қызметтерді сатып алушылар мен жеткізушілердің бәсекелестігі медициналық көмек көрсетудің неғұрлым ұтымды жүйесін қалыптастыру бойынша барлық денсаулық сақтау субъектілерінің мақсатты іс-қимылдарын толықтыруға және күшейтуге қабілетті [16].
К.А.Филиппов	Денсаулық сақтау саласындағы бәсекелестік бал өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы қарым-қатынастың жағдайы мен процесі

ретінде түсіндіріледі. науқастың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында денсаулық сақтау саласы немесе медицина қызметкерлері арасында бәсекелестік бар қызметтер [17].
--

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз қарастырылған дереккөздерде келтірілген анықтамалардың контент-талдауы негізінде әзірленген «медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі» деген келесі нақтыланған анықтаманы қолдануды ұсынамыз: «Медициналық ұйымның бәсекеге қабілеттілігі - бұл медициналық қызметтерді көрсететін ұйымдардың бәсекелестігі мен шектеулі өзара әрекеттесу моделі, олар өз кезегінде өзіндік қасиеттердің жиынтығына ие (қоғамдық құндылық, материалдық емес, сапаның тұрақсыздығы және т.б.) аурулардың алдын алуға, диагностикалауға, емдеуге және пациенттерді оңалтуға бағытталған қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырады және сол арқылы ұйымдарды әлеуметтік-экономикалық тиімділік пен инвестициялық тартымдылықты қамтамасыз етеді».

Медициналық қызметтер нарығының қазіргі жағдайы мақсатты және сыртқы нарықтағы бәсекелестіктің едәуір қатаюымен сипатталады. Сондықтан ұйымның коммерциялық табысына қол жеткізу үшін сыртқы және ішкі орта факторларын ескеріп, оның бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін артықшылықтарды іске асыру қажет.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік факторларын зерттеу мен талдауды шетелдік және отандық ғалымдар, мысалы Артур А.Томпсон, А.Дж.Стрикленд, М.Портер, А.С.Головачев, А.Г.Мокронос, И.Н.Маврина, В.В.Кантарович, А.А.Царев, Р.А.Фатхутдинов және басқа да.

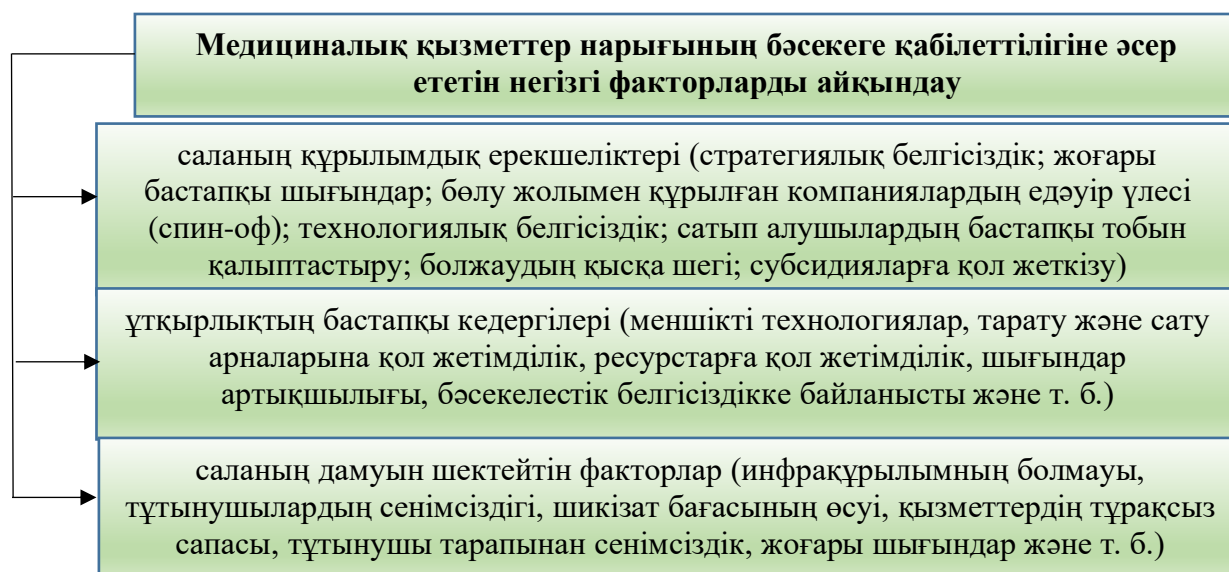
Дүниетанымдық көзқарас пен ғылыми көзқарастарға байланысты ғалымдар ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін факторлар тобын басқаша қалыптастырды.

Қазақстандық медициналық қызметтер нарығының дамуын талдау барысында қазіргі жағдайды жаңа тұтынушылық сұраныстардың, технологиялық инновациялардың және нарықты одан әрі дамыту үшін әлеуетті мүмкіндіктер жасайтын басқа да экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің әсерінен қалыптасатын немесе қайта қалыптасатын деп сипаттауға болатындығы анықталды.

М.Портер «Жаңа салалар құрылымында айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін екеніне қарамастан, олардың қалыптасу кезеңінде көптеген салаларға тән жалпы құрылымдық факторлар бар. Олардың көпшілігі бәсекелестіктің немесе ойынның басқа ережелерінің болмауымен немесе бастапқыда шағын көлеммен және саланың жаңалығымен байланысты» [18].

Жаңа салалардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін негізгі факторларды айқындау (біздің жағдайда бұл медициналық қызметтер нарығының жаңа жай-күйі) ұйымдар алдында тұрған стратегиялық таңдаудың негізгі баламаларын қарауға мүмкіндік береді (1-сурет).

Осылайша, дамып келе жатқан немесе қалпына келтіріліп жатқан медициналық қызметтер нарығында жұмыс істейтін ұйымдар әртүрлі қиындықтардың шектеулері мен проблемаларына тап болады. Олардың себептері ұйымдардың экономикалық факторларға және сатып алушыларды олардың өніміне немесе қызметіне көшуге ынталандыру қажеттілігімен байланысты дамудың сыртқы жағдайларына тәуелділігі болып табылады

Сурет 1 – Денсаулық сақтау саласының бәсекеге қабілеттілік факторлары

Әрі қарай, біз құлдырау кезеңіндегі бәсекелестіктің құрылымдық факторларын толығырақ қарастырамыз, өйткені дәл осындай жағдайларда медициналық ұйымдар елдегі қиын экономикалық жағдайға байланысты.

М.Портер атап өткендей, «Құлдырау кезеңіндегі бәсекелестікке сұраныстың төмендеуі және нарықтың қалған сегменттерінің сипаттамалары әсер етеді» [18].

Сұраныс факторларына ол белгісіздікті, құлдыраудың қарқыны мен сипатын, қалған сұраныстың құрылымын, сұраныстың төмендеу себептерін (технологиялық алмастыру, қажеттіліктердің өзгеруінің демографиялық факторлары) қамтиды. Сұраныстың төмендеуінің ықтимал себепін анықтау ұйымдардың болашақ немесе кейінге қалдырылған сұраныстың ықтимал деңгейін дұрыс бағалауының кілті, сондай-ақ оның қалған сегменттерінің пайда деңгейінің көрсеткіші бола алады.

И.А.Тогунов «Медициналық ұйымның (дәрігерлік практиканың) бәсекеге қабілеттілігі: бағалау мен басқаруға әдіснамалық тәсілдер» мақаласында «емдеу-профилактикалық мекеменің (дәрігерлік практиканың) ішінде Бәсекеге қабілеттіліктің белгілі бір критерийлерін іздеу және зерттеу бүгінгі күні озық («реактивті») өндірісті ұйымдастыру жөніндегі басқарушылық шешімді іске асыру жоспарында неғұрлым қолжетімді және нәтижелі» деп атап өтті медициналық қызмет [19].

Автор «жеті функция жүйесі» негізінде бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтайтын медициналық ұйымдар жағдайының сипаттамаларын анықтайды.

К.Н.Арабчиков мемлекеттік емес медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтайтын факторлардың екі тобын анықтайды: факторлардың бірінші тобы ішкі орта деңгейінде қалыптасады; екіншісі-жедел және стратегиялық деңгейлерде қалыптасады [13].

Біздің көзқарасымыз бойынша, К.Н.Арабчиков ұсынған медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік факторларын топтастыру тәсілі ең қолайлы болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінің негізінде біз медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің сыртқы факторларын олардың медициналық ұйымдарға әсер ету ауқымына қарай және саланың ерекшелігін ескере отырып ішкі факторларды қосымша жүйелеуді жүргіздік, сондай-ақ медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіштерінің құрамын айқындадық (3-кесте).

Кесте 3 – Медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік факторлары

СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАР	<p>- халықаралық деңгей (Қазақстанның халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуы, денсаулық сақтау саласындағы нормативтік-құқықтық және институционалдық базаны жетілдіру және т. б.);</p> <p>- мемлекеттік деңгей (денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясат жаңа медициналық және ақпараттық технологияларды дамыту, интеграцияланған денсаулық сақтауды қалыптастыру, кадрлық әлеуетті нығайту; мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту, медициналық және қосымша кәсіптік білім беру жүйесін реформалау, жаңа ақпараттық-медициналық технологияларға инвестициялар және т. б.);</p> <p>- өңірлік (табиғи, климаттық факторлар, ресурстық базаның жай-күйі, инфрақұрылым, өңірдегі демографиялық және әлеуметтік саясат, халықтың салауатты өмір салтына, аурулардың алдын алуға және денсаулықты нығайтуға бейімділігі және т. б.).</p>	
ІШКІ ФАКТОРЛАР	РЕСУРСТЫ Қ ӘЛЕУЕТ	<p>қаржылық (ресурстарды пайдаланудың тиімділігі; мемлекеттік тапсырманы орындау; Денсаулық сақтау ұйымының ММС жүйесіне қатысуы, стационарлық көмектің көлемі және т. б.)</p> <p>кадрлық (кадрлар құрамы, персоналды кәсіби дамыту, қолданыстағы ынталандыру жүйесінің болуы және т. б.)</p> <p>материалдық-техникалық (диагностикалық жабдықтармен жарақтандыру деңгейі; төсек қорының құрылымы, дәрілік препараттар мен медициналық бұйымдардың болуы және т.б.)</p> <p>медициналық қызметтердің қолжетімділігі және сапасы (пациенттер логистикасын ұйымдастыру, пациенттерге сыпайылық және ықыласты қарым-қатынас, болу жайлылығы)</p> <p>- ақпараттық технологияларды қолдану (телемедицина, электрондық денсаулық сақтау жүйесі және т. б.);</p> <p>- стационарды алмастыратын медициналық көмекті дамыту;</p> <p>- жоғары технологиялық медициналық көмекті дамыту.</p>

3-кестеден медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін сыртқы факторларға ұйымдар әсер ете алмайтын факторлар жатады.

Сонымен, медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігінің жоғарыда келтірілген сыртқы және ішкі факторларының негізінде бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерін қалыптастыруға және олардың негізінде медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістемесін жасауға болады.

Бәсекеге қабілеттілікті сандық бағалау әдістерін әзірлеу және қолдану медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін тиімді басқарудың басты шарттарының бірі және нарық субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігіне салыстырмалы талдау жүргізу үшін негіз болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда бәсекеге қабілеттілік критерийлерінің бірыңғай номенклатурасы ғана емес, сондай-ақ ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалаудың жалпы қабылданған әдістемесі де жоқ, бұл ұйымның бәсекеге қабілеттілігін басқару бойынша шешімдер қабылдау процесінде елеулі проблемалар туғызады.

Ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалауға бірыңғай әдіснамалық тәсілді енгізу күрделілігі мынадай себептерге байланысты:

– «кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі» ұғымының мәні мен мазмұны әртүрлі дереккөздерде әр түрлі түсіндіріледі, кейде анықтамалар мүлдем қайшылықты сипатқа ие, өйткені авторлар ұқсас жағдайларда ұйымдардың мінез-құлқының әртүрлі формаларын қарастырады;

– әлемдік практикада сыналған және ұйымдар пайдаланатын бәсекеге қабілеттілікті өлшеудің көптеген әдістері ғылыми тәсілдер мен теориялық ережелерге негізделмеген;

– бәсекеге қабілеттілікті бағалау үшін кейбір ұйымдар өздерінің даму әдістерін қолданады. Сонымен бірге, олар басқа ұйымдар үшін белгісіз болып қалады, сондықтан нәтижелердің сенімділігін анықтау мүмкін емес;

– бағалаудың мақсаттарына, міндеттеріне және шарттарына байланысты ұйымның бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалауға қатысатын критерийлер саны айтарлықтай өзгереді;

– ұйымның бәсекеге қабілеттілік факторларын талдау процесінде сандық көрсеткіштермен қатар сапалық көрсеткіштер де қолданылады, бұл бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалау үшін салыстырмалы талдау әдістерін қолдануды қиындатады.

Отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың көптеген тәсілдері ұсынылған, олардың көмегімен ұйымдардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін есептеу ұсынылады. Зерттеушілер ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін маркетинг, факторлық, жан-жақты және басқа да ғылыми тәсілдер арқылы бағалайды.

Мысалы, Р.А.Фатхутдинов былай деп жазады: «Бәсекеге қабілеттілікті бағалау тәсілдері стратегиялық және тактикалық маркетинг кезеңдері үшін бірдей бола алмайды. Стратегиялық маркетинг сатысында тауарлардың өмірлік циклінің бірінші кезеңі (кеңістіктік аспект) және басқарудың бірінші функциясы (уақытша аспект) ретінде ұзақ кезеңге арналған бәсекеге қабілеттілік нормативтері әзірленеді, ал тактикалық маркетинг сатысында өндірушіде материалдандыру және нарықта стратегиялық бәсекеге қабілеттілік нормативтерін өткізу, сондай-ақ осы нормативтерді түзету жөніндегі жұмыстар орындалады. Сондықтан, стратегиялық маркетинг сатысында ұйымның бәсекеге қабілеттілігін өлшеу кезінде басымдық динамикалық тәсілге, өткеннің негізінде қазіргі кездегі болашақ жағдайларды болжауға берілуі керек» [4].

К.Н.Арабчиков қаржы-экономикалық көрсеткіштер мен қаржы ағындарын бағалауға негізделген жеке денсаулық сақтау кәсіпорнының бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың екі кезеңдік әдістемесін пайдалануды ұсынады [13].

- Бірінші кезең жеке денсаулық сақтау кәсіпорнының ішкі бәсекеге қабілеттілігін бағалау болып табылады.

- Екінші кезең шеңберінде денсаулық сақтау кәсіпорнының нарықтық құнын бағалау жүргізіледі (сыртқы бәсекеге қабілеттілік), оның бірқатар ерекше белгілері бар және бірінші кезең деректеріне негізделеді.

И.В.Оловянишникова ақылы медициналық қызметтердің сапасына жеке баға береді, ол медициналық персоналдың кәсібилігін, қолданылатын медициналық технологияларды және басқа да объективті сипаттамалар мен мән-жайларды ғана емес, сонымен қатар пациенттің жеке ерекшеліктерін, көрсетілген медициналық қызметтерді субъективті қабылдауын, медициналық персоналдың назарын, пациентке қамқорлық пен жеке көзқарасты ескереді.

Сапаны басқару әдістері негізінде медициналық қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін бағалау алгоритмін Н.В.Данилюк ұсынады [20].

Бәсекеге қабілеттіліктің интегралды индексін есептеу үшін Н.В.Данилюк жағдайға байланысты әртүрлі формулаларды қолдануды ұсынады. Автор қызметтің атрибуттарын іздеудің қарапайым құрылымын қолдануды бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың осы әдісінің артықшылығы деп санайды; тұтынушылар бағалайтын әр атрибут үшін қанағаттанудың арақатынасын ескеру [20].

Автор ұсынған сапаны басқару әдістеріне негізделген медициналық қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін бағалау алгоритмі тек ақылы қызметтер нарығының ерекшелігін ескереді, онда пациенттің оған көрсетілген медициналық қызметтен қанағаттану дәрежесі маңызды рөл атқарады және керісінше мемлекеттік медициналық ұйымдардың ерекшеліктерін елемейді.

3-суретте медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістемесінің алгоритмі көрсетілген.

Сурет 3 – Медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістемесінің алгоритмі

Теориялық зерттеулерді растау және бәсекелестік стратегияның негізгі нұсқасын одан әрі таңдау үшін біз медициналық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістемесін жасадық:

- медициналық қызметтер нарығындағы ұйымның нақты жағдайын анықтау;
- бәсекеге қабілеттілікке теріс әсер ететін «проблемалық нүктелерді» белгілеу;
- ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің стратегиялық бағыттарын қалыптастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смит, А. Исследование о богатствах народов [Текст]. – М.: Ось-89, 1997. – С. 35.
2. Эданов, А.Ю. Конкуренция: теория и практика [Текст]: учеб.-практич. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем», изд-во «ГНОМ-ПРЕСС», 2013.
3. Стиглер, Дж. Совершенная конкуренция: исторический ракурс [Текст] // Вехи экономической мысли: теория фирмы: В 3 т. / под ред. В.М.Гальперина. – СПб.: Экон. шк., 2013. – Т. 2. – С. 300.
4. Фатхутдинов, Р.А. Управление конкурентоспособностью организации [Текст]: учебник /Р.А.Фатхутдинов. – М.: Изд-во Эксмо, 2015. – 544 с.
5. Портер, Майкл, Э. Конкуренция. [Текст]: Пер. с англ. / Майкл Э. Портер. – М.: Издательский дом «Вильямс», Переиздание, 2015. – 608 с.
6. Конкурентоспособность предприятия (фирмы) [Текст]: учеб. пос. / В.М.Круглик.; Под общ. ред. В.М.Круглик. – М.: НИЦ ИНФРА-М; Мн.: Нов. знание, 2013. – 285 с.
7. Управление конкурентоспособностью организации [Текст]: учеб. пособие / Г.Д.Антонов, В.М.Тумин, О.П.Иванова. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2017. – 300 с.

8. Конкурентоспособность организации [Текст]: учеб. пособие /А.С.Головачев. – Минск: Выш. шк., 2012. – 319 с.
9. Лифиц, И. М. Конкурентоспособность товаров и услуг [Текст]: учеб. Пособие / И.М.Лифиц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшее образование; Юрайт-Издат, 2014. – 460 с.
10. Конкурентоспособность товаров и организаций. Практикум [Текст]: учеб. пособие / В. В. Квасникова, О.Н.Жучкевич. – Минск: Новое знание; М.: ИНФРА-М, 2013. – 184 с.
11. Салтман,Р.Б. «Реформы системы здравоохранения в Европе. Анализ современных стратегий» [Текст] / Р.Б. Салтман., Дж. Фигейрас. – М.: ГЭОТАР МЕДИЦИНА, 2015. – 432 с.
12. Регулирование предпринимательской деятельности в системах здравоохранения европейских стран [Текст] / ред. Р.Б.Солтман, Р.Буссе, Э.Моссиалос / Пер. с англ. – М: Издательство «Весь Мир», 2012. – 272 с.
13. Арабчиков, К.Н. Формирование конкурентоспособности предприятий частной системы здравоохранения [Текст] / К.Н.Арабчиков // Менеджер здравоохранения. – 2016. – № 4.
14. Коробкова, О.К. Совершенствование конкуренции на рынке медицинских услуг[Текст] / О.К. Коробкова // Гуманизация образования. – 2015. – №3. – С. 100–106.
15. Селезнев, В.Д. Проблемы конкуренции в российском здравоохранении [Текст] // Экономика и экологический менеджмент / В.Д. Селезнев, С.Д. Волков. – 2016. – №1.
16. Шейман, И. М. Теория и практика рыночных отношений в здравоохранении [Текст] / И. М. Шейман; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2018. – 318 с.
17. Филиппов, К.А. Развитие конкуренции в сфере здравоохранения [Текст] / К.А.Филиппов // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. – 2013. – № 1 (22). – С. 215–218.
18. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов [Текст] / Майкл Е. Портер; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2015. – 454 с.
19. Тогунов, И.А. Конкурентоспособность медицинской организации (врачебной практики): методологические подходы к оценке и управлению [Текст] / И.А.Тогунов // Менеджер здравоохранения. – 2016. – № 4. – с. 34–37.
20. Данилюк, Н.В. Обеспечение конкурентоспособности организаций сферы услуг на основе методов управления качеством [Текст]: дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Данилюк Н.В. – Санкт-Петербург, 2011. – 153 с.

ӨНДІРІСТІК ӘЛЕУЕТТІ БАҒАЛАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ

*Абдикеримова Г.И. – э.ғ.к., «Экономика» кафедрасының профессоры
Тасболат Б.Ш. – 7М04110 «Экономика» БББ магистранты*

Экономикалық қатынастардағы өзгерістер және құрылыс өндірісінің шарттары және көбінесе ресурстық әлеуетін анықтау бойынша әдістемелік негіздерді тереңдетіп зерттеу және нақтылауды, сондай-ақ өндірістің тиімділігімен қарым-қатынасын бағалауды талап етеді. Құрылыс кәсіпорындарының және өңірлерінің өндірістік әлеуетінің мәнін теориялық негіздеу, оның сандық анықтауы және өндірістік қатынастарды реттеуде практикалық қолдану мәселесі өзекті болып қарастырылады.

«Эффект» термині ресурстарды нақты инвестициялау нәтижесінде алынған нәтижені бағалау үшін пайдаланылады. Өндірістің негізгі экономикалық санат ретінде өнімділігі және экономикалық теорияның негізгі тұжырымда-маларының бірі материалдық тауарларды, оның сандық және сапалық аспектілерін көбейту процесінің тиімділігін көрсетеді және тиісті әсердің ағымдағы және қайталанбайтын шығындарға қатынасын көрсетеді. Демек, өндірістің тиімділігі - барлық өндіріс режимдерінде эффекттің абсолюттік шамасы қалай өзгертетініне қарамастан, тиімділік пен ресурстар арасындағы өзара қарым-қатынасты білдіретін жалпы экономикалық санатболып қарастырылады[1]. Өндірістің тиімділігін арттыру негізінен, мемлекетті жетілдіру жолдарын іздеу және кәсіпорынның әлеуетті мүмкіндіктерін пайдалану есебінен жүзеге асырылады.

Экономикалық ғылымда құрылыс индустриясының потенциалы 2000-шы жылдардың басында қолданыла бастады, содан кейін 2010 жылы бекітілді және табиғи ресурстармен тығыз қарым-қатынас жасау түпкілікті нәтижелерге байланысты болып есептелді. Тиімділік теориясы дамығандықтан, нәтижелерді ресурстық әлеуеттер жиынтығымен салыстыру мәселесіне көп көңіл бөлінді.

«Потенциал» термині (лат.т - күш) - көздер, мүмкіндіктер, құралдар, қорлар; нақты мақсатқа жету; адамның, қоғамның, белгілі бір аймақта проблеманы шешу үшін қолданылуы мүмкін. Ол осы санаттағы мазмұны өнімді күштер, өз мақсатына ие және өндірістің өзіндік нәтижелеріне әсер етеді, олар белгілі бір өнімді ресурс ретінде ұсынылуы мүмкін. Өндірістік процестің бастапқы нүктесі бола отырып, ресурстар оған әртүрлі комбинацияда кіре алады және әртүрлі түпкілікті нәтижелерге қол жеткізе алады[2].

Қуаттылықтың негізгі белгілерінің бірі ретінде «ресурстың сандық және сапалық сипаттамаларының жиынтығы», сондай-ақ олардың белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін өндірістік процестерде қолданылатын және көрінетін функционалдық қасиеттері. Экономикалық қарым-қатынастардың әртүрлі кезеңдерінде әр түрлі түсіндірулер болды: өндіріс, ресурс, экономикалық, аймақтық т.б.

Көптеген экономистер анықтағандай, өндіріс қуаттылығы кәсіпорынның санының, сапасының және еңбек, материалдық, табиғи ресурстардың үлесіне, сондай-ақ оларды қайтару деңгейіне байланысты құрылыс өнімдерінің өндірісіне объективті қабілеттілігі, шаруашылықтың жұмыс істеуінің объективті шарттары, атап айтқанда мамандандыру бағыты (ірі және шағын бизнес).

Осылайша, өндірістік әлеует өндіріс тәсілі ретінде қарастырылады, өндірістің ықтимал көлемін есепке алмай, өндіруші күштердің әрбір элементі белгілі бір өндірістік ресурс ретінде ұсынылуы мүмкін, ол ресурстардың біртұтас жиынтығының ажырамас бөлігі, тиісті мақсаттарға ие және нәтижелерді әртүрлі жолдармен қозғайды.

Дегенмен, бірқатар жағдайларда, өндірістік ресурстардың саны мен сапасына ұқсас құрылыс компаниялары әртүрлі нәтижелерге қол жеткізеді. Өйткені, өндіріске ие бола отырып, ресурстар әртүрлі комбинацияда және өндірістегі әртүрлі концентрацияда бағытталуы мүмкін.

Егер ұзақ мерзімді ресурстарды пайдалану туралы айтатын болсақ, кез-келген өндірісте қажет болатын көбею деңгейіне жетудің әртүрлі деңгейін ескеруіміз керек.

Кейбіреулер «өндірістік қуат» ұғымымен «өнімділік потенциалы» ұғымын айқындайды және оны өндірістің максималды көлемі ретінде анықтайды, яғни оның интеграцияланған күші белгілі бір кезең ішінде бір мезгілде және дәйекті жұмыс істейтін қуаттардың жиынтығын шығара алатын шығарылым көлемінде нақты айқындайды.

В.Л. Аничин «өндірістік мүмкіндіктер» синонимі ретінде өндірістік әлеуеттің тұжырымдамасын анықтады, ол кез-келген сәтте табиғи есептеудегі өндіріс көлемімен көрсетілуі мүмкін[3]. Оның пікірінше, өнімнің белгілі бір түрлерін өндіру көлемінде көрсетілетін өндірістік мүмкіндіктер ретінде потенциалды түсіндіруге қарсы негізгі дәлел, оның ішінде жұмыс істеу факторларының жиынтығын модельдеу, мұндай тұжырымның бірқатар әдістемелік қиындықтарын шешеді.

Американдық ғалымдар Кэмпбелл Р. Макконнелл мен Стэнли Л. Бро ұсынған өндірістік әлеуетті анықтауға келіседі - бұл «экономиканың қолда бар ресурстарды толық пайдалануымен өндіре алатын нақты өнім көлемі». Осы саладағы зерттеулерде «өндіріс» және «ресурстық» ұғымдар жиі қиылысады. Соңғысы - әр ресурстың саны, сапасы, ішкі құрылымы бойынша айқындалатын еңбек, табиғи және материалдық шығындар жиынтығы[4]. Алайда, ресурс өндіріс процесіне тартылған ресурстар санына және сапасына байланысты өндірістің негізі болса, онда өндірістік және ресурстық әлеует тығыз қарым-қатынаста болады, немесе тіпті бірінші болады. Ресурс құрамдас бөлігін нақты талдаусыз, олар өндірістік әлеуеттің есептелген бөлігіне кіре алмайды. Сонымен бірге, өндіріс жағдайындағы айырмашылықтарды ескере отырып, әртүрлі өндіріс жағдайында кейбір ресурстар әртүрлі әрекет етеді.

Өнімділік әлеуетін пайдаланудың тиімділігі, атап айтқанда теңгерім дәрежесі және оның элементтерінің әрқайсысын пайдалану тиімділігі тұтастай алғанда өндірістің тиімділігін құрайды[5]. А.Шафронованың пікірінше, тиімділік кәсіпорынның өндірісті іске асырудағы ресурстық әлеуетін пайдалану дәрежесін білдіреді, яғни тиімділіктің өсуі негізінен тұтынылған ресурстардың тиімділігін максималды арттыру. Бірақ көбінесе жалпы немесе тауарлық өндірістің өсуімен білдірілген ресурстарды пайдалану тиімділігінің артуы жеке және жалпылама көрсеткіштердің өсуіне алып келеді, содан кейін басқа да экономикалық көрсеткіштерге негізделген. Материалдық өндірістің негізі болып табылатын өндіріс процесіне қатысу алдындағы қорлар тек жекелеген элементтерден тұрады. Өздерінің даралықты жоғарылату мүмкіндігі өндірістің тиімділігін тікелей арттыруға алып келмейді, бірақ оларды өндірістің оң жағына жоспарлауға және шоғырландыруға мүмкіндік береді. Осылайша, бір қордың өсуі басқа ресурстардың тиімділігін арттыру қажеттілігімен бірге жүреді. Осылайша, өндірістік әлеуетті пайдаланудың тиімділігін бағалау белгілі бір өндірістік жағдайларда барлық ресурстарды пайдаланудың қолжетімділігі мен тиімділігіне негізделген өндірістің тиімділігін арттыру резервтерін анықтауды білдіреді.

Яғни, негізгі өндірістік ресурстардың пайдалану тиімділігін арттыру өндірістік әлеуеттің тиімділігін арттыруға алып келеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде өндірістік әлеует кәсіпорынның сұраныс пен нарықтық жағдайларға сәйкес келетін құрылыс өнімінің оңтайлы көлемін өндеудің объективті қабілеттілігі, қолда бар жерлердің бар болуы мен тиімді пайдаланылуына негізделген өндіріс құрылымын ескере отырып, табиғи, климаттық және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды есепке ала отырып, материалдық-техникалық ресурстар және жоғары ұйымдастырушылық деңгейдегі еңбек.

Көптеген ғалымдар «өндірістік әлеует» санатынан басқа, кәсіпорындар мен аймақтардың «экономикалық әлеуеті» сияқты ұғымдарды бөліп шығаруды орынды деп есептейді. Бұл бағытта В.Н. жүргізді. Авденко, А.Н. Анчишкин, Т.А. Ашимтаев, В. Гришин, Н.М. Кириенко, В.А. Котлов, В.Кузнецов, Б.М. Мочалов, И.А. Смагаринский, С.Г. Strumilin, А.Г. Фонотов, Б.М. Цветков және тағы басқалар.

Бұл санаттар бір-бірін ауыстырмайды, бірін-бірі толықтырады. Потенциалдардың әрқайсысы өздігінен маңызды және құрылыс саласының жоспарлау және экономикалық жұмысының әртүрлі салаларында қолданылуы мүмкін. Өндірістік және экономикалық әлеуетті

кәсіпорындар мен аймақтардың құрылыс әлеуетін туынды ретінде қарастыруға болады. Бірақ, анықталғандай, «экономикалық әлеует» - халық шаруашылығының салаларының өнеркәсіптік және құрылыс өнімін өндіретін, күрделі құрылыс, тауарларды тасымалдау, белгілі бір уақытта халыққа қызмет көрсету. Яғни, экономикалық әлеует облыстың және елдің экономикалық қуатын жақсарту үшін құрылымдық байланыстың және барлық салалардың дамуының белгілі бір қабілетін білдіреді. Яғни әлеуетті анықтау кезінде кез-келген кәсіпорынның жұмыс істеуі үшін экономикалық және әлеуметтік жағдайлар жиынтығын ескеру ұсынылады.

Мәселе зерттелгеннен кейін «өндірістік және экономикалық әлеуетті» түсіндіруге бөлінді, өйткені бұл санаттағы әлеуетті және мәні бар барлық құрылымдық элементтердің органикалық біртектілігінің қасиеттері бар, мұнда барлық ресурстардың оңтайлы өнімділікке қабілеттілігі бар. Өз кезегінде, ол нарық жағдайында кәсіпорынның оңтайлы, сұраныстың көлеміне, кеңейтілген көбею мақсатында теңгерімді өзара әрекеттесетін ресурстарды тиімді пайдалану және өндірістің жоғары ұйымдастырушылық және экономикалық деңгейі бар бәсекеге қабілетті өнімдердің саны.

Сондықтан, экономикалық әлеует өнімнің белгілі бір түріне нарықтық сұранысты ескере отырып, барынша табысты алу үшін өндірілген өнімдердің ең тиімді сатылымын сипаттауға тиіс деп санаймыз.

Өндірістік әлеуетті пайдаланудың барынша тиімділігі өндіріс процесіне қажетті барлық ресурстарды оңтайлы үйлестірумен ғана қамтамасыз етілуі мүмкін. Кез-келген ресурстың болмауы оны шектейтін фактор болып табылады, басқа немесе тіпті барлық басқа ресурстардың артықшылығына қарамастан өндірістің бүкіл процесін шектеу. Өз кезегінде, кез-келген ресурстың профициті де осы процесте қажет емес екендігіне байланысты, барынша нәтижелілікті қамтамасыз етпейді.

Әдістемелік негіздердің экономикалық зерттеулерінің әртүрлі кезеңдерінде ғылым өндірістік әлеуетті бағалаудың бірқатар негізгі тәсілдерін әзірледі[6]:

1. Ресурстық қолжетімділік коэффициенттерін (индекснің әдісі) ескере отырып, құрылыс алаңдарының негізінде ресурстық әлеуетті бағалау.

2. Өндірістік ресурстарды кейін жинақтау және олардың нәтижелерімен салыстыру арқылы ақшалай бағалау.

3. Шаруашылық-статистикалық үлгілерді (өндіріс функциялары) әртүрлі типтегі өндіріс әлеуетін бағалау, ол шарттар мен өндіріс нәтижелерінің арасындағы байланысты анықтайды.

Индекс әдісі есептеулерде өте қарапайым және тәжірибеде кеңінен қолданылады. Бұл әдіс түрлі жолдармен жүзеге асырылады. Ықтимал құрылыс алаңдарының аумақтарын анықтауды көздейтін тәсілдердің бірі табиғи көрінеді, ауыл шаруашылығындағы жер - бұл өндірістің негізгі және қажетті құралдары. Құрылыс алаңдары жерді экономикалық бағалаудың (өнімділік, бірлікте), қор мен еңбек қорының көрсеткіштерін ескере отырып, салыстырмалы түрге айналды. Құрылыс алаңдарының сапасының көрсеткіштерін, құрылыс компанияларының базалық, айналым қаражатын және еңбек ресурстарының болуын анықтаңыз. Жоғарыда аталған индекстердің сомасын төртге бөлу арқылы (яғни орташа өлшенген арифметиканы табу) немесе орташа өлшемді геометриялық орташа мәнді формуламен анықтау арқылы әр құрылыс кәсіпорнына ресурстық қолжетімділік индексін есептеңіз:

$$I_0 = (I_1 + I_2 + I_3 + I_4)^{0.25} \quad (1)$$

мұнда I_0 ресурстық қамтамасыз етудің жиынтық индексі болып табылады; I_1 - құрылыс сапасының индексі; I_2 - негізгі өндірістік активтерді жабдықтау индексі; I_3 - айналым материалмен жабдықтардың индексі; I_4 - жұмыс күшінің индексі. Содан кейін әр (құрылыс компаниясына) нақты аудандардың ауданы есептеледі.

Ресурс есепшілерін стандарттау мәселесі статистикаға қабылданған әдістермен шешілсе, ресурстарды соңғы нәтижеге әсер ету шарасының анықтамасы, яғни олардың мәні, бірқатар әдістемелік қиындықтарға тап болады. Зерттеушілердің айтуынша, осы әдістер бойынша есептердің нәтижелері жуық.

И.Н. Замыслова ескертулерін ескермеу мүмкін емес, ол өндірістік әлеуетті бағалау кезінде, бұл әдіс екі маңызды кемшілікті көрсетті: барлық кәсіпорындар бірдей климаттық және климаттық жағдайларда емес, сондықтан салыстырмалы аудандардың көлемі сәйкес келмейді.

Зерттеу саласының тараптары В.Г. Андрийчук, В.Т. Ковалевский, А.Е. Юзефович және басқалар. Әдіс көпфункционалды модельді пайдалану негізінде есептеледі және статистикалық модельдің параметрлерін бағалау және қолдану жолдарында ерекшеленеді[7].

Оның мәні әрбір ресурстық көпфакторлы модельдің алынған теңдеуіндегі нәтиже көрсеткішін есептеуде, әрбір кәсіпорын үшін, кәсіпорындардың зерттелетін жиынтығына арналған тиімді көрсеткіштің орташа мәніне байланысты. Алайда, Г.В. Ковалевскийдің айтуынша, дәстүрлі фактор көрсеткіштері күрделі құбылыстың қалыптасуындағы факторлардың нақты рөлін әрдайым бағалауға мүмкіндік бермейді және бұл жағдай «факторлық индекстердің» сәйкес келмеуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, автор өндірістік қатынастарға қатысты кейбір интегралдың индексінің үздіксіздігін дәлелдеді. Осылайша, индекс әдісімен өндірістік әлеуетті бағалау өзінің артықшылықтары мен кемшіліктеріне ие. Құрылыс индустриясының тәжірибесі көрсеткендей, оның өндірістік құрылымы өндіріс процесінен әлдеқайда күрделі, сондықтан индекс әдісі факторлық атрибуттар мен өндірістің нәтижесі арасындағы толық өзара байланысты көрсетпейді, ол осы мәселе бойынша көптеген жұмыстарда индекстік әдісті корреляциялық-регрессиялық әдіспен қолдануды тудырады.

С.Струмилин ұсынған өндіріс әлеуетін бағалаудың тәжірибелік қолданылуы анықталды. Олар байлықты «өндірістік күштердің валюталық құндылығы» ретінде бағалауға шақырылды. Ол сондай-ақ еңбек және табиғи ресурстардың әдіснамасы мен есептік бағалауын ұсынды. Әлеуметтік еңбектің жиынтық шығындарын ақшалай бағалау үшін ол өндіріс құралдарын жұмыс күнінің көрсеткіштерінде қайта бағалануын ұсынды, бұл еңбек өнімділігінің экономикалық көрсеткіштеріне сәйкес келеді. Бұл тұжырымдама одан әрі дамыды. Нәтижесінде, С.Струмилин шығармала-рында сипатталғандай, өмір сүру құнын және материалдандырылған еңбекті өлшеудің негізгі принципіне бірқатар өзгерістер енгізілген. Бұл әдісті А.Белобородова, М. Жудро, В.Виденко, В.Котлов оқыды. Осы авторлардың пікірі бойынша мұндай бағалау ең ақылға қонымды, өйткені ол сапалы әртүрлі ресурстар үшін шамалы мөлшерде кәсіпорынның өндірістік әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді, оның құрылымы, өсу қарқыны, динамикасы, пайдалану дәрежесі және оның негізінде оны қалыптастыру жөніндегі шараларды әзірлеу. Бұл әдіс жоғарыда келтірілген әдістерге тән жанама және салыстырмалықты жоюға мүмкіндік береді және уақыт пен кеңістіктегі потенциалды бағалаудың объективтілігін арттыру.

Өндірістік әлеуетті бағалау әдісі көптеген экономистердің назарын аудартты. Ондағы басты даулы мәселе өнімді ресурстардың бірыңғай жүйесін (бағалау) кеңейтілген көбеюдің шығу тегі, пайдаланылуы және кезеңдері бойынша бөлінбейтін ресурстарды қысқарту болып табылады. Сонымен қатар, мәселе туындайды: ресурстардың қарапайым жиынтығы және өндірілетін өнімге қатысты корреляция өнімді әлеуетті пайдалану тиімділігінің көрсеткіші болып табыла ма? Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл қорытпа ресурстық көзқараста негізделген, себебі бұл ресурстардың жиынтығы анықталады[8].

Негізгі өндірістік ресурстың - жердің әлеуетінің құрылымында экономикалық көрініс ең қиын болды, өйткені ол экономикалық бағалау болып табылады, бұл жерді пайдаланудың тиімділігін арттыру негізінде салықтық және лизингтік төлемдерді дұрыс орнатуды көздейді. Экономикалық бағалау объективті көрсеткіштер негізінде жердің негізгі құндылығы ретінде жер құндылығының сандық көрсеткіші болып табылады.

Осындай есептеулер жердегі нормативтік бағамен бағаланған және жұмыста орындалған. Бірақ Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-II Жер кодексі (2017 жылғы 27 ақпандағы өзгертулер мен толықтырулармен) жер қатынастары саласында ең алдымен қажет болатын негізгі құжаттардың бірі болды. Жер телімінің 9-тарауы «Жер телімдері үшін төлемдер» жер учаскелерін иелену, тұрақты жерді пайдалану немесе бастапқы ақысыз уақытша жерді пайдалану құқығы, салық заңнамасына сәйкес жер салығын төлеуге жатады. Қазақстан Республикасының уақытша ақылы жерді пайдалану (лизинг) үшін мемлекет

берген жер учаскелері үшін алым алынады. Жер учаскелерін пайдалану үшін бюджетті есептеу және төлеу тәртібі Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес айқындалады. Қазақстан Республикасының аумағына жер учаскесін басқа мемлекеттерге жалға беру кезінде жер учаскелерін пайдалануға төлемақы сомасын Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттармен айқындалады.

Соңғы негізгі өндірістік ресурс негізгі өндірістік және ағымдағы активтер болып табылады. Олар қолданыстағы бағамен және тіркелген және айналымдық капиталдың орташа жылдық құнымен анықталады және есепте, бағалауда қолданылады. Бірақ соңғы әдістемелік сипатта кемшіліктер бар: а) потенциалдың негізгі компоненттерінің түпкілікті нәтижелерге және әрбір элементті қолданудың тиімділігіне әсер ету сипатын ескермейді; б) қарапайым құнды біріктіру әрбір ресурстың бірлігінің өсуі немесе азаюы кәсіпорынның экономикасына бірдей әсер ететін болса ғана мүмкін, бірақ іс жүзінде тәуелділіктің болмауы мүмкін; г) ресурстың әрбір тобы өзінің репродуктивті және инфляциялық динамикасына тән. Бұл ерекшеліктер, оның нәтижелерін объективті деп қарастыруға мүмкіндік бермейтін әдісті интеграциялау механизмін ескермейді[9].

Біздің пайымдауымызша, ғылымның негізгі өндірістік қорларын толығымен көрсететін шығын көрсеткіштері дамығандықтан, қарастырылған әдіс өндірістік әлеуеттің құрылымын және оны пайдаланудың тиімділігін сенімді түрде анықтауға мүмкіндік береді. Өндірістің жоғары деңгейі тек тартылған ресурстарды ұлғайту есебінен ғана емес, сондай-ақ оларды пайдаланудың сапалық сипаттамаларының арқасында қол жеткізілетінін атап өту керек. Осылайша, бағалау негізгі қорлардың құрылымы мен сапасына қарай қалыптастырылуы керек.

Экономикалық зерттеулерді дамытудың осы сатысында экономикалық-статистикалық үлгілердің әдісі ең қызықты, себебі ол өндірістік қатынастардың неғұрлым күрделі схемасын ашып, объектінің өндірістік әлеуетін анықтау мәселесін шешеді. Өндірістік функцияны құру кезінде корреляциялық-регрессиялық модельдерді құруға негізделген статистикалық әдіс айтарлықтай әдіснамалық артықшылықтарға ие[10].

Корреляциялық-регрессиялық талдау факторлық қатынастарды ескереді, сондықтан әрбір фактордың рөлі туралы толық көрініс береді: тікелей, нәтижеге тікелей әсер; басқа факторларға жанама әсер ету; барлық факторлардың нәтижеге әсер етуі.

Бір-бірімен байланысты белгілер жүйесінің корреляциялық-регрессиялық моделі - бұл тиімді белгілердің өзгеруіне ықпал ететін негізгі факторларды қамтитын регрессиялық теңдеу, зерттелетін жүйеде облигациялардың табиғатының теориялық білімдеріне сәйкес интерпретацияланған жоғары (кемінде 0,5) коэффициенттері мен регрессия коэффициенттері бар.

Экономикалық-математикалық модельдерді жасау - әрқайсысы модельді құру және практикалық қолдану үшін қажет және бірнеше кезеңнен тұратын күрделі уақытты қажет ететін процесс (1-сурет).

Мәселе туралы мәлімдеме үлгі жасаудың бастапқы және маңызды кезеңі болып табылады. Дұрыс мақсат бүкіл модельдің тиімділігін анықтайды. Модельдің сенімділігі мен жоғары маңызы, зерттелетін процесті қалыптастыратын индикаторлар жүйесін таңдағанда алынады.

1-сурет. Құрылыс кезеңдері және шешімі өндірістік функциялар

Регрессиялық теңдеудің сапасы бастапқы деректердің сенімділігі мен мұрагерлік дәрежесіне және халықтың көлеміне байланысты.

Зерттеуші байқаулардың санын көбейтуге тырысуы керек, өйткені бақылаудың үлкен көлемі статистикалық үлгілерді құрудың алғышарттарының бірі болып табылады.

Таңдалған бірнеше регрессиялық теңдеуді құрудағы маңызды кезең, факторлық сипаттамаларды таңдау және қосу болып қарастырылады. Көп регрессиялық теңдеуді қалыптастырудың күрделілігі - барлық факторлық сипаттамалардың дерлік бір-біріне тәуелді болу фактісі. Байланыс моделі өлшемі, яғни фактор коэффициенттерінің оңтайлы санын анықтау, көптеген регрессиялық теңдеуді құрудағы негізгі проблемалардың бірі болып табылады.

Математикалық статистика негіздерін дамыту тарихы үлкен практикалық тәжірибеге ие. Осы түрдің функциясының теориялық негіздері және оны талдауда тәжірибе жүзінде қолдану 20 ғасырдың басында американдық ғалымдар К.Кобб пен П.Дугласты зерттеуде алғаш рет көрсетілді. Кейінірек ол Кобба-Дугластың қызметі ретінде белгілі болды. Бұл функцияның негізгі сипаттамалары қарапайым аналитикалық нысаны бар. Ресейде Cobba-Douglas функциясын құру және талдау бойынша ең танымал жұмыстар Б.Н. Михалевский, А.И. Анчишкин, Д. Черников. Кобб-Дугластың тәуелділікті талдау үшін функциясын пайдалану ыңғайлы екендігі атап өтіледі, мысалы, активтерден өнімділік және басқа да факторлар, яғни, базалық өндірістік ресурстарды пайдалану тиімділігінің жиі көрсеткіштерін анықтау. Сондықтан біз өндірістік әлеуетті және екі функцияның сапалы түсіндірілуін бағалауды қажет деп есептейміз, өндірістік әлеуетті пайдалану тиімділігінің интегралдық индексін есептеу кезінде, Кобб-Дугластың функциясымен шешілетін ішінара индикаторлар бойынша шешімдердің нәтижелері [11].

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, функционалдық функцияларды, оның ішінде селективті байқаулардың статистикалық талдауы негізінде жасалған, міндеттерді шешу үшін үш негізгі класстарды ажыратуға болады: болжау міндеттерінің класы; оңтайландырылған тапсырмалар класы; мемлекеттің экономикалық анализі және негізгі қорларды пайдалану және басқа да процестердің кластары. Өндірістік мүмкіндіктерді бағалаудың сенімділігін арттырудың басты бағыты факторлары мен әдістерін талдау, әзірлеу болып табылады, бұл зерттеулердің нәтижелерін бірыңғай моделге біріктіруге мүмкіндік береді. Заманауи компьютерлер барлық қажетті есептеулерді жылдам және тиімді түрде жасауға мүмкіндік береді, ол үлгілердің дұрыстығы мен практикалық маңыздылығын қамтамасыз етеді. Мақсатқа жету үшін: өндіріс функциялары арқылы өндірістік әлеуетті пайдаланудың тиімділігін кешенді бағалау үшін зерттелетін өндірістік қатынастарға жүйелі көзқарасты қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

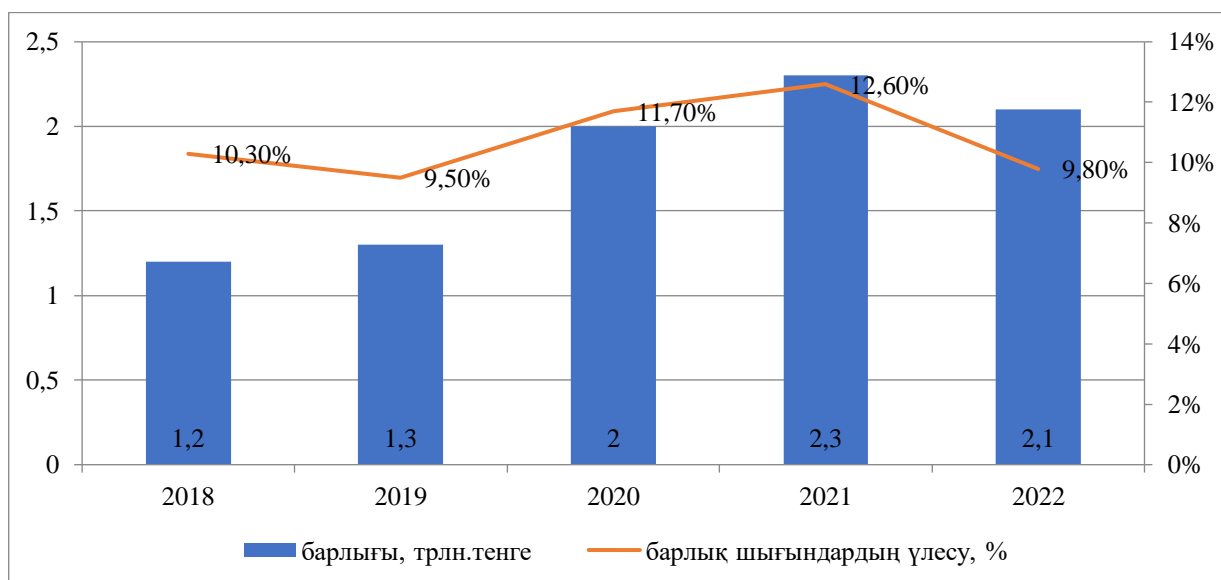
1. Диханбаева, Ф. Т., Кузембаева, Г., Кузембаев, К., & Матибаева, А. (2017). Азық-түлік тауарларын тану және сараптау.
2. Каштыкова, Э., & Майдырова, А. и коллектив. Формирование национальной экономики в условиях цифровизации (на примере Казахстана, Российской Федерации и Европейского Союза). / Издательство «ЭКОНОМ». 2020. – 192 с
3. Аничин В.Л., Худобин А.И. Оценка эффективности развития регионального экономического пространства / В.Л.Аничин, А.И.Худобин //Иновации в АПК: проблемы и перспективы. - 2020. - №. 3. - С. 135-141.
4. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Брю С.Л., Флинн Ш.М. Экономикс: принципы, проблемы и политика: пер. 18-го англ.изд.- М.ИНФРА-М, 2011.-XXX,1010 с .
5. Kalykulov K.M., Mutaliyeva A.A. FOREIGN EXPERIENCE IN INTRODUCING INNOVATIONS INTO THE ACTIVITIES OF SMALL BUSINESS ENTITIES OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX. «Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Хабаршысы. Экономика ғылымдары сериясы», pp.24-29.
6. Жангалиева, К. Н., Бектурганова, М. С., & Абилкайыр, Н. А. (2020). Обзор интернет-платформ с целью оценки интеллектуального потенциала РК. Economy: strategy and practice, 15(4), 169-179.
7. Андрийчук В.Г. Эффективность использования производственного потенциала в сельском хозяйстве.-М.Экономика, 1983,-208 с.
8. Есмагамбетов, Д. Б. Мемлекеттік саясаттың заманауи парадигмалары. Монография. — Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2024. —112 б.
9. Карипова, А. М., & Бактыбаева, Д. С. (2023). Маржинальный анализ и его применение в управлении финансовой деятельностью компании. Вестник Северо-Казахстанского Университета им. М. Козыбаева, (3 (59)), 101-108. <https://doi.org/10.54596/2958-0048-2023-3-101-108>
10. Егембердиев, Р.А. Мал шаруашылығын дамытудың экономикалық тиімділігін жоғарылату: теориясы, әдіснамасы және механизмдері. PhD дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, 2024. - 132 б
11. Аленова, К. Т., Утибаев, Б. С., & Ахметова, Д. Т. (2020). Управление сельскохозяйственным предприятием на примере АО «Агрофирма «АКТЫК» Акмолинской области Казахстана. Проблемы агрорынка, (2), 112-118.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІН ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Ысқақова М.Ж. – магистрант МВА 7М04171 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің (бұдан әрі - ЖБИ) 2018-2022 жылдардағы есебіне сәйкес Қазақстан өткен жылғы рейтинг нәтижелерімен салыстырғанда 8 орынға төмендеп, 140 елдің арасында рейтингте 43-ші орынды иеленді. "Денсаулық және бастауыш білім беру" индикаторы бойынша Қазақстан 140 елдің ішінен 93-ші орынды иеленді. 2022 жылы Адам дамуы индексі бойынша республика 191 елдің ішінен 56-орынға ие болып, 0,811 рейтинг даму деңгейі жоғары елдер тобына кірді [1].

Қазақстанда 2022 жылы денсаулық сақтауға жұмсалған жалпы шығыстар 2,1 трлн.теңгені немесе ЖІӨ-нің 2,1% құрады. Бұл қаржыландырудың төмен деңгейін сипаттайды, өйткені ЭЫДҰ елдеріндегі орташа көрсеткіш 9,8%. (1-сурет)

Сурет 1 - Қазақстанның денсаулық сақтауға арналған мемлекеттік бюджетінің 2018-2022 жылдарға арналған шығыстары

Медициналық-демографиялық жағдай және сырқаттанушылық. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтауды дамытудың 2018-2022 жылдарға арналған "Саламатты Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын іске асыру кезеңінде (бұдан әрі - "Саламатты Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы): 2023 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша халық саны 19 832 737 адамды құрады, оның ішінде қала тұрғындары – 12 259 453, ауыл тұрғындары – 7 573 284 адам. Биылғы жылдың бірінші тоқсанында Қазақстанда 93,5 мың бала дүниеге келді (2021 ж.-100,4 мың, 2022 ж. – 95,6 мың), оның ішінде 48,4 мыңы – ұлдар, 45,1 мыңы – қыздар. Туу коэффициенті 1000 адамға шаққанда 19,06 туылды. Аталған кезеңде қайтыс болғандар саны 32,6 мың адамды құрады (2021ж. – 36,1 мың, 2022ж. – 38,1 мың), бұл ретте 1000 адамға шаққанда өлім-жітім коэффициенті-6,65. Мәселен, халықтың табиғи өсімі 2023 жылдың 3 айында 60,9 мың адамды құрады.

Өңірлердің тұрғындарының денсаулығына қамқорлық жасауға 2023 жылға арналған облыстық бюджеттерде 339,3 млрд. теңге салынды. Өңірлер бойынша орташа есеппен бұл шығындардың 3,6%-ы және еліміздің бір тұрғынына 17,2 мың теңге. Менің Денсаулық сақтау

бюджетім өткен жылмен салыстырғанда 36%-ға ұлғайды (248,9 млрд.теңге). Динамика күрделі шығындардың 45,6%-ға және ағымдағы + 22,4%-дан екі есе өсуі есебінен қамтамасыз етілді[2].

Өңірлердің негізгі ағымдағы шығындары орталықтандырылған сатып алуға, вакциналар мен басқа да медициналық иммунобиологиялық препараттарды сақтауға (42,2 млрд. теңге), ТМҚКК-ны қосымша қамтамасыз етуге (24,3 млрд. теңге), мамандарды даярлауға және қайта даярлауға, біліктілігін арттыруға (22 млрд. теңге) және түрлі спорттық іс-шараларға қатысушыларға медициналық қызмет көрсетуді қамтитын медициналық көмектің қосымша көлемін көрсетуге (8,2 млрд. теңге) көзделген.

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтаудың ақпараттық құрылымын құру мақсатында Денсаулық сақтау саласын ақпараттандыру жалғасуда, өзекті бағыттар бойынша веб-қосымшалар әзірленді және енгізілді, сақтау жүйесінің дамуын SWOT-талдау (әлеуметтік маңызы бар аурулардың тіркелімдері, емдеуге жатқызу бюросының порталы, кадрлар бойынша және т.б.)[3] (1 кесте).

Кесте 1 - ҚР Денсаулық сақтау жүйесінің дамуын SWOT-талдау

Күшті жақтары:	Әлсіз жақтары:
<ul style="list-style-type: none"> - мемлекеттің ең жоғары деңгейдегі саяси қолдауы және қабылданған әлеуметтік міндеттемелердің орындалуына кепілдік беру; - балалар популяциясын иммундаумен жоғары қамтылған көптеген жұқпалы аурулар бойынша тұрақты эпидемиологиялық жағдай; - аса қауіпті жұқпалы аурулар мен қауіпті жүктерді әкелуден және таратудан шекараларды санитарлық қорғаудың тиімді жүйесі; - медициналық көмек көрсететін ұйымдардың дамыған инфрақұрылымы; - заманауи медициналық технологияларды трансферттеудің табысты тәжірибесі; - стандарттау және аккредиттеу негізінде медициналық көмектің сапасын басқару жүйесін енгізу; - денсаулық сақтауды қаржыландырудың заманауи тарифтік жүйесі; - отандық дәрілік заттарды, медициналық мақсаттағы бұйымдар мен медициналық техниканы өндірушілерді дамыту үшін жағдай жасау. 	<ul style="list-style-type: none"> - ЭЫДҰ елдерінің орташа деңгейімен салыстырғанда өмір сүру ұзақтығының төмендігі, жалпы өлім-жітімнің жоғары деңгейі; - денсаулық сақтауды қаржыландырудың төмен деңгейі; - жеке Денсаулық сақтау шығындарының жоғары деңгейі; - МСАК-ты қаржыландырудың жеткіліксіз деңгейі; - Денсаулық сақтау жүйесінің ескірген инфрақұрылымы; - санитариялық-эпидемиологиялық қызмет органдары мен ұйымдарын материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі; - саладағы ақпараттандырудың әлсіз деңгейі; - денсаулық үшін ортақ жауапкершілік тетіктерінің болмауы; - ТМҚКК көрсетуге жеке сектордың жеткіліксіз қатысуы; - жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кадрларын даярлау сапасының жеткіліксіз деңгейі; - Денсаулық сақтау жүйесіндегі басқару тиімділігінің төмен деңгейі; - медициналық персоналдың еңбегін төмен ынталандыру; - амбулаториялық деңгейде дәрілік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі.
<p>Мүмкіндіктер:</p> <ul style="list-style-type: none"> - негізгі демографиялық көрсеткіштердің оң динамикасы; - Еуразиялық экономикалық кеңістік 	<p>Қауіптер:</p> <ul style="list-style-type: none"> - жаһандық және өңірлік экономикалық жағдайдың одан әрі нашарлауы; - жаңа аурулардың пайда болуы және бұрын

<p>шеңберінде бірыңғай нарық құру;</p> <ul style="list-style-type: none"> - денсаулық сақтауға және мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамытуға тікелей инвестициялар (оның ішінде шетелдік) тарту; - дәрілік заттар, медициналық мақсаттағы бұйымдар мен медициналық техника өндірісін оқшаулау; - енгізілген нарықтық тетіктер негізінде әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу (Бірыңғай төлеуші құрылды, түпкілікті нәтиже негізінде төлемнің заманауи әдістері енгізілді); - халықаралық қаржы институттарын қолдау; - өңірлік денсаулық сақтау нарығында бәсекеге қабілеттілікті арттыру; - халықаралық серіктестермен қарқынды ынтымақтастық арқылы технологиялар, білім және үздік тәжірибе трансферті. 	<p>белгілі жұқпалы аурулардың қайтарылуы;</p> <ul style="list-style-type: none"> - ел аумағында аса қауіпті инфекциялардың табиғи ошақтарының болуы; 4) жұқпалы емес аурулардың өсуі; - медициналық қызметтерге сұранысты арттыру; - медициналық қызметтер мен тауарлар импортының өсуі; - мемлекеттік және жеке Денсаулық сақтау шығындарының өсуі; - ескірген тиімсіз басқару технологиялары; - тез тозатын және ескіретін инфрақұрылым және медициналық техника; - саланың Адами ресурстарын тиімсіз дамыту және пайдалану; - халықтың медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігіне наразылығы мен наразылығының артуы.
---	---

Алайда, қолда бар мәліметтер базасы әр түрлі деңгейдегі және денсаулық сақтау қызметтерінің өзара әрекеттесуін қиындататын, ақпараттың сабақтастығын қамтамасыз етпейтін және жедел талдау мүмкіндіктерін шектейтін бірыңғай ақпараттық кеңістікке бөлінбейді және біріктірілмейді. Медициналық ұйымдарда электрондық құжат айналымы жүйесі енгізілмейді[4].

Сонымен қатар, өлім-жітім көрсеткішінің оң динамикасына қарамастан, негізгі проблемалар кадрлармен қамтамасыз етудің төмендігі, ауданаралық травматологиялық бөлімшелердің жарақтандырылу деңгейінің төмендігі, медициналық ұйымдарда санитарлық автокөліктердің жеткіліксіз саны, ауруханаға дейінгі кезеңде зардап шеккендерге көмек көрсетудің төмен деңгейі (90-95% - жедел жәрдемнің фельдшерлік бригадалары құрайды), ауылдық денсаулық сақтау саласында медицина қызметкерлерін тәжірибелік даярлаудың жеткіліксіздігі болып қала береді. Жарақаттар мен жазатайым оқиғалар кезінде медициналық көмек көрсету мәселелері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 945 қаулысы.

2. Ж. А. Даулеткалиева. Азаматтардың өз денсаулығы үшін ынтымақты жауапкершілік механизмінің тұжырымдамасы: Монография. Қарағанды: «Sky Systems» ЖШС», 2024.-141-бет.

3. <https://www.who.int/kazakhstan>

4. Оразымбетова А. Ж., Султанбекова Г. К. Оценка эффективности реализованных государственных программ в сфере здравоохранения Казахстана //Journal of Health Development. – 2021. – Т. 2. – №. 42. – С. 32-40.

МЕДИЦИНАЛЫҚ ҰЙЫМНЫҢ БРЕНДИНГ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ НЕЙМИНГ

Қожамқұлова И.Е. - э.ғ.к., "Экономикалық теория" кафедрасының доценті
Турсунов Т.У. - MBA 7M04171 - Іскерлік әкімшілендіру БББ магистранты

Қазіргі заманғы медициналық ұйым, меншік нысанына және жұмыс ерекшелігіне қарамастан, үнемі өзгеріп отыратын сыртқы орта жағдайында жұмыс істейді, оған бәсекелестік, еңбек нарығындағы жағдай, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай, заңнамалық базаның өзгеруі, салалық технологияларды жетілдіру сияқты факторлар тікелей немесе жанама әсер етеді, мұнда көп бағытты ескеру қажет тұтынушылардың (пациенттердің), жеткізушілердің және билік құрылымдарының мүдделері.

Мұндай жағдайларда кез-келген медициналық ұйымға оның қызметінің негізгі бағытын нақты және нақты түсінуге қабілетті сыртқы ортамен байланыс құралдары қажет.

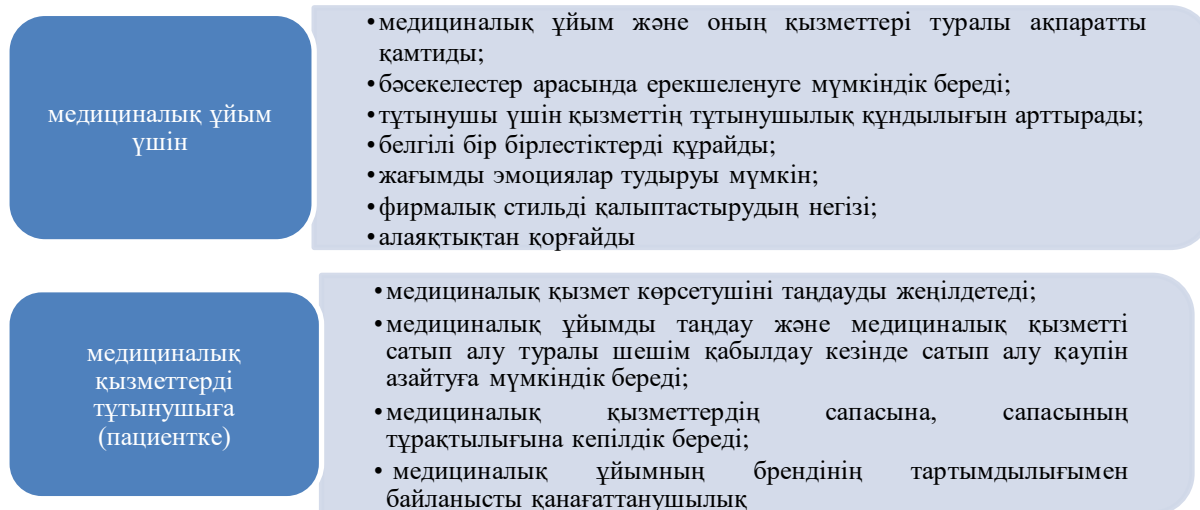
Көптеген авторлардың пікірінше, маркетингтік коммуникацияның ең тиімді әдістерінің бірі-брендинг.

Брендинг-бұл бәсекелестердің тауарлары мен қызметтерінен айырмашылықтарын анықтау үшін тұтынушының санасында тауарлардың немесе қызметтердің тұрақты тартымды бейнелерін жасау қызметі [1].

Брендингпен маркетингте (ағылш. *бренд-стигма*, тавро) тұтынушының көз алдында белгілі бір құндылығы бар брендті білдіреді [1].

Американдық маркетинг қауымдастығы брендті бір сатушының немесе сатушылар тобының тауарларын немесе қызметтерін анықтауға және оларды бәсекелес тауарлардан немесе қызметтерден ажыратуға арналған атау, термин, белгі, символ немесе дизайн және олардың комбинациясы ретінде анықтайды [1].

Денсаулық сақтау саласындағы Бренддинг медициналық ұйымның ғана емес, сонымен қатар медициналық қызметтердің соңғы тұтынушысы — пациенттің өмірін жеңілдететін көптеген функцияларды орындайды (сурет 1).

Сурет 1. Бренд функциялары медициналық қызмет көрсетуге қатысушылар тұрғысынан

Брендингті денсаулық сақтауда қолдану, ең алдымен, саланың өзіндік ерекшелігімен байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие екендігі даусыз.

Сонымен, алушы (пациент) мен медициналық қызмет көрсетуші (медициналық персонал) арасындағы қарым-қатынас ақпараттың асимметриясын сипаттайды, өйткені диагноз қою,

емдеу формалары мен әдістерін таңдау үшін пациенттердің көпшілігінде жоқ арнайы медициналық білімнің болуы қажет.

Осылайша, пациент медициналық қызметтердің түрін, көлемін және сипатын таңдауды олардың провайдеріне-медициналық қызметкерлерге сенеді. Алайда, медициналық көмек алу үшін медициналық ұйымды таңдау пациент өздігінен жасай алады. Брендинг-бұл пациентке медициналық қызмет көрсететін белгілі бір медициналық ұйымның пайдасына шешім қабылдауға көмектесетін қажетті байланыс құралы.

Кейбір авторлар медициналық ұйымның брендін құруға болатын бірқатар негізгі компоненттерді бөліп көрсетеді [2] (сурет 2).

Брендтің ауызша байланыс элементтері брендинг үшін ерекше маңызға ие: аты (нейм), логотипі (бренд белгісі) және бренд стилі (түс схемалары). Аталған элементтердің әрқайсысы ерекше назар аударуға лайық және денсаулық сақтаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл мақалада медициналық ұйымдарды нейминг аспектілері толығырақ қарастырылады.

"Нейминг" ұғымы лингвистика, фоно - семантика және психоанализ құралдарын қолдана отырып, ұйымның, тауардың немесе қызметтің атауын дамытуды қамтиды.

Филологтар нейминг ғылым және атау өнері деп түсіндіреді [3]. Ұйым атауының мағынасын, әсіресе оның қызметінің бастапқы кезеңінде асыра бағалау қиын. "Кеме қалай аталса, солай жүзеді" деген сөз бекер емес.

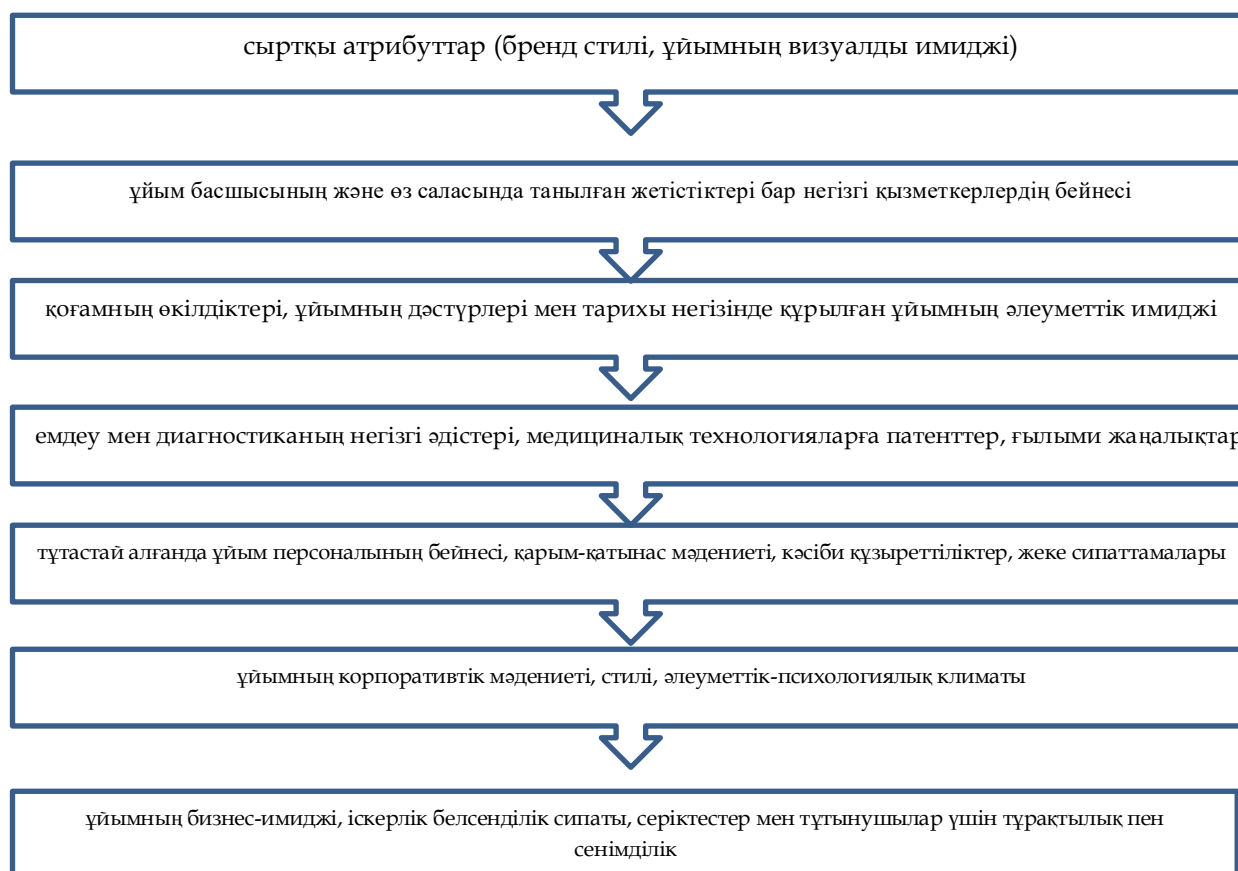
Атауды әзірлеу процесін бастамас бұрын немесе осы маңызды процесті жарнама агенттігіне немесе копирайтерге тапсырмас бұрын, медициналық Ұйымның менеджменті мен ұжымы бірқатар сұрақтарға жауап беруі керек:

Медициналық ұйымның негізгі мақсаты мен міндеттері қандай?

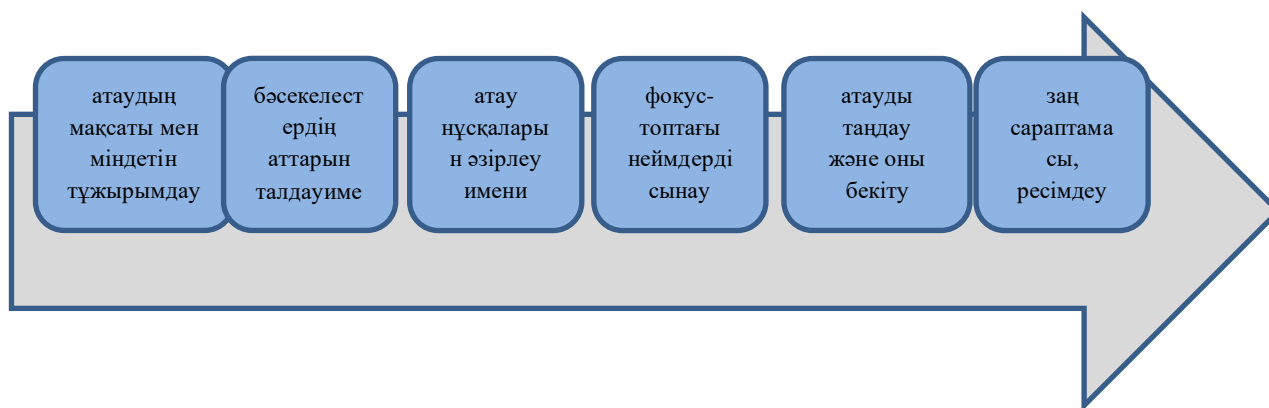
Мақсатты аудиторияның құрылымы қандай?

Атаудың көмегімен қандай мағына беру керек?

Іс жүзінде нейминг процесі бірнеше кезеңнен тұрады (сурет 3).

Сурет 2. Медициналық ұйым брендингінің негізгі компоненттері

Зерттеудің мақсаты медициналық ұйымдардың атауларын қалыптастыру әдістерін талдау және бағалау, оларды пайдалану жиілігін бағалау және денсаулық сақтау саласында нейминг балама тәсілдерді іздеу болып табылады.

Зерттеу нысаны "Vademecum"аналитикалық консалтингтік орталығының нұсқасы бойынша рейтингке енген жүз жеке көпсалалы медициналық ұйымдардың атаулары болды [4]. Рейтингті құрудың критерийлері ретінде мыналар пайдаланылды: филиалдар саны, медициналық ұйымның қатысатын аймақтарының саны, ұйымдық құрылымның ашықтығы.

Зерттеу нәтижесінде медициналық ұйымдардың атауларын қалыптастырудың 13 негізгі әдісі анықталды, олар 1-кестеде келтірілген.

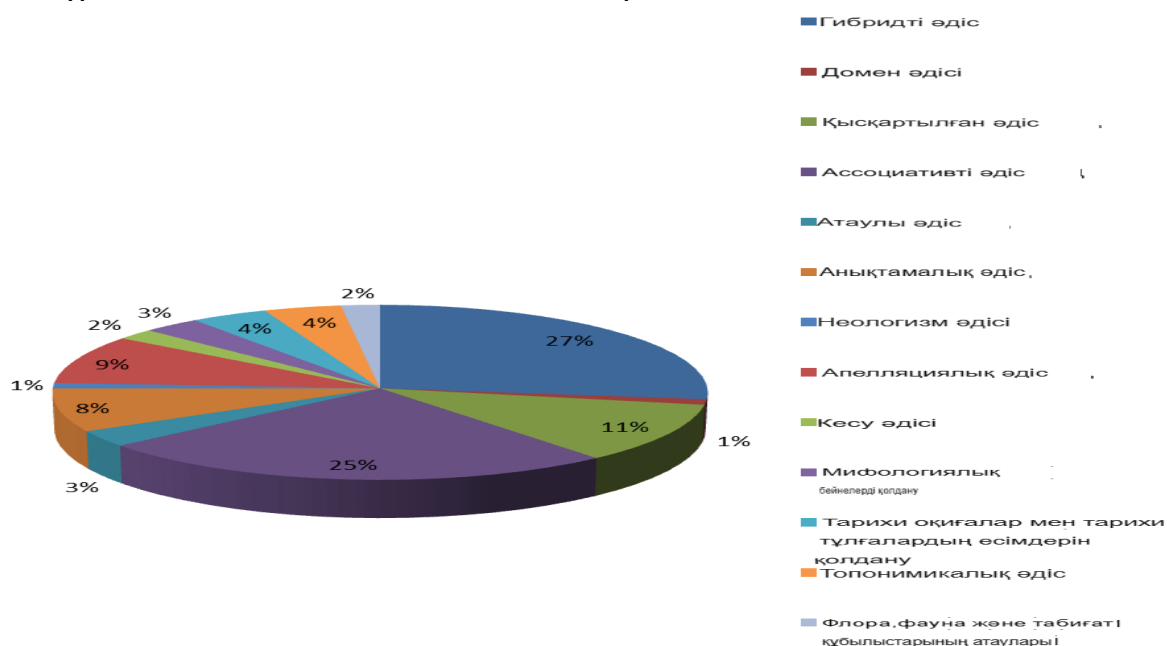
Кесте 1 - Медициналық ұйымдардың атауларын қалыптастырудың негізгі әдістері

Атауды қалыптастыру әдісі	Түсініктемелер
1. Гибридті әдіс	Ол бастапқы сөз тіркесінен қалыптасады, ал сөздер бір-біріне қабаттасып, ойын әсерін тудырады. Жаңа сөзді тіркеу оңайырақ
2. Домен әдісі	Компания атауы немесе домендік атау өнімі үшін пайдалану
3. Қысқартылған әдіс	Әріптік-цифрлықтан түбірлік аббревиатураларға дейін әр түрлі аббревиатуралардың атауларын қалыптастыру
4. Ассоциативті әдіс	Тұтынушының санасында атау объектісімен байланысты ассоциативті серияны (сөзді) қолдану
5. Атаулы әдіс	Атауында фамилияларды, есімдерді, әкесінің аттарын қолдану. Атауларды қалыптастырудың ең көне және ең танымал әдістерінің бірі
6. Анықтамалық әдіс	Санаттағы көшбасшы болып табылатын өнім атауын пайдалану және оны оңай түрлендіру. Эталондық елдердің шетелдік атауларын пайдалану
7. Неологизм әдісі	Білім беруде неологизм атауын қолдануға мүмкіндік беретін әдіс-бұл тілде жақында пайда болған сөз немесе сөз тіркесі
8. Апелляциялық әдіс	Атауды қалыптастыруда мақсатты аудиторияның сезімдері мен эмоцияларына шағымдануды қолдану
9. Кесу әдісі	Тақырыпта қысқартылған сөздерді қолдану
10. Мифологиялық бейнелерді қолдану	Атаулардың бұл санаты мифологиямен, ертегілермен, мақал-мәтелдермен, әндермен, әдебиеттермен байланысты
11. Тарихи оқиғалардың атаулары мен тарихи тұлғалардың аттарын пайдалану	Ойдан шығарылған кейіпкерлердің немесе нақты, шын мәнінде бар тұлғалардың аттарын пайдалану
12. Топонимикалық	Топонимия (жер атауларының жиынтығы). Топонимикалық

әдіс	атауларға өндірістің мүмкін болатын орнын көрсететін атаулар жатады
13. Флора, фауна және табиғат құбылыстарының атаулары	Флора, фауна және табиғи құбылыстар атауларының семантикасы брендтер үшін жарқын бейнелер жасауға мүмкіндік береді. Бұл санаттағы атаулардың көпшілігі қазірдің өзінде тіркелгендіктен, заңды тіркеу кезінде қиындық туындайды

Зерттеу барысында анықталғандай, медициналық ұйымдар гибриді әдісті жиі қолданады, бұл барлық атаулардың 27% құрайды (сурет. 4). Атауды қалыптастыру кезінде осылайша екі бастапқы сөз біріктіріледі, нәтижесінде "гибрид" пайда болады — заңды түрде рәсімдеу және патентпен қорғау оңайырақ жаңа сөз.

"Бал" тамырын қолданудың жоғары жиілігі назар аударады, бұл ұйымның атауы мен қызмет түрін — медицинаны тікелей байланыстырады.

Зерттелген медициналық ұйымдардың атауларының төрттен бірінен астамы (26 %) ассоциативті әдіс арқылы құрылды. Ол ұйымның атауымен байланысты белгілі бір оң бірлестіктерді құруға негізделген және денсаулық сақтау саласында ғана емес, сонымен қатар басқа салалар мен салаларда да кеңінен қолданылады.

Қысқартылған, апелляциялық және анықтамалық әдістер азырақ қолданылды. Олар сәйкесінше 11; 9 және 8% медициналық ұйымдарда қолданылды (сурет. 4).

Қалған әдістер 1-ден 4% - ға дейінгі оқшауланған жағдайларда қолданылады, бұл медициналық ұйымның түпнұсқа атауын жасауға мүмкіндік береді.

Медициналық ұйымның бренді көбінесе өз саласында танылған жетістіктері бар басшының және (немесе) негізгі мамандардың бейнесі төңірегінде құрылатыны атап өтілді. Сондықтан кейбір клиникалар ұйымның атына өздерінің "жұлдызды" мамандарының немесе басшыларының аттарын бекітіп, "атаулы" нейминг әдісін қолданады. Бұл жағдайда Ұйымның менеджменті белгілі бір тәуекелге ие, оны "жұлдыз" кеткен жағдайда жүзеге асыруға болады.

Нақты тарихи кейіпкерлердің немесе ойдан шығарылған мифологиялық кейіпкерлердің есімдерін медицинамен байланысты немесе басқаша қолдануға негізделген атау әдістерін Денсаулық сақтау саласына тән деп атауға болады.

Әрине, атау әдістерінің арсеналы біз берген әдістермен шектелмейді. Әр түрлі салаларда сәтті қолданылатын атауды құрудың басқа әдістері бар.

• Артықшылық әдісі. Жоғары дәрежелі атауда қолдану (мега-, гипер-, супер-, экстра). Мысал: "SuperJob" — жұмыспен қамту және қызметкерлерді іздеу сайты, "megamax" — электроника гипермаркеті.

• Саналы қателік әдісі. Атауды қалыптастыру кезінде қосымша мағыналар мен ассоциацияларды қосатын сөздер мен сөз тіркестерінде емле қателері әдейі жіберіледі. Мысалы, "ГастроГном" — "гастроном" сөзін қабылдаудағы қателік (азық-түлік дүкендерінің желісі), "Ма — Шина" - "машина" сөзін қабылдаудағы қателік (Шина орталығы).

• Рифма әдісі. Неймді қалыптастыру кезінде рифма қолданылады. Мұндай атауларды есте сақтау оңай. Мысалы, "7/Seven" — 18 елде ұсынылған ең ірі дүкендердің бірі.

Қорытындылай келе, медициналық ұйымның арсеналында атау әдістерінің бай таңдауы, оларды келесі негізгі критерийлерге сәйкес келетін атауды қалыптастыру үшін тиімді пайдалану маңызды деп айтуға болады:

- * өзіндік ерекшелігі;
- * есте сақтау;
- * сыйымдылығы;
- * эвфония;
- * полисемиялық.

Дұрыс таңдалған атау медициналық ұйымның өсу және жетілу кезеңінде сәтті басталуын қамтамасыз етеді, тануды сақтауға және көшіруден қорғауға мүмкіндік береді. Біздің көзқарасымыз бойынша, атаудың нұсқаларын әзірлеуге медициналық ұйымның ұжымын тарту өте маңызды, бұл балама нұсқалардың кең таңдауын алуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар ұжымды біріктіруге, корпоративтік мәдениетті қалыптастыруға және ұйымның алдында тұрған міндеттерді тиімді шешуге қызмет етеді.

Әдебиет

1. Котлер Ф. Маркетинг негіздері: қысқа курс: [аударма.] М.: Уильямс, 2012. 488 Б.
2. Цветкова А.Б. Медициналық мекемелердің тәжірибесіндегі Брендинг // бренд менеджменті. 2014. № 4 (77). 253-254 ББ.
3. Музыкант В. коммуникацияны басқарудың маркетингтік негіздері. М.: Эксмо, 2016. 832 с
4. Жеке көпсалалы клиникалардың рейтингі [Электрондық ресурс]. URL.: <https://vademec.ru/analytics/rejting-chastnykh-mnogoprofilnykh-klinik> / (қол жеткізілген күні: 10.02.2025).

СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ И СУБЪЕКТЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Мергенбаева А.Т. – к.э.н., зав.кафедрой «Экономическая теория», доцент
Тұрдыбай А.О. – магистрант ОП МВА 7М04171 – Деловое администрирование*

История предпринимательства начинается уже со средних веков. Уже в то время купцы, торговцы, ремесленники представляли собой начинающих предпринимателей. История развития предпринимательства является одновременно историей развития отношений обмена, общественного разделения труда и в целом рыночных отношений. Все эти проблемы неразрывно связаны, более того, одна становится условием развития другой, развитие одной означает развитие других.

В настоящее время вопросы становления и развития предпринимательства вышли на первый план и приобрели не только экономическую, но и политическую окраску. Терминологическая сущность и содержание, вкладываемое в понятие «предпринимательство», менялись и упорядочивались в процессе развития экономической теории.

Существенный вклад в исследование предпринимательства внесли классические экономисты Р. Кантильон, А. Тюрбо, Ф. Кенэ, А. Смит, Й. Шумпетер, Ж.-Б. Сэй, А. Маршалл, Ф. фон Хайек, Л. Мизес, И. Кирцнер, М. Вебер, В. Зомбарт, П. Друкер и другие исследователи.

В качестве научного термина понятие «предприниматель» появилось в работах известного английского экономиста Р.Кантильона. Он разработал первую концепцию предпринимательства и дал четкое определение термина «предприниматель», который обозначал человека, действующего в условиях риска в связи с тем, что покупает по определенной цене, а продает по неизвестной. По его мнению, предприниматели не обязательно осуществляют свою деятельность в производстве, но обязательными характеристиками для них являются предвидение и принятие на себя риска.

Представители английской классической школы (Д.Рикардо, А.Смит) отождествляли предпринимателя с капиталистом. А.Смит под «предпринимателем» понимал собственника, идущего на экономический риск ради реализации какой-либо экономической идеи и получения прибыли, который сам планирует, организует производство, распоряжается его результатами. Понятия «капиталист» и «предприниматель» являлись для него синонимами. Д.Рикардо тоже отождествлял предпринимательскую функцию и функцию собственности на капитал. Одна из причин невозможности разделения этих функций заключается в том, что основной формой собственности в зените промышленной революции в Англии (40-е гг. XIX в.) была семейная малая или средняя фирма и поступление капитала обеспечивалось хозяином, родственниками или друзьями [2].

В соответствии с Гражданским кодексом РК (статья 10) и Предпринимательским кодексом РК предпринимательство определяется как инициативная деятельность граждан и юридических лиц, независимо от формы собственности, направленная на получение чистого дохода путем удовлетворения спроса на товары (работы, услуги), основанная на частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения государственного предприятия (государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя [3,4].

Предпринимательство (бизнес) характеризует деловые отношения между людьми, а конкретнее, между участниками дела. Человек, который занимается каким-то делом, является деловым человеком, бизнесменом. Под делом понимается не всякое дело, чем может заниматься человек, а его экономическая деятельность. Бизнес представляет собой хозяйственную деятельность, при которой производятся материальные блага и оказываются услуги. Бизнесмен при осуществлении дела преследует чисто эгоистический интерес –

получение прибыли. С уверенностью можем сказать, что бизнес есть экономическая деятельность человека, нацеленная на получение прибыли, выгоды посредством производства материальных благ или услуг [5].

Одной из наиболее существенных черт рыночной системы является предпринимательство. Предприниматели постоянно генерируют новые идеи в производстве, обслуживании населения, создают новые товары. Они концентрируют энергию других и направляют ее на реализацию общей цели [6].

Предпринимательство - это энергия, идущая изнутри, вырывающаяся у деловых людей для достижения коммерческих результатов. Суть его состоит в том, чтобы нести всю полноту риска за начатое дело. Предприниматели - это люди в деловом мире, умеющие увидеть коммерческие возможности, способные получить необходимый капитал, знающие, как провести соответствующую операцию и готовые идти на риск, принимая на себя ответственность как за успех, так и за провал. Это осуществление новых смелых и непростых идей, интеллектуальная и деловая активность энергичного и инициативного человека, который, владея полностью или частично какими-либо материальными ценностями использует их для организации предпринимательства. Предпринимательство - это любое самостоятельное дело, приносящее доход. Сущность предпринимательства хорошо выражается в его принципах: ориентации на человека, беззаветное служение покупателю, создание и поддержание культурной среды фирмы, духа товарищества, взаимного уважения, постоянное стремление вырваться вперед.

Предпринимательской деятельности выступает в качестве особого вида экономической активности, ибо его начальный этап связан, как правило, лишь с идеей - результатом мыслительной деятельности, впоследствии принимающей материализованную форму. Целью предпринимательской активности является производство и предложение рынку такого товара, на который имеется спрос и который приносит предпринимателю прибыль. Прибыль - это излишек доходов над расходами, получаемый в результате реализации принятого предпринимательского решения по производству и поставке на рынок товара, в отношении которого предпринимателем выявлен не удовлетворяемый или скрытый спрос потребителя.

Однако получение прибыли свойственно не только предпринимательской, но и любой другой форме деловой активности. В этой связи важно обратить внимание на выделение такой экономической категории, как предпринимательская прибыль, или предпринимательский доход. Доходы от инновационной деятельности, т. е. от введения новых методов и приемов организации производства, и составляют предпринимательский доход. Под предпринимательским доходом следует понимать, прежде всего, дополнительный доход, доход от управления, излишек, получаемый предпринимателем благодаря его природным качествам или особому умению анализировать и по-новому комбинировать факторы производства в зависимости от внешних условий. Другими словами, прибыль предпринимателя (если речь идет действительно о предпринимателе, а не об обычном деловом человеке) складывается как бы из двух элементов: обычная прибыль делового человека и излишек над обычной прибылью делового человека.

Второй элемент и выступает в качестве предпринимательского дохода (прибыли), т.е. формы общественного вознаграждения за проявленный инновационный подход, новаторство в производстве.

Всякий предприниматель, таким образом, выступает в качестве делового человека, но не всякий деловой человек может быть отнесен к категории предпринимателей, если речь идет о действительном феномене предпринимателя.

Предпринимательская деятельность характеризуется обязательным наличием инновационного момента - будь то производство нового товара, смена профиля деятельности или основание нового предприятия. Новая система управления производством, качеством, внедрение новых методов организации производства или новых технологий - это тоже инновационные моменты [7].

Основные признаки предпринимательской деятельности представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 - Основные признаки предпринимательской деятельности

Сущность предпринимательской деятельности более полно раскрывается через выполняемые ею функции. К функциям предпринимательства можно отнести:

1) **Общеэкономическая функция**, которая объективно обусловлена ролью предпринимательских организаций и индивидуальных предпринимателей как субъектов рынка. Предпринимательская деятельность направлена на производство товаров (работ, услуг) и осуществляется под воздействием системы экономических законов рыночной экономики (спроса и предложения, конкуренции, стоимости и др.). Развитие предпринимательства является одним из определяющих условий экономического роста, увеличения валового внутреннего продукта (ВВП) и национального дохода, что и предопределяет его общеэкономическую функцию.

2) **Ресурсная функция**, которая предполагает эффективное использование как воспроизводимых, так и ограниченных ресурсов. Это трудовые ресурсы, земля, природные ресурсы, средства производства, научные достижения. Предприниматель может добиться наивысших успехов, если он сумеет генерировать новые идеи и объединить это с использованием квалифицированной рабочей силы и эффективным потреблением всех видов ресурсов. Эта функция предпринимательства противоречива. С одной стороны, предприниматель заинтересован в рациональном использовании ресурсов, а, с другой - может безжалостно относиться к ним. Погоня за максимальной прибылью зачастую приводит к хищническому использованию ресурсов. При использовании трудовых ресурсов нарушаются основы трудового законодательства (увеличивается продолжительность рабочего дня, уменьшается количество выходных дней и продолжительность отпуска, не оплачиваются больничные листки и т.д.). Такие предприниматели наносят вред окружающей среде и населению. В связи с этим важное значение приобретает регулирующая роль государства, устанавливающего нормы и правила, а также формы ответственности за нарушение этих правил, то есть за неправильное использование ресурсной функции.

3) **Творческо-поисковая (инновационная) функция** связана не только с использованием в процессе предпринимательской деятельности новых идей, но и с выработкой новых средств и факторов для достижения целей. Эта функция вытекает из уровня экономической свободы субъектов предпринимательской деятельности.

4) **Социальная функция** проявляется в возможности каждого дееспособного лица быть собственником дела, лучше проявлять свои способности и таланты. Одновременно растет число наемных работников, которые экономически и социально зависят от эффективности деятельности предпринимателя. Чем эффективнее деятельность предприятия, тем больше

размер налогов, поступающих в государственные бюджеты разных уровней и внебюджетные социальные фонды.

5) Организаторская функция проявляется в принятии предпринимателем самостоятельных решений об организации собственного дела, его диверсификации, в формировании структуры управления, изменении стратегии деятельности предприятия и т.д. Эта функция четко проявляется в быстром развитии малого и среднего предпринимательства [8].

В любой деятельности выделяют субъекты и объекты.

Объектами предпринимательской деятельности является все, что способно приносить прибыль. Это имущество (движимое и недвижимое), товары (вещи и услуги), деньги и ценные бумаги, информация, результаты интеллектуальной деятельности (патенты, лицензии, произведения науки, литературы, «ноу-хау»).

Объекты предпринимательской деятельности, как правило, могут продаваться и покупаться свободно. В виде исключения купля-продажа отдельных объектов может быть запрещена либо ограничена законом (например, торговля оружием, наркотиками, ядами, природными ресурсами территориальных вод и континентального шельфа).

Основным субъектом предпринимательской активности выступает предприниматель. Однако предприниматель - не единственный субъект, в любом случае он вынужден взаимодействовать с потребителем как основным его контрагентом, а также с государством, которое в различных ситуациях может выступать в качестве помощника или противника. И потребитель, и государство также относятся к категории субъектов предпринимательской активности, как и наемный работник (если, конечно, предприниматель работает не в одиночку), и партнеры по бизнесу (если производство не носит изолированного от общественных связей характера).

Каждый предприниматель функционирует в условиях достаточно глубокой специализации производства, возникшей на основе разделения труда. Любой предприниматель нуждается в эффективных партнерских связях: только в таком случае он может эффективно действовать в рамках того или иного фрагмента целостного производственного процесса. Идеальной является ситуация, когда все предприниматели образуют относительно изолированную от общего экономического процесса цепочку партнерских связей. Если взять для анализа целостный процесс производства, то он состоит как бы из множества фрагментов, каждый из которых фокусируется в конкретной деятельности предпринимателя. В условиях рынка от предпринимателя требуется умение - и даже предрасположенность - действовать в союзе с другими предпринимателями и вести постоянный поиск наиболее эффективных партнерских связей, в ходе которого предприниматель осуществляет переориентацию своей деятельности.

Таким образом, при планировании своей деятельности предприниматель рассматривает партнера (партнеров) как субъект предпринимательского процесса, от взаимоотношений с которым зависит уровень эффективности его деятельности.

Предпринимательская деятельность реализуется в разных формах и видах, одним из которых является малый и средний бизнес.

Список использованной литературы

1 Адрианов В.Д. «Новые индустриальные страны» в мировом капиталистическом хозяйстве. – М.: Международные отношения, 2015.– 184 с.

2 Буров В.Ю. основы предпринимательства: учебное пособие. – Чита, 2013. – 441 с.

3 Кодекс Республики Казахстан «Гражданский кодекс» Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года №268-ХІІІ.

4 Жулдызбаев Н.Е. Основы предпринимательства. Учебно-методическое пособие, 2016 г.172 стр.

5 Череданова Л.Н. Основы экономики и предпринимательства. – М.: Изд-во: Академия. 2012

6 Робин Шарма. Монах, который продал свой "Феррари". Притча об исполнении желаний и поиске своего предназначения. – М.: Изд-во: АСТ. 2019 г. – 256 с.

7 Уокер Джефф: Запуск! Быстрый старт для вашего бизнеса. – М.: Изд-во: Питер-Трейд. 2022. – 320 с.

8 Дональд Ф. Куратко. Предпринимательство: теория, процесс, практика. Издательство: South-Western College Pub. – 2016 г. – 465 стр (на каз. языке)

ӨНІМ САПАСЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ЖОҒАРЛАТУДЫҢ МАҢЫЗЫ, НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Жусипов Н.А. – магистрант ЕМВА 7М04173 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

Өнімнің сапасы — бұл белгілі мұқтаждықты қанағаттандыруға үлкен себепші болатын өнімнің пайдалылығының жиынтық ерекшелігі мен кәсіпорынның маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Өнімнің сапалығы тек техникалық, тауар тану ғана емес, сонымен қатар ең маңызды экономикалық санаты болып табылады. Экономикалық санаты ретінде ол тұтыну құнына тығыз байланысты. Егер де тұтыну құны — бұл жалпы алғанда тауардың пайдалылығы болса, ал өнімнің сапалылығы — бұл оны пайдаланудағы нақтылы жағдайда тұтыну құнының деңгейінің көрінуі.[1]

Өнімнің сапасы — өндіріс тиімділігінің жоғарлауының, кәсіпорынның бәсеке қабілетінің, елдің өмірлік деңгейінің өсуінің маңызды факторы, көптеген әлеуметтік мәселелердің шешілуінің амалы. Сонымен қатар, ол қоғамдық еңбектің өнімділігінің өсуіне, қор қайтымына, материалдық ресурстардың үнемделуіне ықпалын тигізеді.[2]

Қоғамдық қажеттіліктің өсуі, ғылыми техникалық процестің жоғары қарқыны сапа мәселесіне күрделі, комплекстік мінездеме береді.

Сапа — бұл экономикалық категория, ол «тұтынушы құны», «құн», «тиімділік», «баға», «пайда», «материалдық қызығушылық» түсініктерімен тығыз байланысты. Сапаны зерттеу арқылы сапаның өндіріс тиімділігімен байланысын, баға қалыптасудағы сапаның ролі, еңбек өнімділігінің көрсеткіштерін анықтау, өнімнің өзіндік құнын және тағы басқа мәселелерді түсінуге болады.

Өнімнің сапа деңгейі оның салалық көрсеткіштері жүйесі негізінде анықталады. Бұл деңгейді анықтау үшін мұның әрбір көрсеткіштерінің сандық маңызын білу және ұқсастық өнім көрсеткіштерімен салыстыру қажет.

Өнімнің сапасын басқару — сапа талаптарын қанағаттандыру, оның ішінде жобалау — конструкторлық және өзара шарттық талаптарға сай келуі үшін пайдаланатын әдістер мен қызметтер жиынтығы.[3]

Сапаны басқарудың нысанына өнімнің сапасына әсер ететін процестер жатады. Олар өнімнің өмір сүру циклының өндіріске дейінгі, өндіріс сатысында және өндірістен кейінгі сатыларында кездеседі.

Өнімнің сапасын басқаруды жетілдіруде отандық өндірушілердің алдына қойылатын негізгі мәселелер, олар:

- өнімнің сапалылығын басқару жүйесіне маркетинг қызметі механизмін қосу;
- тұтынушыға және барлық өндірістік қызметтерде сапаны басқару жүйесін қалай бағыттау;
- өнімнің өмірлік кезеңінің барлық белестеріндегі сапаны басқару жүйесіндегі механизм әсерлерін күшейту. [4]

Сапаны басқару жүйесін енгізу кәсіпорында мынандай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- жоғары сапалы өнімнің тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- өнім көлемін ұлғайту және оны сататын нарықты (рынокты) табу;
- жоғарғы бағада сататын өнімді көбейту мүмкінділігін қарастыру;
- өнімнің бәсекеге жарамдылығы және қаржы жағдайының тұрақтылығы жөніндегі проблемаларды шешу.

Нарықтық қатынастар дамуы жағдайында өнімдердің сапасын жақсарту басқарылатын процес.

Реформа кезеңінің алдында өнімнің сапасын жоғарлату мәселесіне мүлдем көңіл бөлінбеді деуге болмайды. Өнімді аттестациялау, стандартизация, оны бақылаудың әртүрлі әдістері болды, бірақ тамақ өнеркәсібінде сапаға ықпал ету мүмкіндіктері локальды болды, комплекстік, логикалық қорытындылаумен ерекшеленбеді.[5]

Нарықтық қатынастар жағдайында өнімдер сапасының жоғарлауының бағыттылығы, экономиканың дамуының құрама элементі, ал жоғары сапаға жету өндірістік және әлеуметтік сферадағы қайта қалыптасудың негізгі мақсаттардың бірі болып табылады.

Бірақ қазіргі уақытқа дейін өнім сапасын жоғарлату мәселесіне айтарлықтай көңіл бөлінбеді, тұтынушылар сұранысы жоғары сапалы өнім жағына ауыса бастады. Өкінішке орай, өндірушілердің өздері шикізаттың сапасына емес, ең алдымен табысты максимизациялауға, өндіріс көлемінің өсуіне көп көңіл бөлді.

Сонымен қатар, сапасы төмен өнімдер импортының өсуі байқалып жатыр. Қазіргі таңда Қазақстанда көптеген өнімдердің сапасы еуропаның және әлемдік стандарттардан едәуір артта қалған.[6]

Өнім сапасын жоғарлату өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін де өте маңызды, өйткені жоғары сапалы өнім тек қана сапасы жоғары шикізаттан өндіру мүмкін.

Қойылған мақсатпен байланысты келесі мәселелер анықталады:

– өнім сапасы категориясының мәнін және оның нарықтық экономика жағдайындағы пайдаланудың ерекшеліктерін зерттеу;

– өнімнің сапасын басқару жүйесінің құрама элементтерінің методологиялық тәсілдерін анықтау;

– зерттелетін аймақта қазіргі жағдайдағы өнім сапасын басқару мәселелерін және оның бәсеке қабілеттілігін талдау;

– теориялық және тәжірибелік материалдарды анықтау және өнім сапасын басқару механизмдерін жетілдіру бойынша ұсыныстар беру;

– ұсынылған шараларды енгізуден болатын экономикалық тиімділікті анықтау.

Өнім сапасын жоғарлату, оның жоғары деңгейіне жету — шаруашылық механизмнің жетілдірудің, өндіріс тиімділігін арттырудың маңызды элементі, сонымен қатар оның анықтаушы аргументі сапаны басқарудың нақты механизмсіз жоғары сапаға жетуге мүмкін емес болып табылады.

Халықаралық және отандық тәжірибе, сонымен қатар халықтың төмен төлемқабілеттілігімен сипатталатын Қазақстан нарығын зерттеу негізінде зерттеуші сапаға тұтынушы өміріне қауіпсіздік мақсатымен сәйкес келетін мемлекет талаптарын анықтайтын тұтынушы параметрлерінің жиынтығы ретінде қарайды.

Нарықтағы әрбір тауар тұтынушымен бағаланады, ең алдымен бұл — сапаның жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыратын деңгейі.

«Өнімнің сапасы» түсінігінің объективтік трактовкасы сапаны жақсарту мәселесін қоғамдық өндірістің тиімділігін жоғарлату, қорытынды жақсы қаржылық көрсеткіштерге жету мәселесін шешумен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл өнім сапасы мәселесін нарықтық қатынастардың дамуының және өнім сапасын әлемдік стандарттарға бағыттануы жағынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Еуропалық сапа ұйымы (ЕСҰ) сапа түсінігін кеңірек қарастырады. Тұтынушылар және халықшаруашылық көзқарас тұрғысынан жоғары технологиялық, эстетикалық қасиеттерімен қамтамасыз ету ғана емес, сонымен бірге оның өндіруіне және тасымалдауына аз шығын кетіру маңызды болып табылады. Яғни, өнім сапасының оптималдық деңгейі бұл — аз қоғамдық еңбек шығынмен жасалған белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын оның барлық қасиеттерінің жиынтығы.

Белгілі бір қажеттіліктерді толығымен қанағаттандыру позициясынан өнім сапасын жоғарылату мәселесін зерттеу өнім сапасы және өндіріс тиімділігінің анализін талап етеді[7].

Әдебиет:

- 1 Огвоздин В.Ю. Управление качеством: Теория и практика М.: Дело и сервис, 1999г.
- 2 Басовский Л.Е., Протасьев В.Б. Управление качеством Москва: Инфра—М, 2002г.
- 3 Розова Н.К. Управление качеством Санкт-Петербург: Питер, 2013г.
- 4 Сағадиев Қ.С. Сертификаттау Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 2000ж.
- 5 Мейірбеков А.Қ., Әлімбетов Қ.Ә. Кәсіпорын экономикасы. - Алматы: Экономика, 2013ж.
- 6 Есімжанова С.Р. Маркетинг. - Алматы: Экономика, 2013ж.
- 7 Жолдасбаева Г.Ө. Кәсіпорын экономикасы. - Алматы: Экономика, 2002ж.

ТАУАРЛАРДЫ ШЫҒАРҒАННАН КЕЙІН КЕДЕНДІК БАҚЫЛАУ БӨЛІМШЕЛЕРІНІҢ СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРҒА МӘЛІМЕТТЕР БЕРУ БОЙЫНША КЕДЕНДІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛІ

Мергенбаева А.Т. – э.ғ.к., «Экономикалық теория» кафедрa меңгерушісі
Қайырбеков М.Б. – магистрант ЕМВА 7М04173 – Іскерлік әкімшілендіру БББ

Халықаралық сауданың өсуі және ақпараттық кедендік технологиялардың жоғары даму деңгейі кеден қызметтерін ұсынудың сапасы мен тиімділігін арттыра отырып, тауарлар шығарылғаннан кейін кеден органдарының кедендік операцияларды жасау кезінде бақылаудан бақылауға өтуіне ықпал етеді. Кеден органдарының қызметінде заманауи технологияларды қолдану, сондай-ақ электрондық декларациялау орталықтары мен электрондық кедендердің бірыңғай желісін құру тауарларды декларациялау кезінде кедендік операцияларды жасау уақытын қысқартуға және сыртқы экономикалық қызметке (СЭҚ) қатысушылардың экономикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Қазақстан Республикасының кеден қызметі алдында кедендік қызметтер жүйесін дамыту және сонымен бірге кедендік бақылаудың сенімді сапасын қамтамасыз ету міндеттері тұрған жағдайда, тауарлар шығарылғаннан кейін кедендік бақылау тиімді құралға айналады.

Тауарларды шығарғаннан кейін Кеден бақылау органдарының қызметінде пайдалану (ағылш. *post clearance audit*), тәуекелдерді басқару жүйелері (ағылш. *risk management system*), автоматты тіркеу жүйесі (ағылш. *automatic registration system*), тауарларға арналған декларацияларды автоматты түрде шығару (ағылш. *automatic release*) және халықаралық конвенциялар мен келісімдерде көзделген басқа да перспективалы технологиялар мемлекет үшін синергетикалық әсерді арттырады, ол экономикадағы қылмыс деңгейін төмендетуде, ағымдағы кедендік бақылауды жүргізуге уақытты қысқартуда, сондай-ақ кедендік қызметтерді көрсетудің тиімділігі мен сапасын арттыруда көрінеді.

Тауарлар шығарылғаннан кейін кедендік қызметтерді ұсыну шет елдерде кең таралған: америка Құрама Штаттары, Қытай Халық Республикасы, Германия және Жапония, мұнда СЭҚ қатысушыларына кедендік аудит жүргізу шеңберінде кедендік қызметтер көрсету көзделген. Бұл ретте қарастырылып отырған елдерде СЭҚ қатысушыларының экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру кедендік аудит жүргізілгеннен кейін санаттауды (оның ішінде қызметі кеден заңнамасын бұзу қаупінің төмен дәрежесіне жатқызылған СЭҚ қатысушыларын айқындауды) пайдалану және кедендік төлемдерді төлеуді қамтамасыз етуден, тауарларға арналған декларацияларды Автоматты тіркеуден және автоматты шығарудан босату болып табылады.

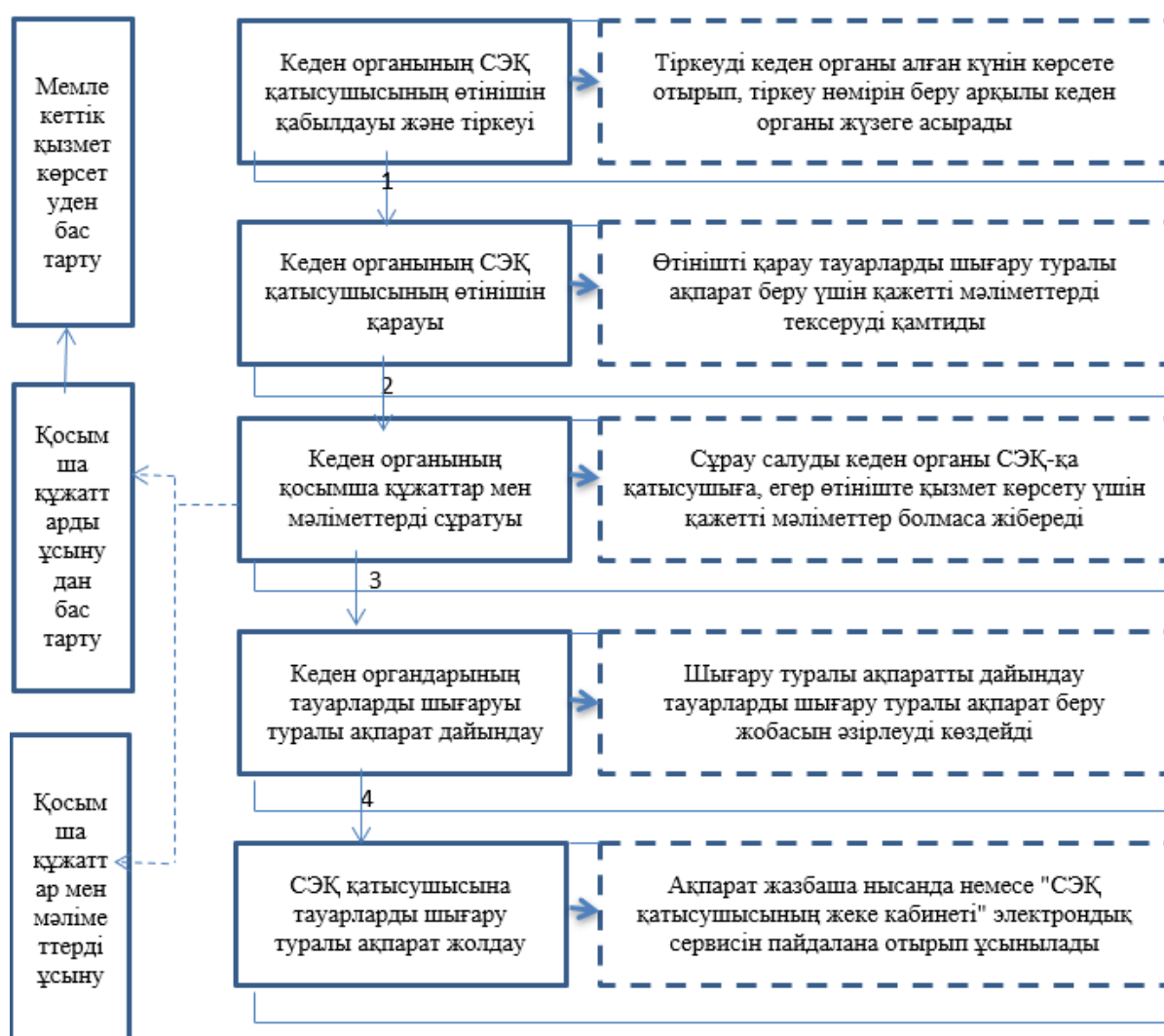
Кеден қызметтерін ұсыну жүйесінде тауарлар шығарылғаннан кейін кедендік бақылауды жетілдіру қажеттілігі мынадай факторларға байланысты:

- кеден қызметтерін ұсынудың сапасы мен тиімділігін арттыра отырып, Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) кедендік шекарасы арқылы өткізілетін тауарлар мен көлік құралдарының өту жылдамдығын ұлғайту арқылы;
- тауарларды өткізу кезінде СЭҚ-қа адал қатысушылардың қаржылық шығындарын азайту, сондай-ақ кеден саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар мен қылмыстық қылмыстарды анықтау және жолын кесу;
- тауарларды шығарғаннан кейін кедендік бақылауды жүзеге асыру шеңберінде кеден қызметтерін көрсетудің шетелдік тәжірибесін қолдану мүмкіндіктері мен перспективаларын айқындау.

Жүргізілген талдау кеден дела саласындағы мемлекеттік функцияны іске асыру қызмет көрсетуді жоққа шығармайтынын анықтауға мүмкіндік берді, өйткені кеден қызметі – бұл өзіндік ерекшеліктері мен қосарланған сипаты бар қызмет. Бір жағынан, тауарларды

шығарғаннан кейін кедендік бақылау мемлекеттік функция болып табылады. Екінші жағынан, бақылаудың қарастырылып отырған түрі нәтижесі ретінде мемлекетке және тұтастай алғанда қоғамға тауарлардың заңсыз өткізілуін болғызбау жөнінде қызметтер көрсетуді және СЭҚ – қа қатысушы-тікелей тұтынушыларға тауарларды шығарудың заңдылығы туралы ақпарат беру жөнінде қызметтер көрсетуді иеленеді. Тауарларды шығарғаннан кейін кедендік бақылау кедендік қызметтерді сату құралы ретінде кедендік операцияларды жасау жылдамдығын арттыруға, жылдамдықты арттыру есебінен СЭҚ қатысушыларының шығындарын төмендетуге ықпал етеді, сондай-ақ СЭҚ қатысушыларының шығару туралы ақпарат алуға экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Бұдан басқа, тауарларды шығарғаннан кейін кедендік бақылау бөлімшелері тауарларды ЕАЭО кедендік шекарасы арқылы өткізумен байланысты СЭҚ-ты жүзеге асыратын тұлғаларға тауарлардың атауы, оларды шығару бөлігінде тауарлардың мәртебесі, өндірушілер (олар туралы мәліметтер болған кезде), тауар белгілері, маркалары, үлгілері, артикулдары, тауар сорттары туралы ақпарат береді. Бұл ретте қазіргі уақытта көрсетілген қызметті ұсыну тәртібі көзделмеген. Нәтижесінде 1-суретте көрсетілген құрылымдық модель жасалды.

Сурет 1 - Тауарларды шығару туралы мәліметтерді ұсыну бойынша кеден қызметін көрсетудің құрылымдық моделі

Бұл қызметті ұсыну тауарларды сатып алушы үшін өте маңызды, өйткені тауарларды ЕАЭО аумағына заңсыз әкелу кезінде тауарларды сатып алған сатып алушы, егер сатып алушы әкелудің заңсыздығын білсе немесе білуі тиіс болса, оны әкелген тұлғалармен тең дәрежеде кедендік төлемдерді төлеу бойынша ортақ жауаптылықта болады. СЭҚ қатысушысының

тауарлар шығарылғаннан кейін мәліметтерді ұсынуы бойынша әзірленген Мемлекеттік қызмет көрсету моделін тиісті әкімшілік регламентті пысықтау кезінде, сондай-ақ кеден қызметтерін ұсынудың сапасы мен тиімділігін арттыру мақсатында пайдалану орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Афонин П.Н., Шаповалова М.А. Разработка концептуальной модели системы таможенных услуг, предоставляемых в морских портах // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2019. № 6. С. 141-151.

2. Новиков С.В. Формирование единого подхода к проведению таможенного контроля после выпуска товаров в Евразийском экономическом союзе // Вестник Российской таможенной академии. 2020. № 4 (53). С. 132-140.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА КАЧЕСТВО ЖИЗНИ У БОЛЬНЫХ С СИСТЕМНОЙ СКЛЕРОДЕРМИЕЙ

Исагулова Алия Думановна

Студентка 7 курса,

НАО «Карагандинский Медицинский Университет»

Караганда, Казахстан

Аннотация

Системная склеродермия (ССД) — хроническое аутоиммунное заболевание, характеризующееся прогрессирующим течением и ранней инвалидизацией. Несмотря на успехи в диагностике и лечении, социально-психологические аспекты заболевания остаются слабо изученными. Оценка качества жизни у пациентов с ССД является важным инструментом для комплексной оценки состояния больных, выявления социальных и психологических факторов, влияющих на их жизнь. Целью исследования является изучение влияния социально-психологических факторов на качество жизни у пациентов с ССД.

Ключевые слова: системная склеродермия, качество жизни, социальная поддержка, стресс, психоэмоциональное здоровье, опросник WHOQOL-BREF.

Системная склеродермия (ССД) — это хроническое аутоиммунное заболевание, которое характеризуется прогрессирующим фиброзом кожи и внутренних органов, что может приводить к значительной инвалидизации и существенно снижать качество жизни пациентов. Несмотря на значительные достижения в диагностике и лечении ССД, социально-психологические аспекты заболевания остаются недостаточно изученными [1]. Оценка качества жизни (КЖ) у пациентов с ССД является важным инструментом для комплексной оценки их состояния и выявления факторов, которые влияют на их физическое и психоэмоциональное благополучие. В этом контексте исследование влияния социально-психологических факторов на КЖ представляет собой актуальную задачу [2].

Целью данного исследования является изучение влияния социально-психологических факторов на качество жизни у пациентов с системной склеродермией, а также выявление взаимосвязи между социальными, психологическими факторами и показателями качества жизни.

В исследовании приняли участие 100 пациентов с диагнозом системная склеродермия, обратившихся за медицинской помощью в специализированные клиники. Оценка качества жизни проводилась с использованием опросника WHOQOL-BREF, который включает вопросы о физическом и психоэмоциональном состоянии, социальной интеграции и уровне независимости пациента [3]. Дополнительно использовались шкалы для оценки уровня стресса, социальной поддержки, тревожности и депрессии, а также интервью с пациентами для выявления их субъективных ощущений и переживаний.

В ходе исследования было установлено, что социально-психологические факторы играют важную роль в качестве жизни пациентов с ССД. 60% пациентов сообщили о высоком уровне стресса и тревожности, что существенно ухудшало их психоэмоциональное состояние и повседневное функционирование. Большинство респондентов (70%) отметили недостаточную социальную поддержку, что отрицательно сказывалось на их качестве жизни, особенно в

контексте социальной адаптации и эмоционального благополучия. У пациентов с высоким уровнем тревожности и депрессии было зафиксировано снижение показателей качества жизни, особенно в области психоэмоционального здоровья и социальной активности. Таким образом, выявлена значимая ассоциация между уровнем стресса, социальной поддержкой и качеством жизни у больных с ССД «Рис.1».

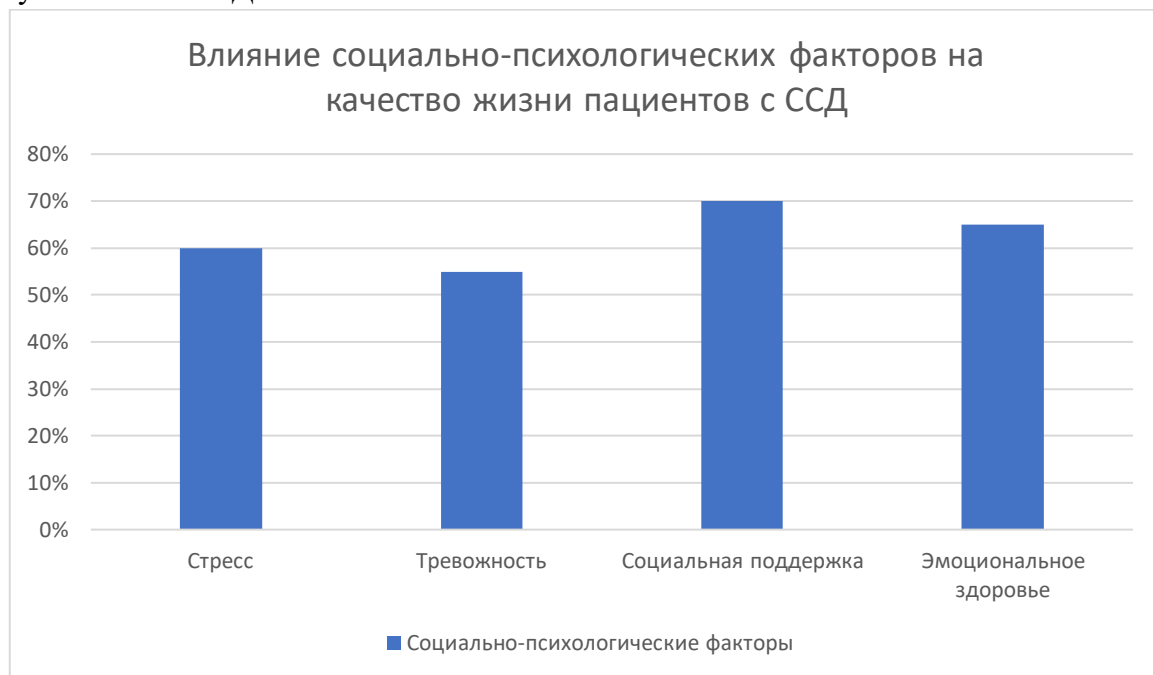

Рисунок 1. Влияние социально-психологических факторов на качество жизни пациентов с ССД

1. Влияние социально-психологических факторов на качество жизни пациентов с системной склеродермией.

Системная склеродермия, будучи хроническим и прогрессирующим заболеванием, оказывает значительное влияние на физическое состояние пациента, что в свою очередь сказывается на его психоэмоциональном фоне. Однако помимо клинических проявлений заболевания важную роль в оценке качества жизни играют социально-психологические факторы. В рамках данного исследования особое внимание уделено уровню стресса, социальной поддержке и психологическому состоянию пациентов.

2. Стресс и тревожность у пациентов с ССД.

Результаты исследования показали, что 60% пациентов испытывают высокий уровень стресса, связанного как с физическими ограничениями, так и с психологическим напряжением, вызванным хроническим заболеванием. Тревожность и депрессия, наблюдаемые у 55% участников исследования, значительно снижают качество жизни пациентов. Пациенты с более выраженными клиническими проявлениями заболевания, такими как поражение кожи, суставов и легких, чаще сообщали о повышенном уровне тревожности и стресса, что указывает на тесную связь между тяжестью заболевания и психоэмоциональным состоянием.

3. Социальная поддержка как фактор, влияющий на качество жизни.

Один из ключевых факторов, влияющих на качество жизни, — это уровень социальной поддержки. 70% пациентов указали на недостаточность социальной поддержки, что негативно сказывается на их эмоциональном фоне и социальной интеграции. Пациенты, не имеющие достаточной поддержки со стороны близких или социальных структур, часто испытывают чувство изоляции и беспомощности. Это, в свою очередь, приводит к ухудшению их психоэмоционального состояния и снижению социальной активности.

4. Психоэмоциональное здоровье и его влияние на повседневную жизнь.

Результаты опроса показали, что психоэмоциональные расстройства, такие как депрессия и хроническая усталость (астенизация), являются одними из наиболее распространенных жалоб у пациентов с ССД. Эти расстройства оказывают непосредственное влияние на их способность справляться с повседневными задачами и ограничивают их социальное взаимодействие. 65% участников исследования сообщили о снижении социальной активности и ограничении в профессиональной жизни из-за хронической усталости и депрессивных состояний [4]. При этом пациенты с менее выраженной депрессией и хорошим уровнем социальной поддержки имели более высокие показатели качества жизни.

5. Влияние клинической формы ССД на социально-психологическое состояние.

Наблюдения показали, что пациенты с диффузной формой заболевания, а также с более выраженными клиническими проявлениями (поражение легких, сердца и почек) часто испытывают более серьезные психологические проблемы [1,4,5]. У этих пациентов значительно чаще фиксируются депрессивные состояния, что связано с тяжелыми функциональными ограничениями и ухудшением физического состояния. В то время как у пациентов с ограниченной формой заболевания, как правило, наблюдается менее выраженное снижение психоэмоционального состояния. Однако в исследовании Клименко А.А. и соавт. взаимосвязи качества жизни с формой заболевания не выявлено [2].

6. Взаимосвязь клинических и социально-психологических факторов.

В ходе анализа данных выявлена сильная взаимосвязь между клиническим состоянием пациента и его психоэмоциональным здоровьем. Пациенты с более тяжелыми формами заболевания показывают более низкие результаты в вопросах, связанных с социальной поддержкой и эмоциональным благополучием [6]. Это подтверждает необходимость комплексного подхода в лечении пациентов с ССД, включающего не только медицинские, но и психологические аспекты, направленные на поддержку и улучшение качества жизни. По результатам исследования Greenfield J. и соавт. выявлена ассоциация депрессии, тревожности, низкой самооценки, сексуальной дисфункции с прогрессированием заболевания у пациентов с ССД [5]. Ухудшение психического здоровья и плохое самочувствие, по-видимому, связаны с психологическим стрессом, который испытывают эти пациенты. Клименко А.А. и соавт. описали несколько клинических случаев, где показано снижение качества жизни по физическому и ментальному компоненту по шкале опросника качества жизни Short Form 36 [7].

Выводы: Результаты исследования показывают, что социально-психологические аспекты заболевания играют важную роль в улучшении или ухудшении качества жизни пациентов с ССД. Важно учитывать эти факторы при разработке комплексных программ лечения и поддержки для таких пациентов.

Список литературы:

1. Van Leeuwen N.M., Ciaffi J., Liem S.I.E. et al. Health-related quality of life in patients with systemic sclerosis: evolution over time and main determinants // *Rheumatology (Oxford)*.- 2021.- Vol.60(8).- P. 3646-55. DOI: 10.1093/rheumatology/keaa827
2. Клименко А.А., Михеева Е.П., Шостак Н.А. Предикторы снижения качества жизни пациентов с системной склеродермией // *Клиницист*.- 2024. - №4.- С.36-41.
3. Краткий опросник воз для оценки качества жизни [Электронный

ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://www.redcross-irkutsk.org/upload/catalog/files/products/838.pdf>

4. Frantz C., Avouac J., Distler O. et al. Impaired quality of life in systemic sclerosis and patient perception of the disease: A large international survey // *Semin Arthritis Rheum.*- 2016.- Vol.46(1).- P.115-123.
5. Greenfield J., Hudson M., Vinet E., Fortin P.R., Bykerk V., Pineau C.A., Wang M., Bernatsky S., Baron M. Canadian Scleroderma Research G, et al. A comparison of health-related quality of life (HRQoL) across four systemic autoimmune rheumatic diseases (SARDs) // *PLOS One.*- 2017.-Vol.12(12). e 0189840.
6. Jaeger V.K., Distler O., Maurer B. et al. Functional disability and its predictors in systemic sclerosis: a study from the DeSScipher project within the EUSTAR group. // *Rheumatology (Oxford).* -2018.- Vol.57(3). – P.441–450.
7. Клименко А.А., Михеева Е.П., Шостак Н.А., Бабадаева Н.М. Нетрудоспособность и снижение производительности труда при системной склеродермии: серия клинических наблюдений // *РМЖ.*-2024.-№3.-С.29-35.

FUNCTIONAL-LINGUISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS (BASED ON THE SERIES “SUPERNATURAL”)

Veronika Sonnikova

Second-year master's student

Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University

Kostanay, Kazakhstan

Saule Zhabayeva

Acting Associate Professor

Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University

Kostanay, Kazakhstan

ABSTRACT

The article is dedicated to analyzing the functioning of phraseological units in the TV series “Supernatural.” The work begins with understanding phraseological units from the perspective of cognitive linguistics, studying their functions. The article describes an examination of the concept of “movie text,” discussing the specific characteristics of movie text and its functions. This study uses a classification of phraseological units from the perspective of R.W. Gibbs: transparent idioms and opaque idioms. In the study, we rely on the classification of the functions of phraseological units of C. Fillmore: cognitive function, communicative function, interpretative function, situational function and stylistic function. The paper highlights the most and least frequently used phraseological units in the series, analyzing their functions and style.

Keywords: phraseological unit, movie text, transparent idiom, opaque idiom

Introduction.

The relevance of the research topic is determined by the influential role of cinema in modern society, which has sparked interest in the linguistic community. Phraseological units, being widely used and specific elements of language, are closely connected with the cultural aspect of the language community and offer extensive opportunities for study. Phraseological units function within the cinematic text, performing important communicative and stylistic tasks, such as creating expressiveness in characters' speech, conveying emotional tone, and shaping a specific atmosphere. Their use in films helps convey a sense of national identity and makes the storyline more relatable and understandable to the audience. The use of fixed expressions can indicate a character's social status, level of education, regional background, or age.

The aim of the study is to identify and analyze the functions of phraseological units in reflecting extralinguistic factors of the cinematic text, using the series “Supernatural” as a case study. The research involves examining how phraseological units contribute to conveying emotional moods, cultural and social contexts, as well as how they enhance dramatic or comedic impact.

Theoretical background.

In cognitive linguistics, phraseological units are viewed not as abstract grammatical units, but as reflections of conceptual structures in human cognition. It is believed that fixed expressions are often linked to metaphors, which form the basis of human thought. R. Langacker emphasized that phraseological units cannot be understood without considering how they interact with cognitive processes such as memory, associations, and expectations [1, p. 218].

R. Langaker classified the functions of phraseological units as follows:

- Semantic function where phraseological units are keys to understanding conceptual connections in language, as their meaning is not always obvious from the individual words but depends on the context;

- Schema function where phraseological units help to form cognitive structures that people use to perceive and interpret the surrounding world.

T. Givón classified functions as:

- Cognitive simplification function;

- Function of preserving cultural and social contexts [2].

According to G.G. Slyshkin and M.A. Efremov, a movie text is understood as a message created by a collective author and recorded on a physical medium, characterized by its integrity and completeness. It is conveyed through verbal and non-verbal signs and is perceived by the viewer in an audiovisual form [3]. D. Bordwell, in his work *“Film Art: An Introduction”*, examines narrative structures, visual aspects, and stylistic techniques in cinema. N. Carroll examines the film text through the lens of philosophy, focusing on how films can be perceived and interpreted by viewers. J. Baudry approached the study of movie text from the perspective of psychoanalysis and structuralism. He viewed cinema as a specific form of sign system in which image and sound interact to create meanings and ideologies.

Idiomatic expressions often contain cultural and historical references, enriching the context of the movie text. This makes dialogues more layered and interesting for the audience.

Methodology.

The study was conducted based on the material from the series *“Supernatural”*. The analysis focused on the first five seasons, and 150 phraseological units were identified. The choice of the early seasons is justified by the fact that in the initial seasons, the creators lay down the basic style and lexical framework of the series. In these seasons, the main character traits are established, along with the communication style of the characters and specific linguistic strategies, such as the use of phraseological units, specialized jargon, or dialects. This is particularly important for phraseological units, as they are often associated with the individual speech style of the characters or with specific situations. The article provides examples of the most frequently encountered phraseological units, as well as those that appear less often in the series. The first step established a clear focus for the upcoming investigation. Second, a preliminary inquiry was conducted, involving a review of literature and background material on phraseological units, to lay the groundwork for the research project. The third step involved identifying a specific problem to explore. This step included defining the research questions or objectives that guided the examination of phraseological units in the series. Fourth, the researcher articulated the expected benefits of the research, outlining the potential contributions and insights that the study could provide to a broader knowledge of idiomatic language in the movie text, particularly for the teenage audience.

The fifth step involved the extraction of sentences from *“Supernatural”* that contained phraseological units. This data collection process formed the empirical basis for the subsequent analysis. Following this, the researcher systematically compiled the various types of idioms identified within the series. This step likely included categorizing idioms based on their linguistic features or thematic relevance. The seventh and last step was the explanation and analysis of the collected data. This involved an examination of the extracted sentences, decoding the phraseological units, and identification of their figurative meanings within the context of the series.

In the study, we used statistical analysis. Using this method, we analyzed the frequency of phraseological units in the movie text. This allows us to understand how often fixed expressions are used in the series and which phraseological units are the most or least popular. The contextual analysis included: the role of phraseological units in reflecting the characters' traits and emotional states, as well as an analysis of the situations in which certain fixed expressions are used. During the research, we relied on the classification proposed by R.W. Gibbs, who divided phraseological units into transparent idioms and opaque idioms. In the course of the study, we analyzed the functions of phraseological units from the perspective of C. Fillmore: cognitive function, communicative function, interpretative function, situational function and stylistic function [2].

Results.

In season 1, episode 1, the phrase “to hit the road” is used in the sense of “to start on a journey” (informal) [4].

SAM: I mean, come on. You can't just break in, middle of the night, and expect me to hit the road with you.

DEAN: You're not hearing me, Sammy. Dad's missing. I need you to help me find him.

This expression is a transparent idiom. It carries a neutral connotation. The phrase “to hit” emphasizes activity and decisiveness, while “the road” refers to direction—either physical or symbolic. The phraseological unit performs a situational function.

In the next example, from season 2, episode 2, the phrase “out of control” is used. It means something that is no longer manageable, or has gone beyond the ability to restrain or direct it (informal) [4].

BLIND MAN: And what were you talking about? Skeletons? What's EMF?

DEAN: Dude, your blind man hearing is out of control.

This phraseological unit is a transparent one with a positive connotation. It's used here to express surprise and admiration for the blind man's remarkable hearing, which exceeds ordinary expectations. This phraseological unit has an interpretive function.

The next example of the phraseological unit “take it easy” used in season 3, episode 13. It means “relax, informal” [4].

DEAN: Freeze! Police officers! Don't move!

SAM: All right. All right. All right. Take it easy. Take it easy.

DEAN: Let's see some identification.

This phrase is an opaque idiom with a positive connotation. It conveys a sense of advising someone to calm down. The phraseological unit performs a communicative function.

In season 4, episode 18, we see the phraseological unit “in touch” which means “to keep in regular contact, informal” [4].

PUBLISHER: Oh, my god! That was one of my favorite ones, because Dean was so...strong...and sad and brave. And Sam...I mean, the best parts are when they'd cry. You know, like in “Heart,” when Sam had to kill Madison, the first woman since Jessica he really loved. And in “Home,” when Dean had to call John and ask him for help.

PUBLISHER: If only real men were so open and in touch with their feelings.

The phraseological unit “in touch” is a transparent idiom. Its connotation can be interpreted as negative because it implies a critique or sarcastic remark about the stereotypical view of “real men” as emotionally closed off or detached. The phraseological unit performs an interpretive function.

In season 5, episode 9, we observe the idiomatic expression “in trouble,” which means “in danger, informal.” [4].

DEMIAN: Look, we know. We're not nuts. We're freaking terrified.

BARNEY: Yeah, but if all these people are seriously in trouble, we gotta do something.

DEAN: Why?

DEMIAN: Because that's what Sam and Dean would do.

“In trouble” is a transparent idiom. It has a negative connotation because it suggests not only being in danger or facing a challenge but also the pressure and potential consequences that come with such a state. The phraseological unit performs a situational function.

The table shows the frequency analysis of phraseological units. The majority of phraseological units in the series “*Supernatural*” are transparent idioms. This means that their meaning is easily perceived and understood due to the clear connection between the components of the expression and its meaning. Informal style dominates, highlighting the series' aim to make dialogues more natural.

The rarest phraseological units that were noticed in the series: “Usual drill”, “Cast the first stone”, “You look like hell warmed over”, “**Wiped off the map**”, “Something in it for you”, “Damsel in distress”.

Discussion.

In analyzing the phraseological units used in “*Supernatural*”, it is evident that these expressions play a crucial role in shaping the characters' interactions and enhancing the overall atmosphere of the show. The use of idiomatic expressions adds depth to the dialogue, revealing character traits, emotional states, and the dynamics between characters.

During the study, we identified transparent and opaque idioms. The expressions are transparent idioms because they have a clear internal structure, making it easy to understand and remember. Opaque idioms are those that are challenging to understand since there are no portions of the word that are connected to the meaning. It indicates that idioms of the opaque type are difficult to grasp unless the reader or listener is familiar with the context in which they were first used.

Perspectives: the continuation of the functioning of phraseological units in the cinematic text; analysis of the specifics of phraseological units in other types of discourse; study of the patterns of functioning of phraseological units in several series with similar genres and themes; identification of other features of the cinematic text.

Conclusion.

The majority of the phraseological units are transparent idioms, which are easily understood by the audience due to their clear structure and meaning. Informal style dominates the dialogue, which aligns with the portrayal of the main characters as approachable, emotionally expressive, and grounded in everyday language.

In conclusion, the choice of idiomatic expressions in “*Supernatural*” enhances its dramatic and comedic elements, providing insight into the characters' personalities and the cultural contexts in which they operate.

References:

1 Ordanova Z. Cognitive linguistic analyses of the phraseological units in modern linguistics. *XLinguae* 13(2). – 2020. p. 216-224. doi: 10.18355/XL.2020.13.02.18

2 Cognitive grammar. A Basic introduction. – URL:http://ole.uff.br/wp-content/uploads/sites/336/2018/09/cognitive_grammar_a_basic_introduction_langacker.pdf (дата обращения 21.11.24).

3 Кинотекст как особый вид креолизованного текста. [Электронный ресурс] // URL: <https://s.eduherald.ru/pdf/2016/1/13.pdf> (дата обращения 22.11.24).

ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ СТАНДАРТТАРҒА СӘЙКЕС ДАЯРЛАУ

Қуантай Айгерім

«Астана медицина университеті» КеАҚ

1 курс магистранты

Қазақстан, Астана қ.

Арыстанов Жалгаскали Мерғалиевич

Научный руководитель, д.фарм.н., профессор, Медицинский университет Астана,

Казахстан, г.Астана

Фармацевтикалық саланың қарқынды дамуы жағдайында кәсіби стандарт талаптарына сәйкес келетін кадрларды даярлау ерекше маңызға ие. Фармацияны цифрландыру, дәрілік заттардың сапасын бақылауды күшейту және тәжірибеге бағытталған оқыту қажеттілігі сияқты заманауи сұраныстар білім беру процесіне дәстүрлі тәсілдерді қайта қарауды талап етеді.

Қазіргі уақытта келесі проблемалар бар:

• Фармацевтикалық кадрларды даярлау бағдарламаларының кәсіби стандарт талаптарына толық сәйкес келмеуі;

• Теориялық білім мен практикалық дағдылар арасындағы алшақтық;

• Білім беру ұйымдарының жұмыс берушілермен өзара іс-қимылының жеткіліксіздігі;

• Цифрлық технологиялар мен симуляциялық оқытуды шектеулі қолдану.

Осыған және басқаларға байланысты кәсіби стандарттың талаптарымен біріктірілген фармацевтикалық кадрларды даярлау моделін әзірлеу қажеттілікке айналады.

Түйін сөздер: Кәсіби стандарт, біліктіліктің салалық шеңберін, Нормативтік құқықтық акт

Кіріспе. Денсаулық сақтау саласындағы еңбек нарығын қарқынды дамыту, соңғы жылдары атап өтілетін жаңа технологияларды белсенді енгізу, фармацевтика саласына тиісті біліктілік деңгейі мен құзыретті мамандардың қажетті санымен үздіксіз қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасауды талап етеді. Ол үшін денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстарына қажеттілікті жоспарлау мен болжаудың уақтылығы мен объективтілігін, даярлау жүйелерін дамытуды, кәсіптік даярлықты бағалауды және денсаулық сақтау қызметкерлерінің үздіксіз кәсіби дамуын қамтамасыз ету қажет [1]. Бұл ретте біліктіліктің салалық шеңберін дамыту ерекше өзектілікке ие болды.

ҚР Денсаулық сақтау жүйесіндегі біліктіліктің салалық шеңберінің жетілмегендігі салалық реттелетін нормативтік құқықтық актінің (Медициналық және фармацевтикалық мамандықтардың [2] және денсаулық сақтау қызметкерлері лауазымдарының біліктілік сипаттамалары [3]) құзыреттер тізбесі саланың нақты қажеттіліктерін көрсетпейтіндігімен, біліктілік деңгейлері бойынша құзыреттердің нақты саралануының болмауымен байланысты.

Әлемдік тәжірибеде кәсіби мамандықтардың әрбір саласында еңбек сапасына, кадрлардың білімі мен дағдыларына нақты талаптар қою кәсіби стандарттарды әзірлеу арқылы қамтамасыз етіледі [4]. Соңғы уақытқа дейін кәсіби стандарттар мүлдем болмаған, тек 2018 жылы алғашқы үш кәсіби стандарт «Денсаулық сақтау саласындағы маман-психолог», «Фармацевтикалық қызмет» және «Стоматологиялық қызмет» бекітілді [5]. Сонымен қатар, медициналық және фармацевтикалық мамандықтардың қолданыстағы номенклатурасында саны бар барлық басқа мамандықтар бойынша 75-тен астам кәсіби стандарттар жоқ. Кәсіби стандарттардың болмауының салдары көбінесе білім беру бағдарламаларының практикалық денсаулық сақтау сұраныстарына сәйкес келмеуі, білім беру ұйымдары түлектерінің білімі мен дағдыларын бағалау әдістемелерінің жетілмегендігі болып табылады. Осыған байланысты, қолданыстағы

бағдарламалар бойынша дайындалған және бағаланған мамандар практикалық денсаулық сақтау қажеттіліктеріне толық сәйкес келмейді [6].

Модельді әзірлеудің әдіснамалық негізі. «Фармацевтикалық қызмет» кәсіби стандартының талаптарымен интеграцияланған фармацевтикалық кадрларды даярлау моделін әзірлеу төмендегі тармақтарды қамтитын кешенді тәсілге негізделген:

- Қолданыстағы «Фармацевтикалық қызмет» кәсіби стандартын талдау;
- Фармация саласында кадрлар даярлаудың отандық және шетелдік тәжірибелерді зерделеу;
- Еңбек нарығының қажеттіліктерін болжау;
- Фармацевтика саласының өкілдерімен (дәріхана желілері, фармацевтикалық өндірушілер, дистрибьюторлар) әлеуметтік зерттеулер (сауалнамалар мен сұхбаттар жүргізу) жүргізу;
- «Фармация» мамандығы бойынша білім беру бағдарламаларын әзірлеу кезінде құзыретті тәсілді қолдану.

Модельдің негізгі элементтері. Біз әзірлеп жатқан фармацевтикалық кадрларды даярлау моделі «Фармацевтикалық қызмет» кәсіби стандартының талаптарына сәйкестікті қамтамасыз ететін бірнеше негізгі компоненттерді қамтиды.

Фармация мектебінің түлегінің құзыреттілік профилі. Түлектердің кәсіптік және кәсіптік емес құзыреттерінің тізбесін айқындау:

- Бейіндік арнайы пәндерді жітік білу;
- Тұтынушылармен тығыз жұмыс істеу және дәрілік препараттар бойынша кеңес беру дағдыларын қалыптастыру;
- Цифрлық технологияларды меңгеру (фармацевтикалық Ақпараттық жүйелер, электрондық рецепттер);
- Дәріхана желілеріндегі және фармацевтикалық дистрибуциядағы логистикалық процестерді түсіну;
- Фармакоэкономика негіздерін және дәрілік заттар айналымы саласындағы заңнаманы білу.

Кадрларды даярлау кезеңдері. Мыналарды қамтитын көп сатылы оқыту жүйесін әзірлеу:

- Теориялық дайындық - негізгі пәндер мен бейіндік, арнайы пәндерді оқу.
- Тәжірибеге бағытталған оқыту - кейстермен жұмыс, симуляциялық оқыту, зертханалық практикумдар, интерактивті тренажерлер.
- Өндірістік практика және тағылымдамалар – дәріханаларда, фармацевтикалық компанияларда, зертханаларда, өндірістік кәсіпорындарда тәжірибеден өту.
- Құзыреттерді бағалау және сертификаттау - қорытынды тестілеу, практикалық дағдыларды көрсету, кәсіби құзыреттерді сертификаттау.

Модельді іске асыру құралдары

- «Фармацевтикалық қызмет» кәсіби стандартының талаптарына сәйкес келетін модульдік оқытуды енгізу.
- Цифрлық білім беру технологияларын пайдалану: онлайн курстар, симуляциялық бағдарламалар, виртуалды зертханалар.
- Екіжақты оқытуды қолдану - фармацевтикалық сектор кәсіпорындарының базасында теориялық және практикалық оқытудың үйлесімі.
- Фармацевтикалық бизнес өкілдерінің қатысуымен мастер-класстар, тренингтер және іскерлік ойындар өткізу.

Модельді енгізу және тиімділікті бағалау. Бұл модельді білім беру процесіне сәтті енгізу үшін сізге:

- оқу бағдарламаларын кәсіби стандарт талаптарына сәйкес бейімдеу;
- жұмыс берушілермен өзара іс-қимылды жолға қою, оларды оқу жоспарларын қалыптастыруға және практика жүргізуге тарту;

- фармация саласындағы жаңа талаптарды ескере отырып, оқытушылардың біліктілігін арттыру курстарынан тұрақты өтуді ұйымдастыру;
- түлектердің мансаптық дамуы мен еңбек нарығындағы сұранысты қоса алғанда, олардың құзыреттеріне мониторинг жүйесін енгізу.

Қорытынды

Фармацевтика саласын кадрлардың керекті санымен қамтамасыз ету мәселесі кадр саясатының маңызды шартты әрбір маманның біліктілігіне қойылатын талаптарды, қызметкерлердің құзыреттерін тұрақты түрде дамыту жолдарын нақты айқындау болып табылады. ҚР Денсаулық сақтау жүйесі еңбек нарығы тарапынан денсаулық сақтау қызметкерлерінің біліктілігіне сұранысты құқықтық және институционалдық реттеудің тиімді тетіктерін және денсаулық сақтау саласындағы білім беру жүйесі тарапынан біліктіліктерді ұсынуды енгізе отырып, салалық біліктілік жүйесін жетілдіруді қажет етеді.

Фармацевтикалық кадрларды даярлаудың әзірленген моделі білім беру бағдарламаларының кәсіби стандарт талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ететін оқытуға кешенді тәсілді білдіреді. Модельді енгізу фармацевтикалық кадрларды даярлау сапасын арттыруға, олардың кәсіби құзыреттерін жақсартуға және білім беру ұйымдарының жұмыс берушілермен өзара іс-қимылын күшейтуге мүмкіндік береді. Болашақта оқытудағы цифрлық технологияларды кеңейтуді және практикалық оқытудың жаңа форматтарын біріктіруді қоса алғанда, модельдің тиімділігін арттыру үшін қосымша құралдарды әзірлеу жоспарланатын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Приказ Министра здравоохранения РК от 24 мая 2019 года №243 «Об утверждении Концептуальных подходов развития человеческого капитала в здравоохранении Казахстана до 2025 года»
- 2 Приказ МЗ РК от 12 ноября 2009 года №699 «Квалификационные характеристики медицинских и фармацевтических специальностей»
- 3 Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 26 ноября 2009 года №791 «Об утверждении Квалификационных характеристик должностей работников здравоохранения»
- 4 Готтинг В.В., Смирнова Г.М., Курымбаева С.Г. Условия взаимодействия образования, науки и производства в Республике Казахстан // Современные наукоемкие технологии. 2016. №3-1. С. 111-115.
- 5 Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 24 ноября 2009 года №774 «Об утверждении Номенклатуры медицинских и фармацевтических специальностей»
- 6 V. Koikov, Z. Baigozhina, Zh. Bekbergenova Vision of the development of the qualification framework (QF) for the healthcare sector in Kazakhstan, European Journal of Public Health, Volume 28, Issue suppl 4, November 2018, scky218.117, <https://doi.org/10.1093/eurpub/scky218.117>

СӨЙЛЕУ ТІЛІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ

А.А.Байтурсынова¹, А.К.Абылкайрова²

¹ п.ғ.к., aigul.baitursynova.72@gmail.com

*² Инклюзивті білім беру 2 курс магистранты aisulu246@mail.ru
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

Аңдатпа

Бұл мақалада сөйлеу тілі бұзылған балалардың қарым-қатынасындағы негізгі мәселелері мен қиындықтары қарастырылады. Авторлар коммуникацияның сөйлеу тілі бұзылған балалардың әлеуметтік бейімделуіне, эмоциялық және тұлғалық дамуына әсерін ғылыми-теориялық деректер негізінде сипаттайды. Сонымен қатар, сөйлеу тілі бұзылған балалармен жұмыс істеу барысында Стивен фон Течнердің альтернативті және қосымша коммуникация әдісінің маңызды рөл атқаратынына ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: сөйлеу тілі бұзылыстары, қарым-қатынас, әлеуметтік бейімделу, альтернативті қарым-қатынас, логопедиялық әдістеме, ойын терапиясы.

Кіріспе

Сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалардың қатары жылдан жылға артып келеді. 1970-1980 жылдары балалардың 25 пайызында ғана сөйлеу бұзылыстар анықталған. Бүгінде бұл көрсеткіш анағұрлым жоғары – 58 пайызды құрап отыр, әрі қарай өсіп отырғаны уайым туғызады. Халықаралық статистикаға сәйкес, сөйлеу бұзылыстары 7 жасқа дейінгі балалардың 17,5 пайызында кездеседі [1].

Қарым-қатынас (коммуникация) – адамның әлеуметтік табиғатының көрінісі ретінде маңызды психологиялық-педагогикалық құбылыс болып табылады. Коммуникация арқылы адам эмоциясын, ойын, сезімін білдіреді, танымдық қабілеттерін дамытады және қоғамда өзіндік орнын табады. Мектепке дейінгі шақ – баланың тілдік және әлеуметтік дағдылары қарқынды дамитын маңызды кезең. Алайда сөйлеу қабілетінде ауыр бұзылыстары бар балаларда (ЖСТД, дизартрия, алалия, афазия және т.б.) бұл үдеріс күрделене түседі. Олар үшін тіл – қарым-қатынас құралы болудан қалып, кедергіге айналады. Мұндай балалардың сөйлеу және коммуникативтік дағдылары өзара тығыз байланысты және олардың кемшіліктері әлеуметтік бейімделуге, эмоциялық және тұлғалық дамуға елеулі әсер етеді.

Коммуникация әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады. Ол психиканың қалыптасуына, оның дамуына және ақылды әрі мәдениетті мінез-құлықтың қалыптасуына елеулі әсер етеді. Коммуникация дағдылары тұлғаның дамуындағы ажырамас бөлік болып табылады, себебі басқа адамдармен қарым-қатынас арқылы біз жоғары танымдық қабілеттер мен қасиеттерді игереміз. Қазіргі таңда әлемде балалардың тек бір-бірімен ғана емес, ересектермен де қарым-қатынас жасау қабілетінің жеткіліксіздігі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сөйлеу бұзылыстары бар балалар үшін қарым-қатынас жасау әсіресе қиындық туғызады. Қарым-қатынас тек практикалық маңызға ие емес, сонымен қатар эмоционалдық мәнге де ие. Қарым-қатынас арқылы балалар өз сезімдері мен эмоцияларын білдіруді, басқаларды түсінуді және олармен қарым-қатынас орнатуды үйренеді. Бұл әлеуметтік дағдыларды дамытуға, қоғамға бейімделуге және интеграциялануға көмектеседі.

Негізгі бөлім

Л.Г.Соловьева атап өткендей, сөйлеу бұзылыстары бар балалар санатындағы сөйлеу және коммуникативті дағдылардың өзара тәуелділігі сөйлеу дамуының келесі ерекшеліктеріне әкеледі:

- етістік сөздік қорының айқын жетіспеушілігі;
- сөздік қордың кедейлігі және сараланбауы;
- байланысқан сөйлемдердің өзіндік ерекшелігі және басқа да қиындықтар толыққанды қарым-қатынас жасауға кедергі келтіреді.

Л.Г.Соловьева осы қиындықтардың салдары ретінде қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің төмендеуін, қарым-қатынас формаларының (диалогтық және монологтық сөйлеу) қалыптаспауын, байланысқа қызығушылықтың болмауын, қарым-қатынас жағдайын бағдарлай алмау, негативизмді атап көрсетеді [2].

Сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалар қарым-қатынас кезінде сөйлеу терістігін немесе сөйлеу белсенділігінің төмендігін көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, олар қоршаған ортамен таңдамалы түрде байланыс орнату мүмкін. Сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалармен байланыс орнату қиындықтар тудыруы мүмкін, себебі олардың мінез-құлқында ерекшеліктер болады.

Сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалармен қарым-қатынас жасаудың баламалы құралдары ретінде мимика мен ым-ишара қолданылады. Маңыздысы, қарым-қатынас өзара болуы керек және ол тек сөйлеу компонентін ғана емес, сонымен қатар вербальды емес сигналдарды, ым-ишараны, мимиканы және интонацияны қамтуы тиіс. Бұл эмоционалды байланыс орнатуға және бір-бірін тереңірек түсінуге көмектеседі.

О.С.Павлова жүргізген зерттеулер нәтижесінде жалпы сөйлеу тілі дамымаған балабақша жасындағы балалардың сөйлеу коммуникациясына қатысты келесі ерекшеліктер анықталды:

- осы санаттағы балалар тобының құрылымында қалыпты сөйлейтін балалар тобындағыдай заңдылықтар кездеседі, яғни қарым-қатынастың қолайлылық деңгейі айтарлықтай жоғары болады;
- «таңдаулы» және «қабылданған» балалардың саны «қабылданбаған» және «оқшауланған» балалар санынан әлдейқайда көп.

О.С.Павлова атап өткендей, балалар әдетте өздерінің дос таңдау себептерін түсіндіруде қиындықтарға тап болады: «Білмеймін», «Ол өзін жақсы ұстайды», «Мен онымен дос боламын, ойнаймын», «Оны мұғалім мақтайды» және т.б., яғни олар өздерінің достарын таңдауда жеке көзқарастарын емес, педагогтың таңдауы мен бағалауын негізге алады [3].

Көптеген авторлар (Р.Е.Левина, Б.М.Гриншпун, Т.Б. Филичева) сөйлеу тілі дамымаған балалардың коммуникативті дағдыларының қалыптасуындағы қиындықтар орын алатынын дәлелдеген. Қарым – қатынас жеткіліксіздігі өз алдына танымдық және сөйлеу-ойлау әрекетіндегі қиындықтарға алып келеді. ЖСТД балаларға қарым-қатынас жасау қажеттілігінің төмендігі, диалогтық және монологтық сөйлеу тілдерінің қалыптаспауы, қатынас жасауға қызығушылығының жоқтығы, қатынас жағдайында бағдарлау білігінің аздығы тән. Баланың өз бойындағы кемшілікке теріс көзқарасы, оның қарым-қатынасқа тез түсуіне кедергі болады [4].

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен қарым-қатынаста болатын мамандарға, мұғалімдерге және ересектерге коммуникация сферасының жағдайының келесі ерекшеліктерін білу және ескеру маңызды:

- байланыс орнатудағы қиындықтар;
- әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар, қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің төмендеуі, қарым-қатынас жағдайын басқара алмау, байланыс орнатудағы қиындықтар;
- өзін-өзі бақылау және бағалау дағдыларының төмен деңгейі, қозғалыс белсенділігінің жоғары болуы және эмоционалды тұрақсыздыққа байланысты басқа балалармен ұзақ уақыт байланыс орната алмауы;
- жанжалды(конфликттік) жағдайларда сөйлеудің мінез-құлықты реттеуші қызметін атқара алмауына байланысты қарым-қатынас бұзылыстарының орын алуы. Кейбір балаларда жоғары агрессивтік, қақтығыстық, кекшілдік, төбелескіштік және әдейі зиян келтіруге ұмтылу байқалады. Ал басқалары, керісінше, қақтығыстан қашуға, кез келген қарым-қатынас түрінен бас тартуға бейім;
- зейін мен есту арқылы қабылдау бұзылыстары, фонематикалық есту қабілетінің жеткіліксіз қалыптасуы салдарынан ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілетінің жеткіліксіз дамуы;
- функционалдық сөйлеу жүйесінің толық қалыптаспауының салдарынан вербалды қарым-қатынас жасауда елеулі бұзылыстардың болуы[5].

Б.С.Байменова сөйлеу тілі бұзылған балалармен қарым-қатынас орнатуда мұғалімдердің рөліне ерекше назар аударады. Ол сөйлеу тілі бұзылған балаларды оқыту үшін мұғалімдер келесі құзыреттіліктерге ие болуы қажет деп санайды:

- Логопедиялық әдістемелерді меңгеру: Мұғалімдердің сөйлеу тілі бұзылыстары бар балалармен жұмыс істеу үшін логопедиялық жаттығулар мен түзету әдістерін қолдана білуі маңызды. Байменованың пікірінше, логопедтердің және педагогтардың бірлескен жұмысы оқу процесінің тиімділігін арттырады.
- Ойын терапиясын қолдану: Ойын арқылы оқыту сөйлеу бұзылыстарын түзетудің маңызды әдістерінің бірі болып табылады. Байменова ұсынған әдістемелерде сөйлеу дағдыларын ойындар арқылы дамытуға ерекше мән беріледі [6].

Сөйлеу тілі бұзылған балалардың қарым-қатынас мәселесі қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл салада Стивен Фон Течнердің альтернативті және қосымша қарым-қатынас (коммуникация) әдісі ерекше орын алады. Альтернативті және қосымша коммуникация әдісі қарым-қатынас жасау қиындықтары бар балаларға сөйлеудің орнына түрлі визуалдық және техникалық құралдарды пайдалану арқылы өз ойын жеткізуге мүмкіндік береді.

Стивен фон Течнер альтернативті және қосымша қарым-қатынас әдісін дамытуда оның қолжетімділігін және тиімділігін басты назарға алған. Ол альтернативті және қосымша қарым-қатынас жүйелерін төмен және жоғары технологиялы әдістер деп екіге бөлді. Төмен технологиялы әдістерге қарапайым құралдар – суреттер, символдар және карточкалар жатады. Бұл әдіс арқылы балалар өз қажеттіліктерін және ойларын визуалды құралдармен жеткізе алады. Мысалы, балалар мұғалімдермен немесе оқушылармен сөйлесу үшін символдарды пайдаланып, қарапайым фразаларды құрастыра алады.

Жоғары технологиялы әдістер заманауи құрылғыларды қолдануды қамтиды. Стивен фон Течнердің зерттеулері электронды құрылғылардың, соның ішінде планшеттер мен дауыстық синтезаторлардың тиімділігін дәлелдеді. Мұндай құрылғылар сөйлеу тілі бұзылған балаларға қарым-қатынас жасауды жеңілдетіп, оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Мысалы, бала планшеттегі сөздерді таңдау арқылы мұғалімге сұрақ қойып, сабаққа толыққанды қатыса алады [7].

Стивен фон Течнер альтернативті және қосымша қарым-қатынас әдісін табысты енгізу үшін мұғалімдер мен ата-аналарды арнайы оқытудың маңыздылығын ерекше атап өткен. Ол педагогтар мен ата-аналарға бұл құралдарды қолдануды үйрету арқылы балалардың мүмкіндіктерін толық ашуға болатынын айтады. Оқу процесінде альтернативті және қосымша коммуникация жүйелерін әртүрлі сабақ кезеңдеріне сәйкес бейімдеу мұғалімдер үшін тиімді әдіс болып табылады. Ойындар, топтық жұмыс және сөздік қорды дамытуға арналған жаттығулар осы әдістің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері сөйлеу тілі бұзылған балалардың қарым-қатынас саласында елеулі қиындықтар мен кедергілерге тап болатынын көрсетті. Бұл қиындықтар баланың әлеуметтік бейімделуіне, эмоциялық дамуына және тұлғалық қалыптасуына тікелей әсер етеді. Сөйлеу мен коммуникация дағдыларының өзара тығыз байланысы сөйлеу тілі бұзылған балалардың тілдік, когнитивтік және эмоционалдық дамуын тежейді. Сондықтан сөйлеу бұзылыстары бар балалармен жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстары кешенді және жүйелі түрде ұйымдастырылуы қажет.

Мақалада қарастырылған Стивен фон Течнердің альтернативті және қосымша коммуникация әдісі сөйлеу тілі бұзылған балалардың қарым-қатынас мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған тиімді құрал ретінде бағаланды. Бұл әдіс визуалды және техникалық құралдарды қолдану арқылы балаларға өз ойын, қажеттілігін және эмоциясын жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, логопедиялық әдістер мен ойын терапиясын біріктіре қолдану – балалардың сөйлеу, қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге және олардың әлеуметтік ортамен өзара әрекетін жеңілдетуге ықпал етеді. Жалпы алғанда, сөйлеу тілі бұзылған балалардың коммуникациялық мәселелерін шешу үшін педагогтар мен ата-аналардың тығыз ынтымақтастығы, арнайы дайындық пен қолжетімді технологияларды қолдану қажет. Бұл балалардың толыққанды әлеуметтенуін, оқу процесіне белсенді қатысуын және қоғамға интеграциялануын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әсия Ойшиева. Логопедия: балаларды дұрыс сөйлеудің жолдарын зерделейді. Электронды ресурс: <https://dulaty.kz/ustaz-institute-kaz/ustaz-news/item/4036-logopediya-balalardy-d-rys-s-jleudi-zholdaryn-zerdelejdi.html>
2. Соловьева Л.Г. Диалогическое взаимодействие дошкольников с речевыми нарушениями // Дефектология. - 2007. - №4. – С. 37-46.
3. Павлова О.С. Нарушение коммуникативного акта у детей с общим недоразвитием речи // Психолингвистика и современная логопедия: монографический сборник под ред. Л.Б. Халиловой. - М.: МПГУ, 1997. - С. 210-226.
4. Электронды ресурс: <https://stud.kz/referat/show/102935>
5. Казьмина Я.Е. Формирование эмоционально-волевой сферы у детей 5–7 лет с алалией // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Познание. - 2019. - №3. - С.
6. Байменова Б.С., Ысқақ А.Ә. Инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру.
7. Течнер С., Мартинсен Х. (2018). Введение в альтернативную и дополнительную коммуникацию: жесты и графические символы для людей с двигательными и интеллектуальными нарушениями, а также с расстройствами аутистического спектра. Москва: Теревинф. Электронды ресурс: <https://www.terevinf.com/books/lechebnaya-pedagogika/vvedenie-v-alternativnuyu-i-dopolnitelnuyu-kommunikatsiyu-zhesty-i-graficheskie-simvoly-dlya-lyudey/>

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЛОГИКА ЭЛЕМЕНТТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ*Хали Еламан*

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті 7М01509 - Математика білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Астана қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Абдыхалық Айдос Тұрсынбайұлы, физика-математика ғылымдарының кандидаты

Кіріспе

Қазіргі бастауыш мектептің міндеті – оқушыларға тек негізгі білім беріп қана қоймай, сонымен қатар олардың логикалық ойлау қабілетін қалыптастыру. Логикалық ойлау балаларға жағдайларды талдауға, қорытынды жасауға, себеп-салдарлық байланыстарды табуға және оқылатын материалға саналы түрде қарауға көмектеседі. Оқу үдерісіне логика элементтерін енгізу интеллектуалдық қабілеттерді дамытады, оқуға деген қызығушылықты арттырады және келешек білім алу үшін маңызды дағдыларды қалыптастырады.

Логиканы оқытудың негізгі қағидалары

1. Жүйелілік. Логикалық тапсырмалар сабақта үнемі қолданылуы керек, осылайша оқушылар талдау, синтездеу және салыстыру сияқты негізгі операцияларды бірте-бірте меңгереді.
2. Қолжетімділік. Жаттығулардың күрделілігі оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай болуы тиіс. Тапсырмалар тым қиын болмауы керек, себебі балалар сенімділігін жоғалтып алуы мүмкін. Керісінше, қолжетімді тапсырмалар өзіне деген сенімділік ұялатады.
3. Көрнекілік. Сызбалар, кестелер, иллюстрациялар секілді көрнекіліктерді пайдалану логикалық операцияларды түсінуді жеңілдетеді. Балалар визуалды мысалдарды көріп, оларды тәжірибе жүзінде қолдана алса, материалды жақсы меңгереді.
4. Нақты өмірмен байланыс. Күнделікті өмірлік жағдайлармен байланысты логикалық есептер балалардың қызығушылығын оятып, логикалық ойлаудың нақты пайдасын көрсетеді.
5. Белсенді әрекет. Топтық жұмыс, пікірталастар, жобалық және зерттеу тапсырмалары балалардың ойлау процесін ынталандырып, коммуникативтік қабілеттерін де дамытады.

Есептерді шығару кезіндегі «жою» тәсілі

Есептерді «жою» тәсілімен шешу – есеп шартының айырымын (немесе қосындысын) табу арқылы бір белгісіз шаманы жоққа шығару, соның нәтижесінде қалған шамалар арасындағы байланыс көмегімен бірінші белгісізді табу. Бұл әдіс логикаға және арифметикалық амалдарға сүйене отырып, жауапты жүйелі іздеуге мүмкіндік береді. Төменде осы тәсілдің бастауыш сыныптарда қолданылуына мысалдар келтірілген:

Мысал 1. Бір сиырдың массасы 4 қойдың массасына тең, ал бір қойдың массасы 8 қоянның массасына тең. Егер бір қоянның салмағы 2 кг болса, бір сиыр қанша кг тартады? Шешуі: Бір қоянның салмағы: 2 кг. Бір қойдың салмағы: $8 \times 2 = 16$ кг. Бір сиырдың салмағы: $4 \times 16 = 64$ кг.

Мысал 2. Балабақшаға 6 машинка мен 3 қуыршақ сатып алу үшін 3600 теңге жұмсалды. Кейінірек сондай 6 машинка мен 5 қуыршақ сатып алуға 4600 теңге кетті. Бір машинка мен бір қуыршақтың бағасы қанша? Шешуі: Екінші рет жұмсалған сома көбірек, себебі $5 - 3 = 2$ қуыршақ артық алынды, ал бұл $4600 - 3600 = 1000$ теңгеге қымбат түсті. Бір қуыршақтың бағасы: $1000 : 2 = 500$ тг. Бір машинканың бағасы: $(3600 - 500 \times 3) : 6 = 350$ тг.

Мысал 3. Мирас дүйсенбі күні 340 теңгеге 8 дәптер және 5 қарындаш сатып алды. Қайрат 240 теңгеге 4 дәптер мен 6 қарындаш алды. Бір қарындаш қанша тұрады?

Шешуі: Егер Қайрат дәл сол тауарларын екі мәрте сатып алса, онда ол 8 дәптер мен 12 қарындашқа 480 теңге төлер еді. Мирас 8 дәптер мен 5 қарындашқа 340 теңге берді, яғни 140 теңге арзан шықты. Демек, бір қарындаштың бағасы: $140:(12-5)=20$ тг.

Әдістемелік ұсыныстар мен жаттығулар

1. Дидактикалық ойындар. «Кім дұрыс?», «Логикалық лабиринт» секілді ойындарда балалар негізгі есептеу дағдыларын меңгеріп қана қоймай, талдау және қорытынды жасауға үйренеді.

2. Сюжеттік есептер. Мысалы, сынып өміріндегі жағдайларды сахналандыру: «Асханада қасықтар жоғалды, А оқушысы оларды Б оқушысы алды дейді, ал Б оқушысы В оқушысы алды дейді. Шындық қайсы?»

3. Жобалық тапсырмалар. Оқушылар шағын топтарда «Мектептік іс-шараны ұйымдастыру» жобасын жасайды. Бұл процессте уақытты, бюджетті, міндеттерді дұрыс бөлу секілді логикалық элементтер қолданылады.

4. Классификация есептері. «Жануарларды үй және дала жануарлары деп бөлу» сияқты қарапайым тапсырмаларға қосымша критерийлер қосу арқылы күрделендіріңіз (тіршілік ету ортасы, тамақтану әдісі және т.б.).

5. Талдау және салыстыру. Екі тарихи оқиғаның немесе екі суреттің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу. Балалар басты нәрсені бөліп алуға және себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға дағдыланады.

Қорытынды

Бастауыш сыныпта логика элементтерін оқыту – бұл математикалық сауаттылықты кеңейту ғана емес, сонымен қатар кез келген күрделі міндеттерді шешуге жүйелі түрде келу дағдыларын қалыптастыру. Логикалық ойлау – жоғары сыныптарға және ересек өмірге бейімделуге көмектесетін мықты іргетас. Ерте жастан қалыптастырылған дағдылар балаларға ақпаратты тиімді игеруге, сыни тұрғыдан ойлауға, негізделген шешімдер қабылдауға және күрделі мәселелерден қорықпауға көмектеседі. Логикалық тапсырмаларды, «жою» тәсілін және өмірлік жағдайлармен ұштастыру оқыту процесін әртараптандырып, оны қызықты етеді. Жас ерекшеліктері мен жеке қабілеттерді ескеретін дұрыс таңдалған әдістеме – логикалық ойлаудың табысты қалыптасуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Иванов А.Б. Мектептегі логикалық есептер. М.: Просвещение, 2019.
2. Петрова Е.Н. Бастауыш сыныпта логиканы оқыту әдістемесі. СПб.: Детство-Пресс, 2020.
3. Сидорова О.В. Балалардың логикалық ойлауын қалыптастыру. Қазан: Мұғалім, 2021.
4. Кузнецова М.В. Логикалық ойындар мен жаттығулар. Екатеринбург: Логос, 2022.
5. Андреева Т.С. Оқытуда «жою» тәсілін қолдану. Новосибирск: Академкнига, 2023.

ҚҰЛШЫЛЫҚТЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ

PhD доктор, профессор

Адилбаева Ш.А.

Ғажан Жәйнагул

2 курс магистранты

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

(Алматы қ., Қазақстан)

Аңдатпа

Бұл мақалада ислам құлшылықтарының адам мінез-құлқын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Құлшылық – тек діни рәсім ғана емес, рухани, әлеуметтік және эмоциялық тәрбие құралы ретінде сипатталады. Намаз, ораза, зекет, қажылық және дұға сынды құлшылық түрлерінің мінез-құлққа тигізер әсері талданып, исламдық-этикалық нормалар негізінде құлшылықтың тәрбиелік ықпалы көрсетіледі.

Түйін сөздер: құлшылық, мінез-құлқ, тәрбие, ислам этикасы, рухани тәрбие.

Ислам діні адам мінез-құлқын жан-жақты кемелдендіруді мақсат етеді. Бұл мақсатқа жетудің негізгі жолдарының бірі – құлшылық. Құлшылық – адамның Жаратушы Алламен байланысын нығайтумен қатар, оның ішкі жан-дүниесін тәрбиелеуге, мінез-құлқын түзетуге зор ықпал ететін рухани тәрбие құралы.

Құлшылықтың тәрбиелік мәні тек діни рәсім ретінде емес, адам тұлғасын қалыптастыратын маңызды механизм ретінде көрінеді. Құлшылық адамның рухани болмысын байытып, сабыр, шүкір, ихсан, тақуа, ықылас, әділдік, кешірім сынды көркем сипаттарды бойға сіңіруге жағдай жасайды. Осы арқылы ол адамның ішкі дүниесін тәртіпке келтіріп, сыртқы мінез-құлқына оң өзгеріс әкеледі.

Ислам этикасына сай мінез-құлқ тәрбиесі бірнеше қырдан тұрады: рухани, ахлақтық, әлеуметтік, интеллектуалдық және эмоциялық тәрбие. Құлшылық осы қырлардың әрқайсысына әсер етіп, адамды жан-жақты дамытады.

Намаз – адамға рухани тәртіп пен тұрақтылық береді. Құранда: «Намаз арсыздық пен жамандықтан тыяды» (Анкабут, 45) делінген. Бұл – намаздың мінез-құлқты түзеудегі рөлін нақты көрсететін аят. Намаз арқылы мұсылман уақыттың қадірін ұғып, жүйелілікке, ұқыптылыққа дағдыланады. Сонымен қатар, ол тәкаппарлықтан арылып, кішіпейілділік пен Алланы ұдайы еске алуға машықтанады.

Ораза – нәпсіні тәрбиелеудің, сабырлық пен шүкірлікті үйренудің мектебі. Ораза ұстау арқылы адам өз нәпсісін тежеуге үйренеді, мұқтаждардың халін түсініп, жанашырлық пен мейірімділік секілді қасиеттерді дамытады.

Зекет пен садақа – адам бойындағы сараңдық, өзімшілдік секілді жағымсыз сипаттарды жоюға ықпал етіп, жомарттық, жанашырлық пен қоғамдық жауапкершілік сезімдерін тәрбиелейді. Бұл – әлеуметтік мінез-құлққа тікелей әсер ететін амалдар.

Қажылық – бүкіл мұсылман үмбетін бірлікке, сабырға, тәртіпке, сабыр мен құрметке тәрбиелейтін ұлы құлшылық. Қажылық кезіндегі ихрам киімі мен біркелкі рәсімдер адамның менмендігін тежеп, баршаның тең екенін сезіндіреді. Ол бауырмалдық пен кешірімділік қасиеттерін бекемдейді.

Дұға мен истиғфар – адамның ішкі әлемін тазартып, жүректегі нұры мен үмітін оятады. Ол үмітсіздікке бой алдырмауға, күнәдан тазаруға және Аллаға тәуелді екенін сезінуге жетелейді.

Осылайша, исламдағы әрбір құлшылық адамның мінез-құлқын қалыптастыруда нақты әсерге ие. Құлшылық арқылы адам ішкі және сыртқы болмысын тәртіпке келтіріп, көркем мінезге ұмтылады. Бұл құбылыс исламның адамзат тәрбиесіндегі гуманистік бағытын айғақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құран Кәрім.
2. Әл-Ғазали. «Ихия улум әд-дин». – Каир: Дарул-фикр, 2005.
3. Ибн Қайим әл-Жаузия. «Мәдарижус-саликин». – Дамаск: Дарул-кутуб әл-илмия, 1996.
4. Юсуф әл-Кардави. «Исламда ибадат пен мінез тәрбиесі». – Алматы: Ислам мәдениеті орталығы, 2010.
5. Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті. Ислам негіздері. – Алматы, 2020.
6. Шәмсетдин Қ. Исламдағы рухани тәрбие негіздері. – Алматы: Дәстүр, 2015.

СПЕЦИФИКА ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ИСЛАМЕ

Копбаева Шолпан Бериковна, магистрант

*Научный руководитель: Адилбаева Шамшат Амангельдиевна,
ассоциированный профессор, доцент
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(г. Алматы, Казахстан)*

Аннотация

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты формирования и восприятия образа женщины в исламской культуре. На основе анализа священных текстов, хадисов Пророка Мухаммеда (мир ему и благословение), а также трудов классических и современных исламских богословов выделяются черты, присущие мусульманской женщине в контексте религиозных предписаний и культурных норм. Особое внимание уделяется вопросам скромности, нравственности, семейных и социальных ролей, а также духовной значимости и положению женщины в исламе. Показано, что исламская модель женственности представляет собой синтез внешней сдержанности и внутренней силы, формируя гармоничный и уважаемый образ женщины в обществе.

Ключевые слова: Ислам, Коран, Хадис, женщина в исламе, женская роль.

Введение

Роль женщины в религиозной и социальной жизни всегда была предметом пристального внимания как со стороны теологов, так и исследователей различных культур. Ислам, являясь одной из ведущих мировых религий, предлагает уникальное видение женской природы, статуса и предназначения, опирающееся на предписания Корана и Сунны Пророка. Исламский подход к женскому образу отличается целостностью и сбалансированностью, где сочетаются духовные, нравственные и практические аспекты жизни женщины.

Образ женщины в священных текстах.

В многообразной палитре мировых религий и культур образ женщины занимает значимое и уникальное место. Ислам, являясь одной из ведущих мировых религий, на протяжении веков влиял на формирование женской идентичности, а также на установление социальных и этических норм, регулирующих роль и поведение женщины в мусульманских обществах. Священные источники ислама — Коран и сунна Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха) — содержат значительное количество предписаний, касающихся поведенческих норм, религиозных обязанностей и внешнего облика мусульманок. В первую очередь, внимание уделяется внешнему облику женщины, который трактуется через призму религиозной скромности и духовных ценностей.

Священный Коран содержит ряд аятов, повествующий нормы как внешнего облика мусульманки, так и ее поведенческие. Скромность (хая) рассматривается как одно из центральных качеств, которое проявляется не только во внешнем виде, но и в манерах, речи, отношении к окружающим. В Суре «аль-Ахзаб» (33:59) приводится: *«О пророк! Скажи своим жёнам, дочерям и женщинам верующих (мужчин), чтобы они понижше опускали свои широкие головные покрывала (покрывая ими одежду). Это будет им удобнее, чтобы отличить их от других женщин и чтобы они не подверглись оскорблениям. Поистине, Аллах прощающ и милосерден к тем, кто перестал совершать грехи!»* Этот аят призван обеспечить женщине уважение и защиту в обществе, подчеркивая ее достоинство и благочестие. Так же в суре «ан-Нур» (24:31) упоминается: *«Скажи верующим женщинам, чтобы они опускали свои взоры и оберегали свои половые органы. Пусть они не выставляют напоказ своих прикрас, за исключением тех, которые видны, и пусть прикрывают своими покрывалами вырез на груди и*

не показывают своей красоты никому, кроме своих мужей, или своих отцов, или своих свекров, или своих сыновей, или сыновей своих мужей, или своих братьев, или сыновей своих братьев, или сыновей своих сестер, или своих женщин, или невольников, которыми овладели их десницы, или слуг из числа мужчин, лишенных возделения, или детей, которые не постигли наготы женщин; и пусть они не стучат своими ногами, давая знать об украшениях, которые они скрывают. О верующие! Обращайтесь к Аллаху с покаянием все вместе, – быть может, вы преуспеете.»

Толкователи Корана, в связи с этими аятами, указывают, что данные предписания направлены не на то, чтобы ограничить свободу женщин или ущемить их права, а скорее эти предписания несут в себе глубокий смысл, направленный на охрану чести, достоинства и внутреннего мира женщины. Женщина в исламе рассматривается как равная мужчине в вопросах веры и вознаграждения у Аллаха и во многом другом, но с учетом различий в природных и социальных ролях. Согласно толкованию этих аятов, ношение хиджаба служит средством защиты мусульманки от посягательств, соблазнов и недостойного отношения со стороны общества, особенно со стороны мужчин, сердца которых «поражены болезнью».

Хиджаб, с этой точки зрения, становится не только визуальным выражением покорности Аллаху, но и публичным заявлением о принадлежности к исламской этике и идентичности. Он символизирует стремление женщины к духовной чистоте, внутренней собранности и нравственной независимости. Также в тафсирах подчеркивается, что покрытие тела позволяет мусульманке быть узнаваемой как добродетельная и верующая, что, в свою очередь, способствует уважительному отношению к ней в обществе и защищает её от необоснованных обвинений и посягательств.

Таким образом, ношение хиджаба выходит за рамки простого внешнего вида — оно становится актом осознанной покорности Аллаху, формой социальной самозащиты, а также элементом коллективной религиозной идентичности мусульманской уммы.

В современном мире трактовка и применение исламских предписаний, касающихся женщин, может значительно отличаться в зависимости от культурного контекста. В одних странах (например, Иране, Саудовской Аравии) исламские предписания строго соблюдаются на государственном уровне, в то время как в других (Казахстан, Турция, Индонезия) подход более вариативный и основывается на личном выборе. Несмотря на это, хиджаб и другие формы исламской одежды продолжают оставаться неотъемлемой частью идентичности миллионов мусульманок по всему миру.

Психологическая и нравственная специфика.

Не менее важной составляющей в образе женщины в исламе является ее поведение, качества, которыми она должна обладать. Ислам придает особое значение нравственным качествам женщины. Благонравие (хусн аль-хульк), скромность, доброжелательность и щедрость — это неотъемлемые черты идеального женского поведения в исламской традиции. По словам Аишы, жены Пророка (мир ему и благословение Аллаха), однажды к ней пришла бедная женщина с двумя дочерьми и попросила еды. Аиша дала каждой из них по финику, но, когда женщина только собралась съесть свой, дочери, уже съев свои, попросили у нее финик, тогда она разделила его пополам и отдала им. Аиша восхитившись ее поступком и сообщила об этом Пророку (мир ему и благословение Аллаха), который сказал, что эта женщина попадет в Рай. Хадис приведен в сборнике хадисов имама Муслима. Так же, поведению женщины присуща скромность, благонравие, что подразумевает собой проявление положительных качеств в отношениях с людьми, доброжелательность и многие другие. Согласно хадису, у Пророка (мир ему и благословение Аллаха) спросили, что будет с одной женщиной, которая соблюдает все религиозные обряды, но вредит своим соседям. Пророк (мир ему и благословение Аллаха) ответил, что для такого человека предначертана дорога в Ад. Хадис приведен в сборниках имама Ахмада (т. 4, стр. 166) и Ибн Хиббана (хадис №2054). «В День воскресения на весах верующего не будет ничего тяжелее благонравия. Поистине, Аллах

ненавидит произносящего непристойные и дурные слова. Этот хадис передан ат-Тирмизи (хадис №2002), который охарактеризовал его как достоверный. Таким образом, очень важно быть человеком высокого нрава. Важным качеством также является щедрость и заботливость.

Со слов сподвижника Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха) Ибн Аббаса:

«Кому будут даны четыре вещи, тому дарованы лучшие блага этого мира и мира вечного: благодарное сердце, язык, поминающий Аллаха, тело, терпеливое к бедствиям, и жена, не предающая своего мужа ни своим телом, ни его имуществом». Этот хадис передан аль-Байхаки в сборнике «Шу'аб аль-Иман».

Социальная и духовная специфика.

Женщина в исламе не ограничивается лишь ролью дочери, жены и матери. В истории исламской цивилизации есть немало примеров образованных, активных и влиятельных женщин, таких как Аиша бинт Абу Бакр — жена Пророка Мухаммада (мир ему и благословение Аллаха), одна из самых знающих женщин своего времени. Она передала более 2000 хадисов и считалась авторитетом в области фикха, хадисоведения и медицины. К ней приходили за советом сподвижники и табиины; Шифа бинт Абдуллах - одна из первых образованных женщин в исламе. Она обучала грамоте других женщин в Медине. Пророк ﷺ высоко ценил её способности, и халиф Умар ибн аль-Хаттаб назначил её инспектором рынка, что свидетельствует о её административных качествах; Насиба бинт Кааб (Умм Аммара) - женщина-воин, участвовавшая в битве при Ухуде, где защищала Пророка ﷺ, даже когда большинство мужчин отступило. Она получила множество ранений, но осталась жива и продолжила служить делу ислама; Фатима аль-Фихри (IX век, Марокко) - ее считают основательницей первого университета в мире — Университета Аль-Карауин в Фесе (859 г.). Она посвятила своё наследство созданию учебного заведения, которое стало важнейшим центром исламского образования, где преподавались как религиозные, так и светские науки. Данный университет функционирует и по сей день; Карима аль-Марвазия (XI век) - одна из самых авторитетных мухаддис (учёных по хадисам) своего времени. Она преподавала сборник «Сахих аль-Бухари» и имела множество учеников, среди которых были и мужчины. Её знание хадисов было настолько глубоким, что ей доверяли право передавать хадисы с иснадом (цепочкой передатчиков) и множество других. Это доказывает, что ислам поддерживает стремление женщин к знаниям, духовному развитию и участию в общественной жизни.

Следует подчеркнуть, что к числу качеств, способствующих достижению Рая, в исламской традиции относятся стремление к религиозному знанию, целомудрие и покорность Всевышнему. В достоверном хадисе Пророка (мир ему и благословение Аллаха) говорится: «Поиск знания является обязанностью каждого мусульманина (и мусульманки)». Хадис приведен в сборнике “Ибн Маджа”, хадис № 224. Также, согласно хадису, переданному в сборнике имама Муслима со слов Аиши, Пророк (мир ему и благословение Аллаха) отметил высокую нравственность женщин-ансаров, подчеркнув, что их природная стеснительность не мешала им стремиться к получению знаний в вопросах религии.

Отношение к женщинам составляет отдельную тему для обсуждения. Пророк Мухаммед (мир ему и благословение Аллаха) неоднократно указывал на высокое положение женщины как матери. Роль женщины как матери — это статус, который сопровождается особым уважением. Согласно хадису, Пророк Мухаммад (мир ему и благословение Аллаха), который сказал: «Рай — под ногами матерей». Данный хадис приведен в сборниках у имамов Ахмада и Насаи. Также это подчёркивается хадисом, переданным имамом Аль-Бухари, когда один человек спросил Пророка (мир ему и благословение Аллаха), кто из людей достоин наибольшего почтения, тот трижды ответил: «Твоя мать», и только на четвертый раз — «твой отец». Такое троекратное упоминание матери подчёркивает её огромный вклад в жизнь ребёнка, особенно в периоды беременности, родов, грудного вскармливания и воспитания. В 14 аяте суры «Лукман» также указывается на труд и страдания, связанные с материнством: «Мы повелели человеку быть добрым к своим родителям. Мать носила его с немощью на немощь и кормила грудью в течение двух лет. Благодарите Меня и своих родителей: ко Мне предстоит возвращение»

Исламские учёные интерпретируют это как указание на особую эмоциональную и духовную связь между матерью и ребёнком. Женщина, выполняющая роль матери, находится в постоянном служении — не только семье, но и умме, ведь от её усилий зависит, каким человеком вырастет её ребёнок, какую нравственность он усвоит, будет ли он богобоязненным мусульманином.

Имам Газали в своём труде «Ихья улюм ад-дин» указывает, что мать — это первая мураббия (воспитательница) и наставница. Она закладывает фундамент религиозных и нравственных ориентиров. Это делает её труд не только социально значимым, но и духовно вознаграждаемым.

Важно отметить, что ислам освобождает женщину, особенно мать, от ряда общественных обязанностей, признавая её роль в доме и в воспитании детей как полноценную службу ради довольства Аллаха. Тем самым ислам не ограничивает женщину, а защищает и возвышает её в самых чувствительных и энергозатратных жизненных периодах.

Следовательно, материнство — это не просто социальная функция, но форма поклонения в исламе. За терпение, любовь, наставление, женщине как матери обещано великое вознаграждение как в земной жизни, так и в Вечной.

Заключение

Специфика образа женщины в исламе заключается в единстве внешнего и внутреннего: скромность в одежде сочетается с благонравием, а общественные роли — с духовной глубиной. Исламская женщина предстает как носительница нравственных ценностей, как опора семьи, как участник духовной жизни общества. Ее статус и права защищены, ее обязанности — определены с учетом природных особенностей, а ее достоинство — возвышено как в мирской, так и в религиозной перспективе. Таким образом, образ женщины в исламе — это не только религиозная модель, но и жизненный путь, основанный на балансе между духовностью, нравственностью и социальной активностью.

Использованная литература:

1. «Аль-Мунтахаб фи тафсир аль-Куран аль-Карим»: Министерство Вакуфов Египта; Каир; 2000 ISBN 5-94824-011-8.
2. Кулуева Ф.Г., Расулова М.А. Женщина в исламе: традиции и современность // Вестник науки и образования. – 2019. – № 5 (59).
3. Шерматова М. Б. Роль мужчин и женщин в исламе: равенство, уважение и гармония. *Ijodkor o'qituvchi*; vol. 3 no. 34 (2023): *ijodkor o'qituvchi*; 245-248,2023.
4. Магомедов К.М. Женщина в исламской рациональной теологии / К.М. Магомедов // Исламоведение. – 2015. – Т. 6, № 3(25). – С. 35-42. – EDN VEIUUB.
5. Аль-Бухари. Сахих аль-Бухари. / Пер. с араб. — М.: Умма, 2007. — Т. 1–4.
6. Муслим. Сахих Муслим. / Пер. с араб. — М.: Диля, 2008.
7. Ахмад ибн Ханбаль. Муснад. — Бейрут: Дар аль-Фикр, 1995.
8. аль-Газали Абу Хамид. Возрождение религиозных наук (Ихья улюм ад-дин). – Пер. с араб. М. Абу-Бекра. – Москва: Умма, 2007.
9. Akın, H. *Hadislerle Kadın. Tahlil Yayınları, İstanbul, 509, 2019.*

МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР ӨСИЕТТЕРІ МЕН ДҰҒАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Назерке Әбдіраш

«7M02201 – Исламтану»

Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті

Шәмшат Адилбаева

PhD қауымд.Проф

Аннотация

Бұл мақалада Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) өсиеттері мен дұғаларындағы психологиялық аспектілер жан-жақты талданады. Хадистер мен дұғалардың мазмұнына психологиялық талдау жасалып, олардың адамның ішкі жан-дүниесіне, мінез-құлқына және эмоциялық жағдайына әсер ету тетіктері анықталады. Зерттеу барысында ислам дініндегі рухани практикалардың психологиялық денсаулықты нығайтудағы, стрестен арылудағы және тұлғалық даму үдерісіндегі маңыздылығына ерекше мән беріледі. Мақаланың басты мақсаты – діни мәтіндер мен заманауи психология ғылымы арасындағы байланысты ашып, ислам құндылықтарының психологиялық тұрақтылық пен эмоционалды интеллектті дамытудағы ықпалын ғылыми негізде көрсету.

Кілт сөздер: дұға, өсиет, хадис, Пайғамбар педагогикасы, психологиялық саулық, эмоционалды тұрақтылық.

Кіріспе. Дін мен психологияның өзара байланысы адамзат тарихында әрдайым өзекті тақырыптардың бірі болып келеді. Әсіресе, соңғы жылдары рухани ілімдер мен заманауи психологиялық зерттеулер арасындағы интеграциялық байланыстардың тереңдей түскенін байқауға болады. Бұл контексте Ислам дінінің негіздерін жеткізуші Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) өсиеттері мен дұғалары маңызды орын алады. Оның хадистері мен дұғалары тек рухани бағыт-бағдар беріп қоймай, сонымен бірге адамның психологиялық жай-күйіне де айтарлықтай оң ықпал ететіндігі ғылыми тұрғыдан дәлелденуде.

Пайғамбар (с.ғ.с.) өсиеттері мен дұғалары адамның эмоционалды тұрақтылығын сақтау, стрессті басқару, психикалық тепе-теңдікті нығайту және тұлғалық қасиеттерді дамытуда тиімді психологиялық құралдар ретінде қарастырылады. Дұғалардың қайталануы, ішкі мазмұны мен терең мағыналары медитация және психотерапия элементтерімен ұқсастығын көрсетеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, діни мәтіндерді үнемі қолдану адамның ішкі жан-дүниесінде тыныштық орнатып, оның эмоционалды интеллектісін жоғарылатып, психикалық денсаулығына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, қазіргі таңда адамның рухани-психологиялық денсаулығына қатысты мәселелердің жиі туындауы діни мәтіндердің психологиялық аспектілерін зерттеудің қажеттілігін арттыра түседі. Ислам діні бойынша адамның рухани әлемімен қатар, психологиялық күйінің де үйлесімділігі аса маңызды болып саналады. Пайғамбар (с.ғ.с.) өсиеттерінің адам өмірінің әртүрлі кезеңдерінде, әсіресе күрделі эмоционалдық жағдайларда, рухани тірек болатыны ғылыми әдебиеттерде кеңінен талқыланып келеді.

Сондықтан бұл мақалада Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) хадистері мен дұғаларындағы психологиялық аспектілерге ғылыми тұрғыдан талдау жасалып, олардың қазіргі психология ғылымындағы орны мен маңыздылығы жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында діни мәтіндердің мазмұнына психологиялық сараптама жүргізіліп, олардың заманауи психологиялық терапиялармен байланысы анықталады.

Мұсылманның тұлғалық тәрбиесі (заманауи ұғыммен түсіндірсек, self-development) туралы ізденген кісі Мұхаммед пайғамбардың моральдық өсиеттеріне ұшырасатыны сөзсіз. Себебі, исламдағы тұлғалық даму, эмоционалды тұрақтылық, жетістікке жету, көшбасшылық секілді тақырыптар мұсылмандар үшін көркем үлгі Пайғамбардың өмір сүру жолымен, оның

сахабаларына, үмметіне айтқан өсиеттері негізінде қалыптасты. Мұны өзінің пайғамбарлық миссиясын атқарған жиырма үш жыл ішінде далалық өмір сүру салтынан келген сахабаларын қоғамды өзгертуші лидер етіп тәрбиелеп шығарғанынан байқауға болады. Пайғамбардың бұл өсиеттері қазіргі қоғамда да актуалдығын жоғалтпады, төменде соның бірнеше мысалын келтірдік.

Пайғамбардың ең маңызды өсиеттерінің бірі — ашуды басқару. Ол өз хадисінде: *«Нағыз күшті адам күресте қарсыласын жеңген емес, нағыз күшті – ашу үстінде өзін ұстай білген адам»*, дейді [1]. Тағы бір риуаяттарда оның *«Егер сендердің бірің ашулансаңдар үндемесін»*, деген өсиеттері келеді [2]. Ашуын ұстай алмаған адам өзгелерге зиянын тигізіп, қоғаммен қарым-қатынасын бұзады және өзінің рухани әрі физикалық саулығына нұқсан келтіреді. Қазіргі психология да бұл тұжырымды растайды: зерттеулерге сәйкес, ашу кезінде адамның жүрек соғысы жиілейді, қан қысымы көтеріледі, бұл өз кезегінде жүрек-қан тамырлары ауруларына алып келуі мүмкін. Сондай-ақ, қоғамда кекшілдік, қылмысқа бару, кісі өлтіру, салдарынан түрмеге түсу, отбасының ажырасуына ұласуы ықтимал. Сананы ашу билесе адамға зиян әкелерін білген Пайғамбар *«Ашуланба!»* деп өсиет айтады.

Демек, пайғамбар педагогикасын ашуды басқаруға, ашу сезімін болдырмауға болатынын растайды. Бұған қатысты келесі өсиетті көзіміз шалады: *«Егер сендердің бірің ашулансаңдар тік тұрса отырсын, егер ашу кетпесе жантайсын»* [3]. Американдық психология қауымдастығының ресми сайтында физикалық жаттығулар адамды босаңсуға, ашуды жоюға және ашу-ыза тудыра алатын стрессті азайтуға көмектеседі деп кеңес беріледі [4].

Ашуды басқаруға көмектесетін келесі құрал – Пайғамбар дұғасы. Алла Елшісінің жұбайы Айша (р.а) анамыздан жеткен хадисте былай әңгімелейді: *«Маған Алла Елшісі келгенде өте ашулы едім, ол маған мына бір дұғаны үйретті: «Аллам, менің күнәмді кеш! Жүрегімнің ашуын кетір! Шайтанның азғыруынан құтқар!»*, деген дұғаны үйретеді [5]. Бұл дұғаның психотерапиядағы байланысы *когнитивті қайта бағалау (cognitive reappraisal)* әдісіне ұқсайды. *Cognitive Reappraisal* — адамның ашуын немесе жағымсыз эмоциясын қайта ойлап, мән-мағынасын өзгерту арқылы өз реакциясын басқару тәсілі. Дұғада ашуды «Алладан кешірім сұрау», «Жүректегі ыза сезімін азайту» арқылы қайта бағыттау әрекеті көрініс тапқан. Бұл тәсіл заманауи психотерапияда эмоционалды өзін-өзі реттеудің тиімді әдістерінің бірі ретінде қолданылады [6]. Міне, пайғамбарлық әдістің психологиялық сыры осында жатыр екен.

Пайғамбардың келесі маңызды өсиеті – амалдағы тұрақтылық. Алла Елшісі туралы жеткен хадисте: *«Бірде біреу пайғамбардан (с.ғ.с.): «Аллаға ең ұнамды амал қайсы?»*, деп сұрағанда, ол: *«Аз болса да үздіксіз (тұрақты түрде) орындалатын амал»*, деп жауап берді», деп баяндалады [7]. Бұл сөзі арқылы мұсылмандарға істе тұрақты болудың жетістікке жетуге апарар жол екенін көрсетеді. Психологияда «жинақталу әсері» (ағылш. *compound effect*) деп аталатын тұжырымдама бар, ол кішігірім, бірақ тұрақты әрекеттердің уақыт өте келе айтарлықтай нәтижелерге әкелетінін түсіндіреді. Бұл ұғымды Даррен Харди өзінің «The Compound Effect» кітабында кеңінен қарастырады, онда ол күнделікті өмірдегі ұсақ шешімдер мен әрекеттердің жинақталып, өмірімізге үлкен өзгерістер енгізетінін атап көрсетеді. Демек бір істе тұрақты болған адам өзінің мінез-құлқын, денсаулығын, әдеттерін, өмірін өзгерте алады.

Адамдардың кейбірі дұғаға уайым мен қайғыдан арылу құралы ретінде жүгінеді. Себебі, Жаратушымен байланыс арқылы ішкі тыныштық тауып, өзінен жоғары күшке арқа сүйеу арқылы стресстен арылады. Дін психологиясының алғашқы классикалық еңбектерінің бірі саналатын «Діни тәжірибенің түрлері» кітабының авторы, психолог Уильям Джеймс бұл туралы былай дейді: *«Күмәнсіз, қайғының негізгі емі — дін мен сенім»*. Сенімнің әрекет ету қабілеті бар. Сол себепті үрейдің, үмітсіздіктің, кернеудің және енжарлықтың қарсы уы — дін болып табылады. Дін, белгілі бір мағынада, ұсынатын ғаламдық түсіндірулері арқылы өмірдің құрылымынан туындайтын — бос кеңістік, мағынасыздық және өлім сияқты «экзистенциалды күрестермен» күресуге мүмкіндік беретін құрал ретінде қызмет етеді» [8].

Пайғамбардың уайымнан арылуға үйреткенген дұғасы: *«Уа, Алла! Мені уайым жеуден, қайғы-қасіреттен, дәрменсіздіктен, жалқаулықтан сақтамай гөр!»* [9]. Бұл дұғада адамның ішкі әлсіздіктерінен қорғану сұралады. Бұл *mindfulness-based cognitive therapy (MBCT)* тәсілінің

элементтеріне сәйкес келеді. МВСТ адамның қазіргі сәтке назар аудару, уайымды қабылдау және оны шамадан тыс арттырмай, сәтінде тоқтату әдістерін үйретеді [10]. Дұға арқылы адам ішкі мазасыздық пен дәрменсіздікті саналы түрде мойындап, оны бақылауға және басқаруға бағытталады.

Стресс кезінде айтылатын сүннеттегі келесі дұға: «Алла маған жетіп асады, Ол нендей жақсы Ие!». Психотерапиядағы байланысы: бұл дұға толықтай тәуекелге (толық сенімге) негізделеді. Бұл *acceptance and commitment therapy* әдісіндегі «қабылдау және сенім» моделіне ұқсайды. Бұл - адамның жағдайды толық қабылдап, өз құндылықтарына сүйене отырып әрекет етуіне үйретеді [11]. Ал психологияда қабылдау мен сенім — ішкі күйзелісті азайтуға және өмірдің мағынасын сезінуге көмектесетін негізгі факторлар болып саналады. Ал исламда «тәуекел» ұғымы – иманның ең үлкен жемістерінің бірі саналады. Осы дұғаны айту арқылы адам «Маған Алла жеткілікті» деген сеніммен басқаларға мұқтаждықтан, жоқшылықтан қорықпайды. Ісінің нәтижесін жоғарғы күшке тапсырып, тыныштық табады, болашаққа деген уайымнан арылады. Адамның эмоциялық тұрақтығына қажет ең маңызды сезім де осы. Қарапайым дұға арқылы, таңдаулы сөздерді айту арқылы адам психикасы бірқалыпты хәлге түседі екен.

Қорытынды. Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) хадистері мен дұғаларындағы психологиялық аспектілерді жан-жақты талдау нәтижесінде олардың қазіргі заманғы психологиялық ғылыммен тығыз байланысты екендігі анықталды. Бұл діни мәтіндердің мазмұны адамның эмоционалдық тұрақтылығын қалыптастыруға, стресті басқаруға және психикалық денсаулықты нығайтуға ықпал ететін тиімді әдістер мен тәсілдерді қамтиды. Хадистер мен дұғалардың мазмұны заманауи психологиялық әдістермен, атап айтқанда когнитивті мінез-құлық терапиясы, медитация және басқа да психотерапиялық тәжірибелермен ұқсастықтары байқалды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өсиеттеріндегі терең философиялық және рухани ойлар адамның ішкі жан дүниесіне тыныштық сыйлап, эмоционалды интеллектіні дамытуға септігін тигізеді. Бұл өз кезегінде адамның өзін-өзі басқару, әлеуметтік қарым-қатынас орнату қабілетін жақсартады және жалпы өмір сапасын арттырады. Ислам дініндегі дұға ету практикасы адамның өзін-өзі тану, эмоциялық және рухани күйін реттеуде маңызды психологиялық механизм ретінде қызмет атқарады.

Сонымен қатар, қазіргі заманда психологиялық тұрғыдан түрлі мәселелердің жиі кездесуі діни мәтіндердің психологиялық әлеуетін тиімді пайдалануға жол ашады. Психологиялық тұрақтылыққа, тұлғалық өсуге, эмоционалды тұрақтылыққа бағытталған діни мәтіндерді заманауи психотерапиялық бағдарламаларға енгізу мүмкіндігі кеңінен талқылануда. Осы орайда, Ислам діні мен психологияның өзара әрекеттесуін тереңдете зерттеу қажеттілігі туындайды.

Қорытындылай келе, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өсиеттері мен дұғаларының мазмұны психологиялық тұрғыдан жоғары құндылыққа ие екендігі анық. Бұл мәтіндер адамның рухани-психологиялық дамуына, эмоциялық тұрақтылығына және әлеуметтік бейімделуіне оң әсер етіп, қазіргі заманғы психологиялық мәселелерді шешуде тиімді әрі қолжетімді құрал бола алады. Болашақ зерттеулерде Ислам құндылықтары мен заманауи психологиялық әдістер арасындағы интеграцияны кеңейтіп, жаңа ғылыми-әдістемелік тәсілдерді әзірлеуге бағытталған жұмыстар жүргізу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. әл-Бұхари, 6114; Муслим, 2609
2. Ахмад, 2137-хадис.
3. Әбу Дауд, 4782-хадис.
4. https://www.apa.org/topics/anger/strategies-controlling?utm_source=chatgpt.com
5. Имам ән-Нәуәуи: «әл-Әзкәр». 901-хадис.
6. Gross, J. J. (1998). *The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review.*

7. Бухари, 6465-хадис.
8. M. Doğan. Duan'ın psikolojik ve psikoterapik etkileri. Yüksek lisans tezi. Bursa. 1997. 33 s
9. Бухари, 2679-хадис.
10. Segal, Z. V., Williams, J. M. G., & Teasdale, J. D. (2018). *Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Depression*.
11. Hayes, S. C., Strosahl, K. D., & Wilson, K. G. (1999). *Acceptance and Commitment Therapy: An Experiential Approach to Behavior Change*.

WEB-ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ КЛИЕНТТІК ЖАҒЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Манап Мұхтархан Сансызбайұлы

.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің Ақпараттық технологиялар факультеті, «7М06306 – Ақпараттық қауіпсіздік жүйелері» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты (Астана, Қазақстан)

Ғылыми жетекшісі Жарқимбекова Айжан Темиржановна

.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің “Ақпараттық қауіпсіздік” кафедрасының аға оқытушысы, (Астана, Қазақстан)

Аңдатпа: Web-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігі — бұл бүгінгі таңда интернет желісінің кеңінен таралуымен байланысты маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Web-қосымшалар күн сайын мыңдаған пайдаланушылардың деректерін өңдейді, оларға түрлі қызметтер көрсетеді, сондай-ақ бизнес пен жеке тұлғалардың өзара байланыс құралына айналған. Бұл қосымшалардың қауіпсіздігіне әсер ететін көптеген факторлар бар. Сонымен қатар, кез келген осалдық пайдаланушының жеке ақпаратын ұрлауға, жүйеге қол жеткізуге немесе тіпті компаниялардың беделін төмендетуге әкелуі мүмкін. Клиенттік жағынан, веб-қосымшалар көбінесе браузер арқылы жұмыс істейді, бұл да қосымша қауіптерді тудырады. Браузерлердің түрлі нұсқалары мен кеңейтімдері әртүрлі қауіптерді тудыра алады, әсіресе зиянды скриптер мен кодтар арқылы шабуылдар жасалатын жағдайлар жиі кездеседі. Осы орайда, Cross-Site Scripting (XSS), Cross-Site Request Forgery (CSRF), SQL инъекциясы және басқа да қауіптер клиенттік кодтың осалдығынан туындайды. Веб-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін басты факторлардың бірі — пайдаланушының қауіпсіздік туралы білімінің деңгейі мен веб-қосымшалардағы аутентификация, авторизация және деректердің шифрлануы сияқты аспектілердің дұрыс жүзеге асырылуы. Бұл жүйелердің дұрыс жұмыс істеуі немесе оларды елемей қауіпсіздік инциденттеріне алып келуі мүмкін. Клиенттік жағының қауіпсіздігін арттыру үшін веб-қосымшалардың ішінде орын алатын қауіптерді болдырмау шаралары маңызды. Оларға пайдаланушының деректерін қорғау, зиянды кодтар мен скриптерді блоктау, қауіпсіз аутентификация және авторизация механизмдерін енгізу, HTTPS протоколын пайдалану, және сессияларды қорғау сияқты шаралар кіреді. Сонымен қатар, веб-қосымшаның клиенттік жағын қорғау барысында веб-қосымшаның функционалдығын тексеру, оның ұқыпты жұмысын қамтамасыз ету және тәуелсіз қауіпсіздік тексерістерін жүргізу маңызды. Бұл мақалада веб-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін факторлар, оларды анықтау әдістері мен шешімдер, сондай-ақ қауіптерден қорғану үшін қолданылатын тиімді техникалар мен тәсілдер қарастырылады. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бағдарламалық және техникалық құралдарды қолданумен қатар, қолданушылардың ақпараттық қауіпсіздік мәдениетін арттыру маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: Web-қосымшалар, клиенттік жағы, қауіпсіздік, XSS (Cross-Site Scripting), CSRF (Cross-Site Request Forgery), SQL инъекциясы, аутентификация, авторизация, шифрлау, HTTPS, қауіпсіздік шаралары, зиянды кодтар, техникалық құралдар, ақпараттық қауіпсіздік мәдениеті, сессияларды қорғау.

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда интернеттің кеңінен таралуы және технологиялардың дамуы Web-қосымшалардың маңыздылығын арттырды. Күн сайын миллиондаған адамдар веб-қосымшаларды әртүрлі мақсаттарда пайдаланады — банктік транзакциялардан бастап әлеуметтік желілерге дейін, жұмыс құралдарынан онлайн сауда платформаларына дейін. Алайда, осы қосымшалармен бірге қауіпсіздік мәселелері де маңызды рөл атқарады. Интернеттегі пайдаланушылардың жеке деректерін қорғау және оларды ұрлау немесе

манипуляция жасаудан қорғау бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналған. Web-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігі – бұл интернет желісіндегі ең маңызды аспектілердің бірі. Себебі, веб-қосымшаның қауіпсіздігі пайдаланушының жүйеге кіруіне, оның деректерінің сақталуына және жалпы қосымшаның тұрақтылығына әсер етеді. Клиенттік жағы көбінесе браузер арқылы жұмыс істейтін болғандықтан, әртүрлі қауіптерге, соның ішінде Cross-Site Scripting (XSS), Cross-Site Request Forgery (CSRF), SQL инъекциялары сияқты шабуылдар мен ақауларға ұшырайды. Бұл шабуылдар тек қолданушының деректерін ұрлап қана қоймай, жүйеге зиян келтіруі, сонымен қатар қосымшаның жұмысына кедергі келтіруі мүмкін.

Web-қосымшалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін оларды құру кезінде көптеген шараларды қолдану қажет, оның ішінде аутентификация, авторизация, шифрлау және сессияларды қорғау секілді әдістерді енгізу маңызды. Сонымен қатар, клиенттік жағынан туындайтын қауіптерді алдын алу үшін қауіпсіз код жазу, зиянды скрипттерді фильтрациялау және браузерлердегі осалдықтарды болдырмау шаралары қолданылуы тиіс. Осыған орай, веб-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін факторларды анықтап, оларды тиімді басқару жүйесін жасау маңызды. Бұл мақалада веб-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторлар мен осы мәселелерге қарсы қолданылатын шаралар қарастырылады. Мақаланың мақсаты – веб-қосымшалардағы қауіпсіздікті арттырудың негізгі аспектілерін зерттеу және олардың қауіптерін болдырмау үшін тиімді әдістер мен құралдарды ұсыну.

Web-қосымшалардың клиенттік жағы – бұл қосымшаның пайдаланушымен өзара әрекеттесетін бөлігі. Бұл тарап, әдетте, веб-браузерде орындалады және пайдаланушының интерфейсі мен тәжірибесін қамтамасыз етеді. Клиенттік жағының негізгі ерекшеліктеріне HTML, CSS және JavaScript тілдерінде жазылған кодтар жатады. Осы кодтар браузерде орындалып, пайдаланушыға визуалды және функционалды интерфейс ұсынады. Клиенттік жағының функцияларының ішінде деректерді көрсету, пайдаланушыдан ақпарат алу, сервермен байланыс орнату (немесе RESTful API арқылы) сияқты операциялар орындалады.

Клиенттік жағы веб-қосымшаның интерфейсін, қолданушының әрекеттерін басқаруды және сервермен байланыс орнатуды қамтамасыз етеді. Осыған байланысты, клиенттік кодты веб-браузерлерде орындалатындықтан, оның қауіпсіздігі әсіресе маңызды болып табылады. Бұл жағынан, қауіпсіздік шаралары клиенттік кодтың орындалу қауіптерін басқару мен шектеуді қамтиды.

Клиенттік жақтағы қауіпсіздік мәселелері интернет қосымшаларын пайдаланушылардың қауіпсіздігіне үлкен әсер етеді. Себебі, пайдаланушының браузері арқылы орындалатын кодтар мен скрипттер, егер қауіпсіздік шаралары дұрыс ұйымдастырылмаса, зиянды әрекеттерге ұшырауы мүмкін. Клиенттік қауіптер әртүрлі формада болуы мүмкін, олардың ішінде ең кең таралғандары — **Cross-Site Scripting (XSS)**, **Cross-Site Request Forgery (CSRF)** және **SQL инъекциялары** [1].

- **Cross-Site Scripting (XSS)** — бұл шабуыл пайдаланушының веб-браузеріне зиянды JavaScript кодын енгізу арқылы жүзеге асады. Мұндай шабуылдың нәтижесінде, шабуылдаушы қолданушының деректерін ұрлап, оның сессиясын ұрлап немесе веб-қосымшаны манипуляциялауы мүмкін.

- **Cross-Site Request Forgery (CSRF)** — бұл шабуыл кезінде қолданушының рұқсатынсыз оның атынан қауіпті әрекет жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, қолданушы веб-қосымшаға кірген кезде, басқа бір сайт оның атынан зиянды әрекеттерді орындауы мүмкін, бұл пайдаланушының деректеріне зиян келтіреді.

- **SQL инъекциялары** — клиенттік код арқылы сервермен байланыс орнатқан кезде, шабуылдаушы жүйеге SQL кодтарын енгізіп, дерекқордан ақпарат ұрлау немесе оны өзгертуі мүмкін. Бұл әсіресе деректердің құпиялылығы мен тұтастығын бұзуға әкелуі мүмкін [2].

Бұл қауіптер пайдаланушының жеке мәліметтерінің ұрлануына, қаржылық шығындарға, ақпараттық жүйелердің бұзылуына және т.б. әкелуі мүмкін. Әрине, бұл шабуылдар веб-қосымшаның өзі арқылы ғана емес, пайдаланушылардың браузерлеріндегі осалдықтар арқылы да жүзеге асуы мүмкін. Мысалы, егер пайдаланушы зиянды код орнатылған браузерді

пайдаланса немесе браузердің ескірген нұсқасын қолданса, ол қосымша қауіпке ұшырауы мүмкін.

Қауіпсіздік мәселелерінің алдын алу үшін веб-қосымшаларда қауіпсіздік шараларын енгізу қажет, оның ішінде енгізілген мәліметтерді тексеру, кодтың қауіпсіздігін тексеру, және шифрлау әдістерін қолдану сияқты тәсілдер бар. Сондай-ақ, веб-қосымшаларды қорғау барысында браузерлердің және қосымшаның үнемі жаңартылып отыруы маңызды, себебі бұл ескірген қауіптер мен осалдықтарды жоюға көмектеседі.

Web-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторлар бірнеше маңызды аспектілерден тұрады. Олардың ішінде аутентификация мен авторизация жүйелері, шифрлау механизмдері, клиенттік кодтың осалдығы, сондай-ақ қауіпсіздік хаттамалары мен алгоритмдер маңызды орын алады. Бұл факторлар веб-қосымшаның қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді, себебі олар арқылы пайдаланушының деректері, қосымшаның жұмысы және жалпы жүйенің тұрақтылығы сақталады.

Аутентификация мен авторизация жүйелері веб-қосымшалардың қауіпсіздігі үшін ең маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Аутентификация - бұл пайдаланушының жүйеге кіруін және оның жеке басын растау процесі, ал авторизация - пайдаланушының қандай әрекеттер жасауға рұқсат етілгенін анықтайды. Егер бұл жүйелер дұрыс жұмыс істемесе немесе оларда осалдықтар болса, жүйеге рұқсат етілмеген тұлғалар кіріп, деректерді ұрлап, қосымшаның жұмысына зиян келтіруі мүмкін. Мұндай қауіптерді болдырмау үшін күшейтілген парольдер, екі факторлы аутентификация (2FA), сессияларды дұрыс басқару және басқа да қауіпсіздік шаралары қолданылады [3].

Шифрлау - деректерді қорғаудың маңызды әдісі болып табылады. HTTPS (HyperText Transfer Protocol Secure) сияқты шифрлау протоколдары деректерді шифрлап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Егер веб-қосымша HTTP протоколын пайдаланса, онда барлық жіберілетін деректер ашық күйде болады және оларды желі арқылы тыңдауға немесе өзгертуге болады. SSL/TLS хаттамалары арқылы шифрланған деректер тек жіберуші мен алушыға ғана көрінеді, бұл пайдаланушылардың жеке мәліметтері мен қаржылық ақпараттарын қорғауға мүмкіндік береді [4].

Клиенттік кодтың осалдығы да қауіпсіздікті қамтамасыз етуде маңызды роль атқарады. Cross-Site Scripting (XSS), Cross-Site Request Forgery (CSRF), және SQL инъекциялары сияқты осалдықтар веб-қосымшалардың осал тұстарын білдіреді. XSS шабуылы кезінде зиянды JavaScript кодтары пайдаланушының браузерінде орындалады, бұл оның жеке деректерін ұрлап немесе қосымшаны манипуляциялауға мүмкіндік береді. CSRF шабуылы пайдаланушының рұқсатынсыз оның атынан әрекеттер жасауға жол ашады. SQL инъекциялары серверде SQL сұраныстарын манипуляциялап, дерекқорға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл осалдықтар қауіпсіз код жазу, енгізілген мәліметтерді тексеру және зиянды әрекеттерді болдырмау үшін алдын алу шараларын талап етеді [5].

1-кесте. Клиенттік жағының қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторлар

<i>Факторлар</i>	<i>Түсінік</i>	<i>Қауіптер мен осалдықтар</i>	<i>Қорғау шаралары</i>
Аутентификация мен авторизация жүйелері	Пайдаланушының жүйеге кіру және жүйеден шығу механизмдері.	Күшті парольдердің болмауы, сессиялардың дұрыс аяқталмауы, әлсіз аутентификация, екі факторлы аутентификацияның жоқтығы.	Құпия сөздерді шифрлау, екі факторлы аутентификация (2FA), сессияларды бақылау, күшті парольдер қолдану.
Шифрлау (HTTPS және протоколдар)	Деректерді шифрлау арқылы қауіпсіз байланыс	HTTP арқылы деректердің ашық жіберілуі, Man-in-the-	HTTPS қолдану, SSL/TLS протоколдары, деректерді шифрлау.

	орнату.	Middle шабуылдары.	
Клиенттік кодтың осалдығы	Веб-қосымшаның JavaScript кодтарындағы осалдықтар.	Cross-Site Scripting (XSS), Cross-Site Request Forgery (CSRF), SQL инъекциялары, кодтың дұрыс тексерілмеуі.	Кіріс деректерін тексеру, қауіпсіз код жазу, зиянды кодтарды блоктау, шабуылдарды алдын алу үшін фильтрациялау.
Қауіпсіздік хаттамалары мен алгоритмдері	Сессияларды қорғау, деректерді шифрлау, екі факторлы аутентификация сияқты қауіпсіздік шаралары.	Шифрлау алгоритмдерінің әлсіздігі, сессия идентификаторларының ұрлануы, қосымша қауіпсіздік қабаттарының болмауы.	SSL/TLS хаттамалары, AES алгоритмдері, сессияларды қорғау, қосымша қауіпсіздік қабаттарын енгізу, аудиттер өткізу.

Қауіпсіздік хаттамалары мен алгоритмдері веб-қосымшалардың қорғау механизмдерін арттырады (1-кесте). Сессияларды қорғау, деректерді шифрлау және екі факторлы аутентификация секілді әдістер клиенттік жағының қауіпсіздігін нығайтады. Сессияларды қорғау үшін олардың дұрыс басқарылуы және автоматты түрде аяқталуы қажет. Деректерді шифрлау — барлық жіберілетін мәліметтерді қорғау әдісі болып табылады. Екі факторлы аутентификация (2FA) қосымша қауіпсіздік қабатын қамтамасыз етеді, себебі пайдаланушыға жүйеге кіру үшін тек пароль емес, сонымен қатар қосымша бір реттік код қажет болады. Осы шаралардың барлығы бірлесіп, веб-қосымшаның қауіпсіздігін арттыруға көмектеседі [6].

Web-қосымшалардың клиенттік жағы әртүрлі қауіптерге ұшырауы мүмкін, олардың кейбіреулері пайдаланушының деректеріне, жүйенің қауіпсіздігіне және қосымшаның жұмыс істеуіне зиян тигізуі ықтимал. Бұл қауіптер негізінен зиянды кодтарды енгізу, қолданушының әрекеттерін манипуляциялау және браузерлердің осал тұстарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Осындай негізгі қауіптерге **Cross-Site Scripting (XSS)**, **Cross-Site Request Forgery (CSRF)**, **SQL инъекциялары** және **браузерлердегі осалдықтар** жатады. Әрбір қауіп өздігінше әртүрлі деңгейдегі қатерді тудырып, веб-қосымшаның қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіреді. **XSS (Cross-Site Scripting)** шабуылы веб-қосымшада зиянды JavaScript кодтарын орындату арқылы жүзеге асады. Бұл шабуыл пайдаланушының браузеріне зиянды кодты енгізу үшін веб-қосымшаның мәліметтерін дұрыс тексермеу немесе санитизацияламау мәселелерін пайдаланады. Шабуылдаушы бұл кодтарды веб-беттерге енгізіп, басқа пайдаланушылардың деректерін ұрлауға, сессияларды ұрлауға немесе қосымшаның мазмұнын өзгертуге мүмкіндік алады. Осы шабуылдың ең үлкен қауіпі — пайдаланушының жеке деректерінің ашылуы мен жүйенің манипуляциялануы. XSS шабуылдарына қарсы қорғану үшін пайдаланушының енгізген деректерін тексеріп, кодты санитизациялау, сондай-ақ **Content Security Policy (CSP)** секілді құралдарды қолдану маңызды.

CSRF (Cross-Site Request Forgery) шабуылы пайдаланушының рұқсатынсыз оның атынан веб-қосымшада әрекет етуге мүмкіндік береді. Бұл шабуылдың мақсаты — басқа сайтта зиянды әрекеттерді жасау үшін пайдаланушының браузерін пайдалануға бағытталған. Мысалы, егер пайдаланушы банк жүйесінде кірулі болса, басқа веб-сайт оның атынан ақша аудару сияқты операцияларды орындауы мүмкін. CSRF шабуылдарына қарсы қорғау үшін **CSRF токендерін** қолдану, реферерді тексеру және сессияны қорғау шараларын енгізу қажет. **SQL инъекциялары** — бұл зиянды SQL кодтарын веб-қосымшаларға енгізу арқылы дерекқорға қол жеткізуге немесе оны манипуляциялауға бағытталған шабуылдар. SQL инъекциясы арқылы шабуылдаушы дерекқорға сұраныстар енгізіп, оған толық қолжетімділік ала алады, мәліметтерді өзгерте алады немесе ұрлай алады. Мұндай шабуылдардың негізгі себебі — веб-қосымшаның пайдаланушыдан алынған мәліметтерді SQL сұраныстарына қосқанда дұрыс

тексермеуі немесе өндемеуі. SQL инъекциясына қарсы қорғану шаралары ретінде енгізілген деректерді тексеру, параметрлік сұраныстар мен дайын сұраныстарды пайдалану ұсынылады [7].

Бұған қоса, **браузерлердегі осалдықтар** да клиенттік қауіптердің қатарына кіреді. Өртүрлі браузерлер мен олардың кеңейтімдері кейде жүйенің қауіпсіздігіне зиян келтіретін осалдықтарға ие болуы мүмкін. Бұл осалдықтар арқылы зиянды кодтарды қосымшаларға енгізу немесе жүйенің қауіпсіздігін бұзу мүмкіндігі туындайды. Браузерлер мен олардың кеңейтімдеріне қарсы қорғану үшін, соңғы жаңартуларды орнату, тек сенімді кеңейтімдерді пайдалану және зиянды веб-сайттарға кіруден аулақ болу қажет. Барлық осы қауіптер веб-қосымшалардың клиенттік жағын қорғауды және қауіпсіздік шараларын нығайтуды талап етеді.

Қауіпсіздікті арттыру үшін бірнеше маңызды шаралар қабылдануы қажет. Біріншіден, сенімді аутентификация мен авторизация жүйелерін құру керек. Бұл жүйелер пайдаланушыларды анықтап, олардың жүйеге кіру құқықтарын бақылауға мүмкіндік береді. Мұнда күшті парольдер, екі факторлы аутентификация (2FA) және сессияның дұрыс басқарылуы маңызды. Екіншіден, шифрлау мен деректерді қорғау шаралары маңызды рөл атқарады. HTTPS протоколы арқылы деректерді шифрлау және шифрланған сессияларды қолдану арқылы пайдаланушының жеке деректерін қорғауға болады [8].

Қауіпсіз код жазу да маңызды аспект болып табылады. Кодты тексеріп, оның осалдықтарын анықтап, алдын ала жою қажет. Осылайша, бағдарламаның қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Әсіресе, XSS, CSRF және SQL инъекцияларынан қорғау үшін сценарийлерді тексеру және фильтрациялау шараларын енгізу керек. Бұл шабуылдардан қорғану үшін енгізілген деректерді дұрыс тексеру мен қауіпсіз код қолдану қажет. Браузерлердің қауіпсіздігі де үлкен маңызға ие. Пайдаланушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін браузерлердегі осалдықтарды жою маңызды. Бұл үшін браузерлердің соңғы нұсқаларын пайдалану, қауіпсіз кеңейтімдер орнату және зиянды веб-сайттардан аулақ болу қажет. Сонымен қатар, жүйелі тексерулер мен аудиттер өткізу арқылы жүйенің қауіпсіздігін қамтамасыз ету керек. Қауіпсіздік тестілеулерін жүргізіп, аудиттер арқылы қосымша қауіптерді анықтау мен жою мүмкін болады [9]. Осы шаралар бірлесіп жұмыс істей отырып, веб-қосымшаның қауіпсіздігін айтарлықтай арттырады. Қауіпсіздікті арттыру үшін бірнеше маңызды шаралар қабылдануы қажет. Біріншіден, сенімді аутентификация мен авторизация жүйелерін құру керек. Бұл жүйелер пайдаланушыларды анықтап, олардың жүйеге кіру құқықтарын бақылауға мүмкіндік береді. Мұнда күшті парольдер, екі факторлы аутентификация (2FA) және сессияның дұрыс басқарылуы маңызды. Екіншіден, шифрлау мен деректерді қорғау шаралары маңызды рөл атқарады. HTTPS протоколы арқылы деректерді шифрлау және шифрланған сессияларды қолдану арқылы пайдаланушының жеке деректерін қорғауға болады [10].

Web-қосымшалардың клиенттік жағының қауіпсіздігі бүгінгі күні ақпараттық технологиялар саласындағы ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жаңа қауіптер мен шабуылдар үздіксіз пайда болуда, сондықтан веб-қосымшаларды қорғау үшін тиімді шаралар қабылдау өте маңызды. Аутентификация мен авторизация жүйелерінің сенімділігі, деректерді шифрлау, қауіпсіз код жазу және сценарийлерді тексеру сияқты қауіпсіздік шаралары веб-қосымшаның тұтастай қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектеседі. XSS, CSRF, SQL инъекциялары сияқты шабуылдардың алдын алу үшін арнайы техникалар мен әдістерді қолдану қажет. Сонымен қатар, браузерлердің қауіпсіздігі мен жүйелі аудиттер де қосымшалардың қорғанысын арттырады. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін үздіксіз мониторинг пен тестілеу жүргізу, жаңа қауіптерге бейімделу және қорғау механизмдерін үнемі жаңарту маңызды. Бұл шаралар клиенттік жағының қауіпсіздігін жақсартуға және веб-қосымшалардың пайдаланушылар мен ұйымдар үшін сенімді әрі қауіпсіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда ақпараттық қауіпсіздік саласындағы үнемі жаңартылып отыратын қауіптерді ескере отырып, қауіпсіздік шараларын кешенді түрде енгізу өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шевчук, О. В. Информационная безопасность: защита информации в современных информационных системах / О. В. Шевчук. – Москва: ИД "Финансовая мысль", 2016. – 432 с.
2. Костюков, В. Н. Основы информационной безопасности / В. Н. Костюков, А. В. Шевчук. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 368 с.
3. Касперский, Е. Информационная безопасность в интернете: угрозы и защита / Е. Касперский. – Москва: АСТ, 2018. – 256 с.
4. Шапошников, В. Г. Безопасность веб-приложений / В. Г. Шапошников. – М.: Выш. шк., 2019. – 245 с.
5. Алешкин, В. И. Основы разработки безопасных веб-приложений / В. И. Алешкин. – М.: РТС, 2020. – 320 с.
6. OWASP Top Ten 2021. Open Web Application Security Project. – URL: <https://owasp.org/www-project-top-ten/>
7. Ануфриев, И. А. Безопасность программного обеспечения / И. А. Ануфриев. – Москва: Бином, 2018. – 448 с.
8. Джонсон, М. Программирование для безопасных веб-приложений / М. Джонсон. – Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2017. – 368 с.
9. Харис, Л. Основы защиты веб-приложений: от XSS до CSRF / Л. Харис. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 256 с.
10. Торнтон, Д. Интернет-безопасность: защита данных в эпоху кибератак / Д. Торнтон. – Киев: Ника-Центр, 2019. – 312 с.

CRIMINAL LAW REGULATION OF ONLINE VIRTUAL PROPERTY FROM THE PERSPECTIVE OF PROPERTY-INFRINGING OR PROPERTY-VIOLATING CRIMES

Chen Linyi

*Master's student of group 102,
English division, specialty in Jurisprudence,
Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh
National University*

Abstract: With the expansion of online transactions, property disputes and criminal cases related to online transactions have also been continuously increasing. Therefore, China's judicial system should establish clear legal regulations for virtual property and impose criminal law regulations on criminal acts that infringe upon virtual property. The prerequisite for imposing criminal law regulations on acts that infringe upon online virtual property is to conduct judicial determination of such acts and ascertain their legal attributes, so that judicial adjudication bodies have legal grounds to rely on. This article elaborates on the existing problems in the criminal law protection of online virtual property in China from the perspectives of legal theory analysis and legislation, and compares with overseas experiences in regulating the infringement of online virtual property, with a view to providing certain references for the criminal law regulation of online virtual property in China.

Keywords: property offenses; online virtual property; criminal law regulation; legal attribute

With the continuous growth of the online virtual industry, it has become increasingly important to regulate its healthy development, which has gradually attracted the attention of legislators to the acts of infringing upon virtual property. Such acts should be incorporated into criminal law regulations, driven by both the situation and practical needs [1]. Based on this, the author starts from the existing criminal legal issues in regulating acts of infringing upon online virtual property in China, contemplates their causes, and, after drawing on foreign regulatory experiences, discusses and analyzes specific paths for criminal law regulation of such acts.

I. Judicial Determination of Acts Infringing Upon Online Virtual Property under Current Legal Norms

(1) Judicial Determination of Acts Infringing Upon Online Virtual Property

The vast majority of scholars in China agree that acts infringing upon online virtual property should be treated as crimes, but there is no consensus on which specific crime should apply. In judicial practice, there are even greater disagreements, with the main dispositions being non-filing or conviction under crimes such as sabotaging computer information systems, infringing upon communication freedom, or theft. For example, in the "Qi and Gao Theft Case," the defendants stole others' game accounts and illegally profited 103,390 yuan. The court convicted and punished the defendants, Qi and Gao, for the illegal transfer of others' virtual property under the crime of theft. In another case, "Wang's Illegal Acquisition of Computer Information System Data," Wang illegally obtained 69,039 yuan by stealing and reselling others' game accounts. After trial by the Beijing Higher People's Court, Wang was found guilty of illegally acquiring computer system data in violation of state regulations, with severe circumstances, constituting the crime of illegal acquisition of computer information system data. However, some scholars have differing views on the charges, arguing that Wang's actions align with the characteristics of theft and should be convicted under the crime of theft, which better aligns with the spirit of the law. After Wang stole others' accounts, transferring them for circulation generated economic value, and Wang had the intent to illegally possess others' accounts, differing from traditional theft only in that the stolen items were game accounts in this case.

(2) Issues in the Criminal Law Protection of Online Virtual Property in China

Under China's current legal system, there is a regulatory vacuum regarding acts infringing upon online virtual property, leading to an embarrassing situation in judicial determination of such acts. This regulatory vacuum primarily leaves a series of issues unresolved. From the perspective of rights

infringed upon by the acts, the legal attributes of online virtual property are still controversial. It is precisely due to the differing characterizations of online virtual property that the legislation has not clearly defined acts infringing upon online virtual property, resulting in no direct legal provisions governing such acts. Based on the means of implementation, purpose, and resulting legal interest infringement of such acts, different judges make different judgments in judicial practice according to different legal provisions.

Legal Theory Issues

Currently, there is significant controversy in academia regarding whether acts infringing upon online virtual property constitute property crimes under criminal law and whether they should be included within the scope of criminal law regulation. The main point of contention is whether online virtual property has property attributes and whether it enjoys legal protection. Scholars holding an affirmative view argue that online virtual property can circulate freely within online systems and, through transactions, holders of online virtual property can obtain economic benefits, similar to commodities. In judicial practice, there have been cases where the theft of others' game accounts has been convicted under the crime of theft, with no legal obstacles in determining the amount stolen and applying the law, in line with the relevant basis for determining the crime of theft in the Criminal Law [2]. However, some scholars hold a negative view, arguing that online virtual property is merely a program compiled by network operators and does not have the attributes of property under property law. Equipment and game currency in online games are fundamentally different from traditional property. Game equipment obtained by network users through time and money investment is only for a good gaming experience and does not generate actual economic value; instead, it requires money to maintain the gaming experience. Therefore, they argue that the timing is not yet ripe for including the protection of equipment and game currency in online games within the scope of criminal law regulation. The differing legal characterizations of online virtual property lead to different viewpoints and claims regarding whether acts infringing upon online virtual property constitute crimes.

Legislative Issues

In China's current laws, there are no explicit provisions for the protection of online virtual property. Firstly, there is no legislative regulation regarding the legal attributes of online virtual property, which is academically controversial. There are no relevant legal provisions on online virtual property in the Civil Code, and even less mention in the Criminal Law. Due to the lack of legislation defining online virtual property, judges have no specific legal basis for handling criminal cases involving the infringement of others' online virtual property. Secondly, there are no corresponding criminal law regulations for acts infringing upon online virtual property. With the rapid development of the online virtual industry, China has become a major e-sports country, with frequent illegal acts such as the theft of game user equipment and accounts. To address such cases, China has begun to include them within the scope of criminal law regulation. In the newly promulgated Criminal Law of 1997, relevant charges related to the internet, such as computer-related crimes, were added. Subsequently, through amendments to the Criminal Law and the promulgation of judicial interpretations, more explicit provisions were made regarding computer-related crimes, but there are no operational provisions for acts infringing upon online virtual property. Computer-related crimes and crimes infringing upon online virtual property are significantly different. Computer-related crimes mainly involve disrupting the computer system itself, causing the infringed object to stall or malfunction, while crimes infringing upon online virtual property mainly involve attacking computer systems through means such as injecting Trojan viruses or illegally obtaining users' online game account passwords to achieve illegal gains.

Judicial Issues

In China's judicial practice, the courts mainly categorize acts infringing upon online virtual property into three types: conviction under the crime of theft, conviction under computer-related crimes, and conviction under the crime of infringing upon communication freedom. The above three types mainly involve conviction and sentencing under computer-related crimes and the crime of theft. Equipment, characters, skins, levels, and other items in popular games hold significant value for online game users, but there is no unified standard for determining the value of these online items [3]. There

are differing views in academia on confirming the value of online virtual property, mainly including the following: the first is determining value based on the socially necessary labor time spent to obtain online virtual property; the second is confirming the value of online virtual property based on the owner's investment, such as time and money; and the third is determining value based on the expected earnings the owner can obtain through in-game transactions, with some games ultimately recognizing the value of virtual equipment through the value of game currency. The author believes that the above three standards for determining the value of online virtual property are not comprehensive enough. Firstly, confirming value based on the socially necessary labor time spent to obtain online virtual property is not entirely reasonable, as the acquisition of online virtual property is related to gaming skills, computer configuration, and operator operations. Secondly, using the time invested by the owner of online virtual property as a standard to confirm its value is even more unreasonable. There is no uniform time standard for obtaining online virtual property, and there are inconsistencies in the time and cost invested in the same virtual property, with significant contingencies. Additionally, the transaction prices of online virtual property within games fluctuate greatly, without price guidance and supervision from price management departments, so the transaction prices do not necessarily reflect the actual prices of virtual property.

II. Analysis of the Causes of Issues in Acts Infringing Upon Online Virtual Property

(1) Insufficient Research on Issues Related to Online Virtual Property in Academia

There is a significant lack of research on issues related to online virtual property in China's criminal law academia, and there is no unified understanding regarding the protection of online virtual property [4]. There are two differing views on the characterization of online virtual property. For example, scholars Yang Lixin and Wang Zhonghe hold an affirmative stance in their work "On the Property Attributes and Basic Rules of Online Virtual Property" [5]. Those holding a negative view, such as Jiang Jinliang and Yuan Haihong, argue that online virtual property is a set of programs compiled by network operators and only holds value for game users, with no other uses in reality [6]. Additionally, there are many theories on the value determination of online virtual property, but no authoritative conclusions.

(2) Different Academic Emphases Leading to Unclear Determination Standards and Legal Attributes of Online Virtual Property

Online virtual property is electronic data that stores data, information, and symbols in computers, with characteristics such as attachment, virtuality, value, and legality. Due to the different needs, insights, and standards of different groups of people regarding the determination of online virtual property, there are differing views. For example, most game operators believe that virtual property is not actual property but electronic data. Once the operator stops the game service, all online virtual property disappears, so it does not hold protection value. This group only recognizes the attachment and virtuality of online virtual property and completely ignores the value endowed by network users within the effective time period. Some researchers believe that online virtual property has materiality, disposability, independence, and value, so it fully meets the same determination standards as ordinary property. Such statements are conducive to classifying online virtual property as "property" in the legal sense for protection.

(3) Excessive Judicial Discretion of Judges

For a long time, the vast majority of judges have correctly exercised judicial discretion, reflecting the spirit of legislation. Especially in cases where China's current laws are still very imperfect regarding the regulation of acts infringing upon online virtual property, the appropriateness of judges' use of judicial discretion directly affects the interests of the parties involved. For example, in the "Qi and Gao Theft Case," there were significant disputes regarding the determination of the amount stolen and sentencing. In this case, the court quantified the virtual property obtained by Qi and Gao as 103,390 yuan, with no explicit legal provisions for the determination of virtual property. The appraisal conclusion valued the virtual property obtained by Qi and Gao at 103,390 yuan, applying the situation of an exceptionally large amount stolen, and sentenced Qi and Gao to ten years and six months and eight years in prison, respectively. In this case, the judge's judicial discretion played a significant role in the final conviction and sentencing of the defendants.

III. Enlightenment from Foreign Regulatory Systems for Acts Infringing Upon Online Virtual Property and Their Reference for China

(1) Enlightenment from Foreign Regulatory Systems for Acts Infringing Upon Online Virtual Property

Analyzing the successful experiences of various countries in protecting online virtual property can provide certain references for China in formulating legal regulations to protect online virtual property. For example, the United States, being a case law country, although with a different legal system, has expanded the interpretation of the object of property through the Supreme Court, including online virtual property within the scope of property. This reduces many obstacles for courts in applying laws when adjudicating acts infringing upon online virtual property. Additionally, the United States treats virtual property as equally important as citizens' private property, with equal legal status. As long as the plaintiff's property is infringed upon, it will receive legal protection, which is worthy of reference for China. Although Japan does not have specialized laws regarding acts infringing upon online virtual property, it affirms the property attributes of online virtual property in relevant laws, providing prerequisites for the application of other legal norms. South Korea's judicial determination of online virtual property provides legal grounds for judicial organs to handle relevant cases. At the same time, South Korea has established a management system for handling virtual property cases, which calculates the corresponding value of virtual property using the time game players spend on game equipment. The United Kingdom directly clarifies the attributes of online virtual property in the criminal law, subjecting it to criminal law protection. The United Kingdom includes computer data in criminal law protection and imposes legal sanctions on illegal acts of infringing upon computers, which has significant enlightening effects on China.

(2) Reference for China from Foreign Regulatory Systems for Acts Infringing Upon Online Virtual Property

China's experience in learning from foreign protection efforts for acts infringing upon online virtual property mainly includes the following aspects: Firstly, including online virtual property within the scope of property through legislative form. Some countries, such as the United Kingdom and the United States, have many experiences in protecting online virtual property through legislation that China can learn from. South Korea has also promulgated the "Act on the Promotion of Information and Communication Network Convergence and Data Protection" to protect virtual property. Article 49 of the act stipulates, "Prohibiting others from infringing upon, stealing, or leaking others' computer system information through the dissemination of network information." Based on this provision, courts usually convict cases of stealing others' personal information as the abuse of personal information and privacy. China can also learn from the legislative experiences of the United States, South Korea, and other countries, such as further expanding the definition of property in Article 92 of the Criminal Law, adding the content of online virtual property, and increasing the content of infringing upon online virtual property in the constituent elements of crimes infringing upon property [7]. Secondly, adopting a specialized legislative form to protect online virtual property. From the perspective of protecting virtual property in countries such as the United Kingdom and the United States, it is mainly protected through specialized legislation or confirming the property attributes of online virtual property. China currently does not have a specialized legal provision for protecting online virtual property. Some scholars have proposed that China can adopt a specialized legislative approach to regulate acts infringing upon online virtual property. Although a specialized legislative approach can regulate crimes infringing upon online virtual property, formulating specialized laws not only has high costs and takes a long time but also affects the stability and authority of the criminal law. Therefore, protecting online virtual property through improving the criminal law and issuing judicial interpretations by the Supreme People's Court is superior to adopting a specialized legislative approach, which fully aligns with China's legislative spirit and can meet the needs of current judicial practice. Thirdly, adopting a separate handling approach for different disputes to resolve them. There are many types and diverse manifestations of criminal acts infringing upon online virtual property, with the main issue being the distinction between this crime and that crime. For example, the crime of sabotaging computer systems aims to achieve illegal purposes by sabotaging the computer system

itself, while the crime of theft involves illegally obtaining game equipment and game currency from others' game accounts through illegal means and then reselling them to third parties to obtain illegal gains.

IV. Improving the Criminal Law Regulation System for Acts Infringing Upon Online Virtual Property from the Perspective of Infringing Property Crimes

Legislative organs should promptly fill legal loopholes in protecting online virtual property, formulate legislative interpretations, and include online virtual property within the scope of criminal law regulation. "Although formulating legal interpretations seems different from formulating laws, legislative interpretations have the same effect as laws themselves, making them factually indistinguishable."

(1) Clarifying the Legal Nature of Acts Infringing Upon Online Virtual Property

To clarify the legal nature of acts infringing upon online virtual property, the first issue to discuss is whether it should be included within the scope of "property" under criminal law, that is, to protect network users' virtual property, it is necessary to first clarify the property attributes of online virtual property. Although the current Criminal Law does not stipulate online virtual property, in the "Qi and Gao Theft Case," the judge has recognized the property attribute status of online virtual property. Some online virtual properties also serve as a medium for people to connect emotionally, holding extremely high value. If stolen, they can cause material losses to others and even bring spiritual damage to the victims. In view of this, the state should strengthen the protection of network virtualization by formulating corresponding laws and regulations and strengthening the supervision of network virtualization, ultimately achieving criminal law protection of virtual property. Including online virtual property within the scope of criminal law regulation is both a practical need and a requirement of the times. Secondly, it is also necessary to consider whether acts infringing upon online virtual property should be included within the scope of current criminal law crimes infringing upon property. In the case, Qi and Gao stole others' online game equipment and resold it to obtain illegal gains, and the judge convicted and punished them under the crime of theft, which is in line with the principle of legality of crimes and punishments. By improving the crimes infringing upon property in the Criminal Law, legal application difficulties can be effectively solved, such as treating the theft of a large amount of online virtual property as theft, treating the fraud of a large amount of online virtual property as fraud, and treating the illegal possession of a large amount of others' online virtual property that refuses to be returned as embezzlement.

(2) Criminal Law Regulation of Acts Infringing Upon Online Virtual Property

With the development and popularization of the internet, online virtual property has become a part of our daily property. Including virtual property within the attributes of property neither violates the principle of legality of crimes and punishments in the Criminal Law nor contradicts the expectations of the people. Including acts infringing upon virtual property within the scope of criminal law protection, the academic community has proposed the following suggestions:

Formulating a separate legislation on cybercrimes

China's current separate criminal law, namely the "Decision on Punishing the Crime of Deceitfully Purchasing Foreign Exchange, Capital Flight, and Illegal Trading of Foreign Exchange," still mainly regulates criminal acts through the form of the criminal code. Although formulating a separate criminal law is conducive to combating cybercrimes in judicial practice, it is not only cumbersome but also detrimental to the stability of the criminal law system. In recent years, the legislature has not formulated new separate criminal laws. If the emergence of a new thing is regulated through separate legislation, the stability and authority of the legal system will inevitably be greatly reduced. Therefore, the author believes that protecting online virtual property through a separate legislation on cybercrimes is unreasonable.

Protecting through judicial interpretations

At present, due to the lack of specific provisions on protecting online virtual property in legislation, it is necessary to issue judicial interpretations to promptly make up for the defects of legislative lag. In judicial practice, there have been phenomena of different punishments for the same crime. Some scholars have proposed that the Supreme People's Court should make judicial

interpretations, confirm the attributes of virtual property objects, distinguish virtual property from tangible property as intangible property, but still consider it property under criminal law. The value determination of virtual property needs explanation to determine its value and provide legal support for sentencing acts infringing upon online virtual property. Therefore, supplementing and protecting online virtual property through judicial interpretations is superior to formulating a separate criminal law.

Protecting through amendments to the Criminal Law

Compared to formulating a separate criminal law to protect acts infringing upon virtual property, protecting online virtual property through amendments to the Criminal Law is more feasible. Revising and improving the current Criminal Law in the form of amendments to the Criminal Law and including online virtual property within the scope of criminal law regulation not only helps combat cybercrimes but also effectively fills the legislative gaps in China. China currently has nine amendments to the Criminal Law, which play an important role in combating emerging criminal phenomena in the new era. However, if an amendment to the Criminal Law is issued to protect online virtual property, other cybercrimes involved would also need to be amended, and large-scale amendments to the Criminal Law would be detrimental to its stability and authority. Moreover, compared to traditional property crimes, the nature of crimes infringing upon network property is consistent, so protecting online virtual property through amendments to the Criminal Law is unreasonable.

(3) Judicial Operation Paths for Acts Infringing Upon Online Virtual Property

Establishing a value assessment mechanism for online virtual property

The value assessment of online virtual property cannot be generalized and should be specifically distinguished. Firstly, game currency, usually only obtained through recharge and with stable prices, should be assessed based on the money spent to recharge it when infringed upon. Secondly, for equipment in online games, due to diverse sources and significant value differences, a joint assessment team composed of the national price department, game operators, and game participants can be organized to assess the value of the equipment.

Clarifying the charges and sentencing standards for stealing online virtual property

Acts of stealing online virtual property can be included within the scope of the crime of theft. Currently, to maintain the stability of the criminal law, it is not necessary to add new charges. Stealing online virtual property meets the constituent elements of the crime of theft and the requirements for protecting legal interests. Convicting acts of stealing online virtual property as theft has certain references for judicial practice. In terms of constituent elements, except for the infringed objects, the other constituent elements are consistent with those of ordinary theft. In terms of sentencing, criminal acts infringing upon online virtual property and ordinary theft can be universally applied.

Applying property penalties and adding qualification penalties

For acts of stealing online virtual property, if directly applying the sentencing standards for the crime of theft in the criminal law still has deficiencies, such as the person stealing online virtual property usually trading at a price lower than the market price, causing losses to the owner of the online virtual property. The author believes that property penalties can be added for stealing online virtual crimes in the crime of theft, which can be imposed solely or concurrently with fines, consistent with the principle of adaptability of crime, responsibility, and punishment. Additionally, besides applying property penalties, qualification penalties can also be added. Since most games currently require real-name verification, prohibiting those infringing upon network property from entering for a certain period can effectively reduce the occurrence of similar crimes.

Clarifying the criminal jurisdiction for crimes involving online virtual property

Crimes involving online virtual property are essentially the same as ordinary property crimes in terms of criminal jurisdiction. The network society is a true reflection and is interconnected with the real society, so it can also apply China's current criminal jurisdiction principles. The computer used by the criminal when stealing online game equipment can be located, making it easy to determine the place where the criminal act occurred. The place where the criminal stole the game equipment has criminal jurisdiction, so the judicial organs where the infringed object is located also have jurisdiction.

V. Conclusion

While the development of the internet has brought convenience to people, its concealment and openness of network information have made network security highly questionable. Acts infringing upon network rights and interests continue to emerge, especially the security of online virtual property is threatened. Due to the lag of laws, China has not made specific regulations on the protection of online virtual property, leading to frequent cases of infringing upon online virtual property. Therefore, it is imperative to regulate acts infringing upon online virtual property through criminal law. In the process of protecting online virtual property, there are also a series of issues such as unclear legal attribute determination of online virtual property and lack of sentencing standards in judicial trials. Therefore, it is necessary to effectively promote the legislative and judicial processes of criminal law protection for online virtual property based on the actual situation of China's judicial practice. This is a significant step forward in China's legal system construction and a powerful measure to promote the development of the network industry.

References:

- [1] Sun Daocui. Criminal Law Protection of Network Property Interests: Judicial Trends and Theoretical Synergy [J]. *Politics and Law*, 2016(6): 43-57.
- [2] Li Xueliang. Research on the Conviction of Illegally Obtaining Online Virtual Property [D]. Zhongnan University of Economics and Law, 2021.
- [3] Zhang Yiran. Conceptual Constriction and Reconstruction of Criminal Law Protection Paths for "Virtual Property" - Taking the Triple Right System of Data as a Reference [J]. *Journal of Hunan University of Science and Technology (Social Science Edition)*, 2021, 24(2): 104-119.
- [4] Song Junwei. On the Criminal Law Determination of Acts of Stealing Online Virtual Property [D]. Soochow University, 2019.
- [5] Yang Lixin, Wang Zhonghe. On the Property Attributes and Basic Rules of Online Virtual Property [J]. *Journal of the National Procurators College*, 2004(6): 5-15.
- [6] Jiang Jinliang, Yuan Haihong. Infiltrating Others' Game Accounts to Steal Virtual Property Constitutes the Crime of Illegally Obtaining Computer Information System Data [J]. *People's Justice*, 2015(6): 95-97.
- [7] Zhang Mingkai. Principles of Interpretation of the Specific Provisions of the Criminal Law [M]. Beijing: China Renmin University Press, 2011.
- [8] Lessig, L. (2006). *Code: And Other Laws of Cyberspace*. Basic Books.
- [9] Grimmelmann, J. (2015). *Virtual Worlds as Comparative Law*. *New York University Law Review*.
- [10] Reidenberg, J. R. (2012). *Governing Networks and Rule-Making in Cyberspace*. *Stanford Law Review*.

THOUGHTS ON THE CRIMINAL LAW QUALIFICATION OF LITIGATION FRAUD

Adali Ayibota

*Master's student of group 102,
English division, specialty in Jurisprudence,
Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh
National University*

Abstract: In recent years, the phenomenon of litigation fraud has frequently occurred in China, which has seriously affected citizens' property rights and interests, and also brought certain impacts on the normal conduct of judicial activities. Although relevant penalties have been added for false litigation, the crime of false litigation has not yet comprehensively regulated litigation fraud, resulting in the existence of behaviors where perpetrators defraud others of property through litigation means. It can be seen that there is a close connection between the crime of false litigation and property crimes. When formulating the connotation and characterization of penalties for litigation fraud, there are still different controversies among scholars, and no consensus has been reached on the formulation of penalties for litigation fraud so far.

Keywords: litigation fraud; crime of false litigation; fraud; judicial order

I. Overview of Litigation Fraud

(1) Conceptual Review of Litigation Fraud

Litigation fraud refers to the act where a perpetrator fabricates facts and initiates a civil lawsuit in the field of civil law. Such litigation lacks authenticity, yet it results in a favorable judgment in the litigation process, allowing the perpetrator to seize others' property through the enforcement power of the state. This behavior appears "legal" on the surface but is actually fraudulent.

Litigation fraud poses significant harm to China's social development. Scholars have begun to pay attention to it, but there are still major controversies among them regarding its characterization, making it difficult to define it clearly. The reasons for the disputes lie in the inability to truly understand the connotation of litigation fraud. Currently, scholars mainly have two main disputes over the connotation of litigation fraud: one is over the mode of conduct, and the other is over the infringed legal interests [1]. Discussions on these two controversial issues have led to a differentiation in the characterization of litigation fraud, with scholars beginning to explore viewpoints such as the new crime theory, the fraud crime theory, and the extortion crime theory. Since the promulgation of the "Criminal Law Amendment (IX)" in 2015, although the crime of false litigation has been added, and its penalty formulation mainly aims to protect judicial order, this crime also distinguishes between litigation fraud and false litigation. Therefore, whether litigation fraud is illegal and what crime it should be sentenced to has not been accurately described.

Currently, when formulating the concept of litigation fraud, there are no major disagreements among scholars regarding the subject, means, and field of occurrence of litigation fraud. Scholars believe that the subject of litigation fraud refers to the participants in the litigation, the means of conduct refer to fabricating facts and forging evidence, and the field of occurrence is mainly in the civil field. The subject, means, and field of occurrence of litigation fraud have been clarified, but scholars have not reached a consensus on the mode of conduct and the infringed legal interests, leading to inaccurate formulation of penalties for litigation fraud. This article conducts in-depth research on penalties for litigation fraud.

(2) Analysis of the Connotation of Litigation Fraud

When clarifying the mode of conduct of litigation fraud, some scholars believe that it is limited to collusion between litigation parties [2]. However, this viewpoint excludes cases where the perpetrator alone forges evidence or fabricates facts, based on the absolute confidence of China's judicial system in uncovering the truth. The judicial system believes that if the perpetrator and the

defendant do not collude, and the perpetrator initiates litigation to harm the defendant, the victim can protect their legitimate rights and interests through other judicial procedures such as appeal and retrial. However, if the perpetrator is cunning and deliberately harms the victim, it may be difficult to accurately understand the truth. Therefore, the protection of the victim's legitimate rights and interests through appeal and retrial procedures is only an ideal state and cannot ensure protection in reality. Even if the victim preserves their legitimate rights and interests through litigation, the waste of judicial order and judicial resources is irreparable. Although some corporate defendants have recovered their rights through litigation, their operations have been affected, and their commercial reputation has been damaged, leading to economic losses in subsequent development. Therefore, some scholars believe that the perpetrator's solo initiation of litigation should also be classified as litigation fraud.

Litigation fraud should not be limited to the case where a party alone initiates litigation. In the field of civil litigation, the court needs to conduct debates based on the facts and legal issues presented by the parties to understand the truth and ensure accuracy in the trial [3]. However, if the parties collude and fabricate facts and evidence, and then initiate a false lawsuit, the two sides can skip the direct confrontation in the trial, making it difficult for the court to uncover the truth. By the time the victim discovers the problem, their rights and interests have already been damaged, and the harm to the victim is even higher during appeal and retrial, while this situation is more concealed. Based on this, China should adjust its existing criminal law to regulate litigation fraud. In recent years, China's Civil Procedure Law has also increased provisions on litigation fraud. Currently, in the field of criminal law, when studying litigation fraud, both malicious collusion and solo initiation of false litigation have been classified as litigation fraud.

There are also disputes among scholars regarding the legal interests infringed by litigation fraud. Some scholars believe that it mainly infringes on judicial order. Not all litigation fraud aims for illegal possession; some mainly aim to encroach on the other party's property and may not cause harm to the victim's property rights and interests. If such behavior initiates judicial procedures, it affects judicial order and causes damage.

Some scholars believe that litigation fraud not only seriously affects the victim's property safety but also "reasonably" evades legal obligations through litigation fraud, and its behavior is not limited to property interests. Currently, similar behaviors also exist in some non-property disputes such as adoption and marriage in China, but they can be regulated through the crime of false litigation, so they do not need to be included in the scope of litigation fraud [4]. If such behavior does not belong to the scope of litigation fraud, the victim's property rights and interests cannot be restored through appeal and retrial procedures, and the infringement of the victim's property at this stage is purely accidental. When false litigation leads the victim to give up their property possession rights, it already affects the victim's personal rights and interests. For example, if the perpetrator forges an IOU and initiates litigation to demand repayment of the debt on the IOU, the plaintiff may win in the first instance, but after retrial, although the victim does not need to repay the debt, their property rights and interests have already been threatened. Some scholars also believe that the object of litigation fraud is limited to property rights and does not pay attention to the damage to judicial order, and both public and private property rights and judicial order should be included in the infringed legal interests of litigation fraud.

Scholars have conducted research and analysis on which legal interest, judicial order or public and private property rights, is the main infringed legal interest in this behavior. After discussion, new differences have arisen among scholars. Some scholars believe that the main infringed legal interest is judicial order and credibility. They believe that litigation fraud will certainly utilize judicial resources and damage judicial order, but the infringement on property rights is not inevitable. However, litigation fraud will inevitably threaten property rights, so the view that the infringement on property rights in litigation fraud is contingent cannot be established, and judicial order cannot be regarded as the main infringed legal interest in litigation fraud.

Although some scholars believe that the value hierarchy of judicial order is higher than that of property rights, the main purpose of the perpetrator in committing litigation fraud is to obtain the victim's property, and property encroachment is the essential characteristic of litigation fraud. The object infringed by the crime of robbery is relatively complex. Although the hierarchy of personal

rights is higher than that of property rights, the main purpose of the perpetrator is to encroach on property, so the law mainly protects public and private property rights in its design, and the crime of robbery belongs to the type of crime against property. However, there are differences between litigation fraud and the crime of robbery. The main purpose of litigation fraud is illegal possession of property, and the judicial procedure and litigation are not its main purpose. Therefore, the main infringed legal interest of litigation fraud is property rights, and the secondary infringed legal interest is judicial order [5].

Based on the above discussion and comprehensive consideration of the actual types of litigation fraud, it can be concluded that the connotation of litigation fraud is mainly to illegally possess others' property by forging evidence and fabricating facts to deceive the court alone or to encroach on others' property through malicious collusion between parties.

II. Thoughts on the Characterization of Penalties for Litigation Fraud

Regarding the characterization of litigation fraud, the general view of scholars in criminal law circles and judicial practice is that this behavior can be called the crime of fraud. Japanese scholars have proposed that in litigation fraud, the court is also a victim, not only being deceived but also being the deliverer. The plaintiff's property needs to be returned by the court, indicating that this behavior can constitute the crime of fraud in the current environment. Currently, the views on litigation fraud are divided into the following categories:

(1) Believing that litigation fraud constitutes the crime of fraud

Currently, scholars' analysis and research on litigation fraud show that it belongs to the form of triangular fraud, which is the mainstream view in China's criminal law circles. When discussing litigation fraud, scholars believe that it quotes the theory of triangular fraud, so they believe that litigation fraud belongs to the crime of fraud and that their nature is consistent, both infringing on the victim's property. The deceived person and the victim may not be the same person. For example, the court, as a national judicial organ, can not only divide public and private property but also divide property interests. Based on this, the court is also a deceived person in litigation fraud, and the defendant in the case is the victim.

Although this view has been recognized by most scholars, incorporating litigation fraud into the crime of fraud cannot comprehensively solve the problem. Litigation fraud has significant harm to society, as it not only infringes on the victim's property rights but also affects judicial order. Its occurrence generally leads to two consequences. If the perpetrator wins, the obtained interest is illegal and can be used as a basis to evaluate the crime of fraud. However, if the perpetrator loses, they do not obtain illegal interests. From the perspective of the crime of fraud, their behavior is attempted fraud, but it has already affected judicial order and wasted judicial resources. From the perspective of judicial order, litigation fraud is accomplished.

(2) Believing that litigation fraud constitutes the crime of extortion

Some scholars in China believe that litigation fraud belongs to the crime of extortion. The main reason is that the court, as the adjudicator, can exert pressure on the victim to obtain their interests. From this viewpoint, it conforms to the crime of extortion and can be characterized as such. Some scholars hold this view because the perpetrator obtains the victim's property through means such as coercion and threats. There are various ways of coercion and threats, and the mandatory nature of court judgments is considered one of the methods of threats, so they believe that this behavior can constitute the crime of extortion.

The existing Criminal Law stipulates that the purpose of the crime of extortion is illegal possession, threatening financial managers and owners and extorting property. However, in litigation fraud, the victim does not hand over property due to fear but due to the enforceability of court judgments. Therefore, there are differences between the two.

(3) Believing that litigation fraud is non-criminalized

When exploring litigation fraud, some scholars believe that it does not constitute a crime, as its subjective and objective aspects are different from those of the crime of fraud. China's existing Criminal Law has not formulated relevant provisions for it, so according to the principle of "no crime without explicit provision," litigation fraud does not belong to a crime and cannot be treated as guilty.

However, this view does not conform to the current actual situation. It no longer conforms to the principle of legality of crimes and punishments. Now, false litigation in litigation fraud has seriously affected the victim's legal interests. If its behavior is not regulated, it will only lead to more serious problems. Therefore, it cannot be defined as non-criminal due to the lack of provisions.

III. Improvement of Legislation on Penalties for Litigation Fraud

When improving penalties for litigation fraud, new provisions can be added, which should be included in the chapter on crimes of obstructing justice. The added content should be the crime of litigation fraud to regulate litigation fraud in China's society.

There are differences between litigation fraud and the crime of fraud. The crime of fraud only infringes on a single object of property rights, while litigation fraud infringes on dual objects. Therefore, it cannot be classified as the crime of fraud to prevent further damage to judicial order. Article 305 of the Criminal Law, the crime of perjury, is not explicitly stipulated in the Civil Procedure Law. Perjury in civil litigation also affects the legitimate rights and interests of the victim and the fairness and impartiality of judicial order, so it should also regulate perjury. When revising the Criminal Law, China can include the crime of perjury in the scope of the crime of litigation fraud. Article 307 of the Criminal Law, the crime of obstructing testimony, if a party commits perjury, their behavior can be decriminalized depending on the situation. However, there are still some inappropriatenesses in this behavior. When improving penalties for litigation fraud, civil and criminal litigations should be distinguished. If their rights and interests are affected in civil litigation, the perpetrator's perjury behavior damages others' interests, so it should be punished in civil litigation.

After formulating penalties for litigation fraud, attention should be paid to distinguishing between crime and non-crime during the application of the crime. If the damage caused by this crime to the parties is minor, it can be decriminalized, but the perpetrator's civil litigation liability should be tracked, and the victim should be compensated civilly. The seriousness of the circumstances should be comprehensively considered based on the behavior and the degree of damage to judicial order.

IV. Conclusion

The occurrence of litigation fraud infringes on the interests of legitimate rights holders and damages the authority and credibility of judicial order. It also poses significant harm to society, so it should be punished. Currently, there are different viewpoints in academia regarding the formulation of penalties for litigation fraud, so it should be improved.

References

- [1] Xie Qiongfeng. Research on Interim Regulation of Civil False Litigation [D]. Guiyang: Guizhou Normal University, 2021.
- [2] Chen Chen. Research on Several Issues of the Crime of False Litigation [D]. Taiyuan: Shanxi University, 2021.
- [3] Zhu Xiaoping. Identification and Regulation of False Litigation in Private Lending [D]. Shenyang: Shenyang Normal University, 2021.
- [4] Wang Qianli, Tong Dehua. Theoretical Justification for the Establishment of the Crime of False Litigation in "Partially Altered" Behavior [J]. Journal of People's Public Security University of China (Social Science Edition), 2021, 37(1): 58-64.
- [5] Zang Dongbin, Song Lixiao. The Boundary between the Crime of False Litigation and the Criminal Behavior of Litigation Fraud [J]. Law Application, 2021(2): 163-169.
- [6] Moore, M. (2018). *Fraudulent Litigation in a Global Context: Legal Challenges and Solutions*. Edward Elgar Publishing.
- [7] Stein, A. (2019). *Cross-Border Fraud and Civil Litigation: A Comparative Perspective*. Cambridge University Press.
- [8] Garcia, R. (2020). "The Impact of False Litigation on Judicial Efficiency: Evidence from Transnational Cases." *International Journal of Law and Justice*, 15(3), 245-262.
- [9] Lee, H. (2021). "Regulating Fraudulent Civil Litigation: Lessons from the United States and the European Union." *Journal of Comparative Law*, 26(1), 89-112.
- [10] Smith, J., & Johnson, L. (2023). "Detecting and Preventing Fraudulent Civil Litigation in the Digital Age." In *Proceedings of the International Conference on Law and Technology*, pp. 45-60.

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (273), 2025 г.

АПРЕЛЬ, 2025 г.

В авторской редакции
мнение авторов может не совпадать с позицией редакции

Международный научный журнал "Академик". Юридический адрес:
М02Е6В9, Республика Казахстан, г.Караганда

Свидетельство о регистрации в СМИ: KZ12VPY00034539 от 14 апреля 2021 г.
Журнал зарегистрирован в комитете информации, министерства информации и
общественного развития Республики Казахстан, регистрационный
номер: KZ12VPY00034539
Web-сайт: www.journal-academic.com
E-mail: info@journal-academic.com

